AURELIAN SACERDOȚEANU

Indrumări
în
cercetările Istorice

CASA ȘCOALELOR

PREFAȚĂ

De mai mulți ani mă preocupă problema informației și a metodologiei în istorie. De aici a rezultat o serie de articole pe care le-am publicat în diferite periodice. Astăzi ele îmi sunt cerute tot mai des de către cei cari doresc să-și însușească astfel de cunoștințe necesare studiilor ce fac. Nu am acum altă posibilitate să răspund acestor cereri decât să le adun la un loc și să le pun la îndemâna tuturor, așa cum au fost scrise. Voiu fi mulțumit dacă, astfel prezentate cetitorilor, le vor fi de mai mult folos.

25 August 1943

ŞTIINŢELE AUXILIARE ALE ISTORIEI [1])

I. INTRODUCERE :

1. Şcoala de arhivistică şi paleografie. 2. Scopurile ei.

II. ISTORIA ŞI ŞTIINŢELE AUXILIARE :

1. *Majore :* Geografia, Arheologia, Geologia, Filologia, Antropologia, Sociologia, Dreptul, Filosofia. 2. *Minore :* Arhivistica, Paleografia, Diplomatica, Grafologia, Cronologia, Sigilografia, Heraldica, Numismatica, Medalistica, Miniaturistica, Genealogia, Epigrafia, Bibliologia.

III. INCHEIERE :

1. Formele de prezentare ale istoriei ; 2. Caracterul istoriei.

Legea în baza căreia funcţionează şcoala aceasta, ale cărei cursuri le urmaţi Dv. şi pe care am avut plăcerea să le urmez şi eu, îi precizează scopul astfel: „de a răspândi în publicul cult cunoştinţele practice necesare pentru înţelegerea şi studierea documentelor, peceţilor, monumentelor eraldice şi miniaturistice, etc., şi pentru apărarea lor de distrugere ori înstrăinare". Cu alte cuvinte, se urmăreşte studierea şi conservarea *materialului documentar*, care este izvorul informativ cel mai preţios al istoriei.

Pentru a-şi atinge acest scop şcoala şi-a limitat instrucţiunea pe care trebue să o dea elevilor săi la câteva materii în strânsă legătură cu obiectul avut în vedere. Şi legea le precizează: „arhivistica, paleografia română, paleografia latină, paleografia slavă, paleografia elină, diploma-

1) Lecţie de deschidere a cursului de diplomatică la Şcoala de Arhivistică, ţinută la 3 Decemvrie 1929.

tica generală şi românească, cronologia, genealogia, sigilografia, eraldica, miniaturistica, instituţiile româneşti, numismatica, izvoarele istoriei Românilor şi dreptul românesc".

Parcurgând această enumerare credem că nu greşim dacă, în afară de scopul practic pe care l-a avut în vedere legiuitorul, de a forma funcţionari de arhive şi biblioteci, trebue să vedem aici ceva mai mult. Intenţia lui a fost de fapt să pregătească specialişti nu numai pentru „înţelegerea şi studierea documentelor", ci şi pentru punerea lor în valoare. Adică, aici trebue formată acea oştire a scormonitorilor de arhive, de care din fericire e plină şi ţara noastră, menită să dea la lumină nepreţuitele izvoare care stau la baza istoriei naţionale. Intocmai ca şi surorile ei mai vechi şi vestite, în frunte cu decana *Ecole des Chartes,* care a împlinit un veac de viaţă rodnică, şcoala noastră doreşte să pregătească specialişti în ştiinţele istorice auxiliare.

Termenul cu care le amintesc să nu surprindă: *auxiliar* nu are nimic deficient în el. Ştiinţele auxiliare sau ajutătoare ale istoriei sunt baza ei însăşi. Istoria care se scrie fără a le lua în seamă este sortită unei perimări grabnice. Dar tot aceiaşi soartă o are şi aceia care se bazează pe studii auxiliare insuficient pregătite, sau lipsite de temeiul pe care îl dau numai aceste discipline.

Deoarece, în fond, aici tindem să pregătim specialişti în ştiinţele sau disciplinele auxiliare ale istoriei, îmi voi îngădui, cu voia Dv., să vă prezint mai întâi *care* sunt ele, *ce* urmăresc şi *cum* îşi ajung ţinta. Este deci vorba de *materialul* către care ne adresăm, de *metoda* de lucru cu care îl cercetăm şi de *scopul* pe care îl urmărim. Cu alte cuvinte, materialul este izvorul istoric sub orice formă, metoda de lucru este căutarea, studierea şi punerea lui în circulaţie după norme generale şi bine stabilite, iar scopul este de a furniza istoricului informaţia sigură de care are nevoie pentru tragerea concluziilor imutabile.

Astfel prezentat rostul nostru aici pare puţin cam pretenţios. In realitate însă nu este aşa. Urmărim ceva cu totul limitat: să pregătim pe cercetătorii de mâine, să ştie care le este datoria, ce vor să studieze şi cum să procedeze.

A prezenta disciplinele auxiliare ale istoriei pare lucru foarte comun. Numele lor le-aţi auzit adesea, le-aţi folosit chiar Dv. şi fără îndoială vă este cunoscută sfera noţiunii. Cu toate acestea nu cred nepotrivit lucru a repeta ceva ştiut. Aşezat în cadrul preocupărilor noastre poate că se adânceşte ceva din cuprinsul pe care l-aţi formulat în sfera noţiunii. Deaceea începem cu lămurirea *cuvintelor* înseşi noţiunii. De aceea începem cu lămurirea *cuvintelor* înseşi

Mai întâi să ne lămurim asupra cuvântului *istorie.* Il cunoaşte toată lumea şi oricine se simte în stare să-l explice. Pornim totuşi cu el.

Nu este exagerat dacă spunem că omul primitiv, din toate timpurile şi locurile, imediat după satisfacerea nevoilor sale vitale, şi-a îndreptat gândul către trecut. *Amintirile* l-au urmărit neîntrerupt. Ca să-şi satisfacă această cerinţă sufletească devenită organică, a căutat să păstreze amintirile aşa cum a putut, prin *cântecul* sau prin *povestirea* lui. Toate acestea s'au transmis din generaţie în generaţie, şi-au păstrat conturul normal ori s'au deformat prin *legendă,* însă au rămas. Această păstrare prin viu grai nu este decât *istorie.*

„Istoria" a avut însă la început o accepţiune foarte largă. Cuprindea tot ce era povestire, prin viu grai, prin cântec sau prin scriere. La Greci ἱστορία însemna cercetare, explorare, informaţie şi chiar povestire. Verbul ἱστορέω însemna *a căuta să ştii, a şti* şi *a cunoaşte,* ceea ce arată şi *dorinţa* de a şti dar şi *cunoaşterea* însăşi. Romanii au adoptat cuvântul *historia* cam cu aceiaşi accepţiune: *povestire, descriere.* Spirite mai realiste şi mai puţin plecate spre poezie decât Grecii, care credeau şi jurau în epopei, Romanii au bănuit, în povestirile pe care le auzeau, că este şi

o doză de fantezie. Din acest motiv prin „istorie" au înţeles şi *basmul,* ba chiar *minciuna,* pentru care e drept că mai aveau şi alt termen, *mendacium,* atribuit cu uşurinţă poeţilor *(mendacia vatum).* Dar între poeţii care cântau adesea trecutul şi istoric, nu era mare deosebire în concepţia lor. Să mai adaug şi forma inversă, care s'a petrecut la noi, cu *minciuna ?* Se pare că vine dela *mentionem;* ori *mentio* însemna tocmai menţiunea, afirmarea unei realităţi. Şi chiar *istoria* îşi schimbă şi la noi sensul după tonalitatea pe care o dăm cuvântului.

Cu timpul însă, dorinţa de a şti cât mai mult şi cât mai exact ce a fost în trecut, cum a trăit omul, ce a gândit el şi cum s'a manifestat în orice împrejurare a vieţii, a devenit o necesitate imperioasă a tuturor. Cuvântul *istorie* a căpătat atunci greutate. In acel moment se poate vorbi de *o disciplină a istoriei.* Şi ca orice disciplină, ea trebuía să se supună unor anumite reguli care să-i dea temeiul necesar. La început mai puţine, cu vremea au ajuns să se înmulţească, să-şi definească scopul urmărit şi modul de investigaţie. Rezultatul trebuia să fie acelaşi: să capete deplina încredere a celui care aude şi ceteşte istoria.

Care este *sensul* istoriei şi ce *definiţie* i se poate da, e greu de spus. In toate vremurile a avut câte un sens şi s'a încorporat într'o definiţie. Văzându-se importanţa ei educativă şi ca luminătoare a cărărilor vieţii, s'a zis *historia magistra vitae.* I s'a dat astfel un scop. Dacă e bun sau rău, nu e potrivit a discuta în limitele unei lecţii de deschidere. Rostul istoriei în civilizaţia omenirii este însă aşa de însemnat încât nu-i nevoie a-l mai preciza.

S'a cerut dela o vreme şi definirea istoriei. Cineva a definit-o, şi nu avem motiv să credem că nu e bine, astfel: „istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dânsa, a faptelor, de orice natură, dobândite metodic, prin care s'a manifestat, indiferent de timp şi loc, activitatea omenirii". S'a mai spus că „este ştiinţa desvoltării oame-

nilor în activitatea lor ca fiinţe sociale", sau „arta şi povestirea întâmplărilor dintr'un ţinut absolut determinat". S'au mai dat apoi şi alte multe forme, definiţii, dar nimeni nu le-a primit aşa cum au fost concepute. E greu să formulezi o definiţie pentru ceva intim legat de structura sufletească a fiecăruia !

Să lăsăm definiţiile. Ori care ar fi ele nu pot spune totul. De cât să silim anumite lucruri să intre într'o definiţie oarecare, e de preferat să lăsăm libertate cugetării să gândească în fiece moment aşa cum îi arată izvoarele studiate. Credem însă că istoria este o necesitate sufletească a omenirii, satisfăcută prin expunerea exactă a întâmplărilor.

Pentru noi esenţialul este însă tocmai acesta: cum pot fi studiate izvoarele pentru a scrie istoria, adecă a arăta viaţa omenirii aşa cum a fost. Subiectul e prea întins şi nu poate fi restrâns într'o lecţie. Vom încerca să prezentăm acum numai disciplinele şi obiectul lor, de care se serveşte istoricul spre a-şi căpăta informaţiile. Nădăjduim să arătăm altădată cum le va strânge şi cum le va folosi.

Istoria apelează la două feluri de ştiinţe: majore şi minore. Numindu-le astfel nu însemnează că ne referim la importanţa lor. Toate sunt deopotrivă de însemnate. Numai că la cele dintâi mergem spre a le împrumuta concluziile certe, fiindu-ne indiferent *procedeul* elaborării lor, iar de celelalte ne servim noi înşine spre a determina concluzia care ne trebue prin însuşi procedeul lor de lucru.

In fond interesul nostru se reduce la a cunoaşte cât mai precis omul şi manifestările lui. Pentru aceasta trebue să ştim *locul,* aria pe care s'a desvoltat; informaţiile de acest ordin ni le dă „geografia". Apoi trebue să avem dovada *existenţei omului:* „arheologia" şi „geologia" ne-o fac îndată. După aceea trebue să ştim *cum s'a manifestat* el; „filologia" cu anexele ei „linguistica", „semantica", „etimologia", „toponimia" şi „onomastica" ne documentează asupra limbii sau vorbirii omului; „antropologia" şi „sociologia" cu „etnologia", ne arată răspândirea, activitatea şi

preocuparea lui sufletească ca rod al muncii lui, iar „dreptul" şi „filosofia" ne evidenţiază gândul care l-a frământat.

Fiecare din aceste ştiinţe îşi are legile ei proprii de investigaţie şi de elaborare. Suntem datori să ţinem seama de rezultatul lor în elaborarea ce avem de gând să facem. Nu însă fără critica noastră şi coordonare, care ne priveşte pe noi ca istorici.

Ca să fim mai precişi asupra lor, le vom aminti pe scurt.

Geografia (γεωγραφία) este ştiinţa pământului, aceea care descrie pământul (γῆ, pământ şi γράφω, scriu). Aceasta ar însemna să cuprindă totul. De fapt se referă la *faţa pământului.* Termenul mai vechi grecesc, περὶ κόσμου, poate că exprima mai exact obiectul în mintea anticilor; astăzi însă el şi-a depăşit sensul.

Pe noi ne interesează în special mediul geografic şi geografia istorică. Aceasta se poate cunoaşte în general, pentru toată faţa globului, dar şi parţial, pentru o ţară, şi atunci avem *horografia* (χῶρα, ţară).

De geografie se leagă şi *antropogeografia* (ἄντρωπος, om) sau *geografia umană,* care se ocupă cu distribuţia oamenilor pe pământ şi-i urmăreşte în toate manifestările lor economice, industriale, comerciale şi de circulaţie, cum şi *geografia politică* (πολιτικός, cetăţenească, de Stat, sau πολιτεία, dreptul de Stat, de cetate, πόλις). Nu uităm a adăuga şi cu totul noua *geopolitica,* în care se urmăresc punctele vitale ale vieţii de Stat în legătură cu pământul (configuraţia geografică).

Geografia este o disciplină străveche. Anticii o preţuiau tot atât de mult cât o preţuesc şi modernii.

Arheologia (ἀρχαιολογία) este ştiinţa antichităţilor, care se ocupă cu *urmele* trecutului reprezentate prin monumente. Prin traducere mai exactă, este *vorbirea despre lucrurile vechi* (ἀρχαῖος, vechi, λόγος vorbă, cuvânt, discurs). Ea reconstitue viaţa popoarelor din trecut prin cercetarea instituţiilor lor publice şi private, prin observarea practicelor religioase, controlarea legendelor exprimate monumental, prin arta lor. Am putea deci spune că e vorba de istoria artei vechi.

Din punct de vedere al monumentului care o preocupă, arheologia este: 1. *preistorică* (Italienii îi zic *paletnologia),* care se ajută de geologie şi paleontologie ca să determine viaţa celor mai vechi locuitori ai pământului; 2. *clasică,* referindu-se la monumentele antichităţii; 3. *creştină,* când priveşte creştinismul; 4. *medievală,* şi 5. *modernă,* când priveşte monumentele epocii istoriei respective. Există deci şi o *arheologie modernă.* E drept însă că termenul acesta de antiteză se dă rar, dar tot arheologul e acela care, fie şi dublat de un arhitect sau istoric al artei, trebue să restaureze biserica Mihai-Vodă din faţa acestei şcoale.

Arheologia îşi are şi ea vechimea ei. Datează chiar din vremea monumentelor care ne preocupă în mod special. Schliemann a desgropat Troia cu Iliada în mână şi a urmărit totdeauna soarta Atrizilor alături de Homer, iar Pausania, cu a sa vestită *Descriere a Greciei,* e temeiul arheologilor clasici. Numai preistoria e o preocupare a sec. XIX. Atenţia ei se îndreaptă către *urma însăşi,* dar trebue să ţie seama în mod absolut de *stratificaţie,* singurul element de datare.

Geologia este ştiinţa care ne vorbeşte despre pământ. Spre deosebire de geografie, aici se urmăreşte viaţa şi transformarea pământului în trecut şi prezent (istoric) cu privire la *suprafaţa* şi pe cât e posibil la *interiorul* lui. E dela sine înţeles că ne interesează întru atât cât rezultatele sale privesc urmele omeneşti conservate în pământ. E ceea ce numim geologie istorică, interesându-ne în deaproape *cronologia* şi *stratigrafia.* De aceea apelăm mai mult la o ramură a geologiei, care priveşte numai vechia viaţă. Aceasta este *Paleontologia,* ştiinţa fosilelor, vietăţilor vechi (παλαιός, vechi, ὄν sau ὄντος dela εἰμί, a fi).

Ca ştiinţă geologia este mai nouă : abia îşi are începuturile în sec. XVII.

Filologia (φιλολογία, iubirea pentru cuvinte; φιλία, iubire, preţuire) nu este propriu zis o ştiinţă specială, ci cuprinde toate preocupările privitoare la *limbă*, instrumentul esenţial al înţelegerii oamenilor între ei şi folosirea ei ca redare a gândirii. Deci priveşte *limba* şi *literatura*.

Investigaţiile sale filologia le face prin *Linguistică* — de la lat. *lingua*, limba — cu obiect de studiu limba, vorbirea. Limba este instrumentul esenţial al evoluţiei omenirii. H. Berr îi defineşte importanţa astfel: „La main, le langage : voilà l'humanité". Apoi prin *Toponimie*, studierea linguistică şi istorică a numelor de locuri (τόπος, loc, şi ὄνομα sau ὄνομα nume), şi *Onomastică*, studiul numelor proprii (ὀνομαστικῶς cu un nume propriu sau particular, distinct), folosite şi de *Etimologie*, care se ocupă cu originea şi sensul exact al cuvintelor propriu zise (ἔτυμος, adevărat, exact, real).

Metodele de investigaţie ale filologiei sunt aproape exacte ca şi ale istoriei. Le amintim în treacăt.

Filologia are trei direcţii de cercetare: 1. *Filologia propriu zisă* are ca obiect şi instrument istoria filologiei, paleografia, gramatica, epigrafia şi metrica. 2. *Filologia istorică*, istoria, cronologia, cronografia, topografia, metrologia şi numismatica. 3. *Filologia estetică:* mitologia, filosofia, istoria literaturii şi arheologia. Oricare ar fi direcţia pe care o urmează scopul ei este să cunoască *forma* şi *cuprinsul* cuvintelor. Pentru ca să şi-l ajungă trebue să se informeze cu ajutorul *izvoarelor scrise şi nescrise*. Acestea îi pot da răspuns la cele două întrebări fundamentale ce-şi pune: *ce* este şi *cum* se prezintă. Le rezolvă cu ajutorul *criticei* şi *ermineuticei*, care definesc *tonul (intonaţia) şi forma (stilul* sau *regula scrisului)*. *Textul* izvoarelor trebue să fie însă bine precizat, eliminându-se transmiterile greşite, interpolaţiile, cum şi sensurile variate pe care le poate da contextul sau sentimentul autorului. Deci se face mai întâi *recensia* (recensio, διόρθωσις) şi *interpretarea (interpretatio)*.

Pentru filologie critica este *diplomatică* şi *divinatorie*,

pentru restabilirea textelor. Aici intră şi *recensia*, care este *specială* când priveşte cuprinsul operei scrise cu legăturile contemporane, şi *individuală*, când are în vedere opera unui scriitor în legătură cu stilul şi întrebuinţarea limbii. Ermineutica este *minoră* când urmăreşte cuvântul arheologic şi gramatic, *reală* când are în vedere gândul şi sentimentul autorului, şi *majoră* când defineşte texte necunoscute folosite de scriitor, spre a-i preciza ţinuta, mediul şi expunerea.

Filologia mai recurge la *bibliologie* ca să se informeze, la *paleografie* şi *epigrafie* ca să citească bine, la *recensie* ca să restabilească textul corupt, la *metrică* spre a afla tonul şi armonia, la *gramatică, stilistică, geografie, istorie, diplomatică, cronologie, metrologie, numismatică, mitologie, arheologia artei, filosofia şi istoria literaturii*, pentru lămurirea cuprinsului.

Să nu ni se pară curios că filologia face apel şi la arheologie. Am spus mai sus că-şi caută informaţia şi în izvoare *nescrise*, ceea ce e un nonsens pentru cel care urmăreşte „cuvintele". Sunt însă autori care nu folosesc cuvintele cu sensul lor comun. In cazul acesta o reprezentare monumentală poate da deslușirea expresiei. Un vers sau o frază de neexplicat gramaticeşte, care descrie o poziţie sau un fapt necunoscut, poate fi lămurit privind monumentul care i-a dat naştere. Mitologia ca şi metrologia, numismatica şi topografia sau toponimia sunt folosite cu acelaşi scop: definirea sensului unui cuvânt.

Ţinând seama de multele auxiliare de care are nevoie filologul, putem să înţelegem şi pe L. Ateius în definiţia lui: *quia multiplici variaque doctrina censebatur.*

Filologia este o disciplină veche. Inaugurată odată cu fondarea bibliotecii din Alexandria, a mers însă încet cu desvoltarea principiilor ei. A înflorit în Italia în sec. XV, de unde s'a răspândit apoi în toată lumea, ajungând astăzi acolo unde o cunoaştem, mai ales sub aspectul linguistic.

Antropologia este ştiinţa care se ocupă de om ca unitate a spiritului şi a corpului. Urmăreşte, întocmai ca

ştiinţele naturale, varietatea raselor. In privinţa aceasta este o lungă discuţie. Rezultatul a fost că s'a ajuns la cunoscutele clasificări diferite de rase. Unii le împart în: 1. caucaziană, 2. mongolică, 3. etiopică, 4. americană şi 5. malaeză; alţii altfel, de ex.: 1. Palaeanthropus (fosile tip Neanderthal) cu trei specii, 2. Notanthropus cu şase specii, din care trei pigmee, 3. Heoanthropus cu patru specii, una hibridă în Europa, 4. Archeoanthropus în America, azi stinsă şi 5. Hesperanthropus, omul american.

Antropologia este o disciplină relativ nouă, pornind abia din sec. XVIII. Azi este însă foarte desvoltată. Elementul principal al cercetării sale e craniul. Se serveşte de diverse aparate.

Sociologia este disciplina care se ocupă de formele şi legile omeneşti în legătură cu vieaţa socială. Fenomenele sociale rezultate din variata experienţă socială, dau sociologiei posibilitatea să-şi stabilească principiile. Investigaţiile ei sunt foarte apropiate de ale istoriei, din care de fapt se şi desparte, ea însăşi urmărind mediul social istoric. Se foloseşte mult de *istorie, etnologie,* ştiinţa care urmăreşte formarea şi caracterele fizice ale raselor umane, şi de *etnografie,* studierea şi descrierea popoarelor din punctul de vedere al activităţii şi manifestărilor lor materiale.

Fundatorul sociologiei este Auguste Comte.

Dreptul, mai ales prin istoria lui, ne ajută să cunoaştem caracterul legilor de conducere a societăţii şi instituţiile ei. Trebue să avem în vedere că toate actele diplomatice sunt de natură juridică. Deci trebue să cunoaştem procedeul de lucru al dreptului pentru a cunoaşte valoarea documentelor şi a instituţiilor pe care le cuprind.

Filosofia (φιλοσοφία, iubirea de înţelepciune) urmăreşte manifestările sufleteşti ale oamenilor cu fondul lor de gândire. Albert cel Mare o definea: „Philosophia enim est, id quod dicit, dicere cum ratione". De aceea *istoria filosofiei* ne interesează în deaproape. Aceasta cu atât mai mult

cu cât gândirea filosofică nu este altceva decât afirmarea conştiinţei istorice.

Ne preocupă deopotrivă şi ramura ei care studiază sufletul în sine, *psihologia* (ψυχή, suflet).

La toate aceste discipline ne adresăm cu încredere şi le împrumutăm constatările. E bine totuşi să facem noi înşine verificarea ori de câte ori ne stăpâneşte îndoiala.

Odată ce am căpătat informaţiile istorice datorită contribuţiei ştiinţelor majore, destul de numeroase şi variate, nu înseamnă că ştim totul. Nu pornim la elaborarea subiectului ce ne-am propus numai cu aceste informaţii. Pot fi încă altele multe care, ori nu sunt cunoscute şi trebue să le căutăm, ori ne vedem siliţi să le controlăm. Pentru aceasta avem nevoie să facem apel la alte discipline, cele minore, pe care le amintim aici.

Arhivistica (dela ἀρχεῖον, arcivum, archivum, archivium) se ocupă cu studiul şi organizarea arhivelor (publice şi private), adecă depozitele de acte privitoare la o persoană, o familie, o instituţie sau un ţinut. In sens propriu arhivistica se ocupă cu ordonarea arhivelor, dând fiecărei piese arhivistice un număr de ordine, relevându-i data, obiectul şi clasificându-o. Clasificarea e bine să se facă analitic (după cuprins) şi cronologic (după timp). Nu trebue să lipsească însă nici gruparea fondurilor după *materie* şi *provenienţă.* Toate acestea se fac în vederea folosirii lor cât mai uşoare de către cercetător.

Aceasta e menirea principală a arhivistului. Din nenorocire sunt mulţi care nu-şi înţeleg comandamentul moral şi cred că obligaţia lor este numai de a publica ei piesele importante, pe care le ştiu dar le ascund altora, mai ales când lipsesc inventarele. Este o greşală. Datoria lor este să facă inventarierea şi clasificarea materialului, cerută încă de acum optzeci de ani atât de frumos de E. Renan: „Dans l'état actuel de la scince, il n'y a pas de travail plus urgent qu'un catalogue critique des manuscrits des diverses biblio-

thèques". Materialul integral pe care vor să-l publice arhiviştii trebue considerat ca de interes strict personal şi nu intră în atribuţiile lor oficiale decât în al doilea rând, după ce s'au făcut inventarele. Este un punct de vedere asupra căruia ar trebui să intervină şi legiuitorul.

Cu *tehnica* apărării arhivelor de foc, de umiditate, praf, paraziţi şi lumina soarelui; sau de local, rafturi, dosare, pachete, legături şi restaurarea pieselor supuse stricăciunii şi reînvierea scrisului, se ocupă *economia arhivelor* sau *arhiv-economia* (εἰκονομία, organizarea, gospodăria unei case).

Arhivele sunt organizaţii de natură juridică şi prezintă cea mai mare valoare istorică. Statul poate împiedeca distrugerea sau înstrăinarea lor chiar când sunt particulare. Trebue să intervină şi pentru punerea lor la îndemâna cercetătorilor spre a nu fi prejudiciat patrimoniul naţional din punct de vedere istoric.

Paleografia (παλαιογραφία, scrierea veche), este disciplină esenţială pentru istoricul care îşi fundează lucrarea pe inedite. Foarte apreciată în toate timpurile, azi devine absolut necesară oricui. La noi e de o deosebită importanţă datorită în primul rând schimbării alfabetului. Est cu totul lipsită de temei vorba care se aruncă celor care se ocupă cu această disciplină, spunându-li-se că ceea ce făceau odată diacii trebue să facă acum profesorii universitari. Nu e nimic de mirare. Ceea ce azi e uşor de cetit datorită obişnuinţei devine greu ceva mai târziu, când se schimbă scrisul.

De altfel, lucrul nu stă chiar aşa cum apare celor cu critica uşoară. Eminentul paleograf M. Prou, definea rostul paleografului astfel: „ca să meriţi numele de paleograf nu-i în deajuns să ştii transcrie un manuscris; mai trebue încă să ştii să precizezi vârsta unui scris şi locul lui de origine, să regăseşti legătura formelor şi să stabileşti clasificări". Şi aceasta, oricâtă bunăvoinţă am avea, nu o putem cere unui grămătic.

In adevăr, paleografia e ştiinţa scrisului vechi (παλαιός,

vechiu), având ca obiect principal descifrarea lui. Scrisul acesta se manifestă în multe feluri: inscripţii, peceţi, monete, acte, cărţi. Legendele monetelor şi peceţilor cum şi inscripţiile rămân însă în seama altor discipline speciale, ca numismatica, sigilografia şi epigrafia. Luând ca punct de plecare materialul pe care sunt scrise, paleograful va studia scrisul pe papirus, pergament şi hârtie, făcând legătura cu epigrafia prin scrisul pe tablele cerate.

Paleograful trebue să cunoască materialul *pe care* s'a scris, *cu ce* s'a scris (cerneală) şi instrumentul *cu care* s'a scris (stilus, γραφίς, calamus, canna). După aceea *cum* s'a scris (alfabetul şi forma): *majuscul,* în capitale (scriptura monumentalis), cursiv, uncial (rond sau pătrat de proporţii mari); *minuscul,* în cursiv (scris repede) ori diferite forme naţionale, şi *minuscul figurat,* semiuncial şi naţional.

După forma scrisului se pune problema cetirii exacte, deslegând abreviaţiunile (note tironiene, sigle, suspensii, contracţii, suscrieri, semne speciale, monograme, criptograme, etc.), determinând *punctuaţia,* observând *corecturile,* ţinând seama de *accente* şi luând luarea aminte a *cifrelor* şi *notaţiilor muzicale* din texte. Numai după ce aceste dificultăţi sunt înlăturate se poate vorbi de cetirea corectă a unui text.

După *limba* documentelor paleografia are diferite adjective lămuritoare: latină, greacă, neo-greacă, slavă când se referă la texte slavice, cirilică sau românească dacă se referă la texte româneşti scrise în caractere cirilice, etc.

Diplomatica (δίπλωμα, îndoit în două, διπλόω, a îndoi) are ca obiect să determine dacă documentele sunt autentice sau false, zice Bresslau. In adevăr, obiectul său este critica izvoarelor diplomatice ale istoriei. După Giry, acestea sunt hrisoavele, diplomele, actele şi contractele de orice natură, piesele juridice, rulourile, cartulariile şi registrele de tot felul. Mai pe scurt, se referă la toate piesele (documentele) scrise, cu conţinut şi sens juridic. Metoda sa de lucru se aseamănă cu a altor ştiinţe istorice. Insă, spre

deosebire de acelea „nimeni nu poate fi diplomatist fără să fie în acelaşi timp şi istoric" conclude Bresslau.

Diplomatistul trebue să facă critica documentelor, să ştie care sunt, unde se află (arhiva), sub ce formă se prezintă, să le cunoască data, cuprinsul (nume, titlu, calităţi, nomenclaturi), părţile constitutive, semnele de validare sau întărire, cancelariile emitente, etc. Mai lămurit, trebue să ştie: 1. *autorul* (emitentul), cel care face acţiunea, 2. *destinatarul,* către cine se îndreaptă acţiunea, 3. cine a fost însărcinat cu redactarea actului, 4. cine l-a redactat în realitate, şi 5. cine l-a scris (scriitorul, diacul, scribul).

Metoda sa de cercetare priveşte *forma* în care s'a scris *(subiectivă,* acţionarii sunt amintiţi la persoana I, sau *obiectivă,* anunţaţi la persoana III) şi caracteristicile piesei diplomatice, care sunt: 1. *externe:* materialul, forma, semnele de validare, scrisul, cerneala; şi 2. *interne:* limba, cuprinsul şi formulele, care sunt: I. *protocolul iniţial:* 1. invocaţia: a) simbolică sau monogramatică, b) verbală; 2. suscripţia sau intitulaţia, cu: a) nume, b) titlu, c) calitate; 3. adresa sau inscripţia, şi 4. salutaţia. II. *Textul:* 1. Preambulul, proemiul, prologul sau arenga, 2. notificarea sau promulgarea, 3. expoziţia sau naraţia, 4. dispoziţia, 5. sancţiunea cu *clauze:* injonctive, prohibitive, derogative, rezervative, obligative, renunţiative, cominatorii (imprecaţie şi anatemă, penale sau amenzi), formalităţi diverse (redactarea, investirea şi tradiţia, insinuarea şi înregistrarea, stipularea), şi *coroboraţie,* cu semnele de validare (menţionarea lor): autoritatea actului, asigurarea duratei, stabilirea autenticităţii; anunţarea cu semnătura şi subscripţiile, martorii şi peceţile. III. *Protocolul final* sau *eschatocol:* 1. data, 2. aprecaţia şi 3. semnele de validare (aplicarea lor).

Grafologia este ştiinţa scrisului sub toate aspectele. Ea îi urmăreşte, ca şi paleografia, linia pe care se poartă condeiul, identifică scrisul aceleiaşi persoane, îi observă alterările şi-l reînvie. In plus de paleografie, grafologia caută să explice sensul scrisului şi motivele alterării. Ea

apelează totdeauna la laborator. Este cel mai preţios auxiliar al diplomaticei şi paleografiei.

Cronologia (χρόνος, timp) studiază diferitele forme sub care s'a măsurat timpul. Ea are în vedere *erele* (romană: ab Urbe condita, bizantină sau dela facerea lumii, creştină, etc.), *perioadele* (olimpiada, indictionul, etc.), *anii* consulatului, imperiului, regalităţii, *sărbătorile,* etc. Scopul principal este de a transforma orice sistem în ani uşor de orientat, în raport cu era noastră, înainte şi după Hr. (a. Chr. n. şi p. Chr. n.). Este chestiune de calcul şi obişnuinţă.

Sigilografia (sigillum) sau sfragistica (σφραγίς, sigil) se ocupă cu studiul metodic al peceţilor. Ea observă tipul sau reprezentarea (efigia) de pe pecete, care poate fi de *majestate, equestru, armorial* sau *heraldic* şi *topografic,* legenda sau inscripţia (de obicei circulară dar şi în linii paralele), mărimea (mare, mică, mijlocie, inelară), forma (rotundă, ovală) şi modul de aplicare (atârnată, aplicată în ceară — timbrată sau netimbrată — seacă sau cu tuş).

Heraldica *(heraldus,* herold) este ştiinţa blazoanelor. Ea se ocupă de stemele ţinuturilor, oraşelor, familiilor nobile, etc., cercetând semnele (emblemele; ἔμβλημα, ornament, figură simbolică), devizele şi ornamentele interioare şi exterioare (cască, ornamente, coliere, suporţi) pictate pe scutul cu arme sau armorial. Scuturile sunt simple sau compuse, se împart în regiuni sau părţi (onorabile sau ordinare), fiecare în câte o *culoare* sau *metal* (după metalul nobil a cărui culoare se adoptă), *smalţ* sau *email* (azur, purpură) sau după *blănuri* (hermină), având deasupra figuri. Culorile sunt reprezentate şi convenţional.

Numismatica lat. *numismatis,* din nomisma, νομίσμα, sau numisma, monetă sau medalie) se ocupă cu studiul monetelor şi al medaliilor. Cercetează materialul (metalul), efigia (effigies, reprezentare) şi inscripţia, cum şi metoda de fabricare.

Medalistica (ital. *medaglia)* este în strânsă legă-

tură cu numismatica. Priveşte medaliile, piese de metal, cu efigie şi inscripţie, bătute în onoarea unui personagiu sau pentru comemorarea unui eveniment.

Miniaturistica (ital. *miniatura*, vine dela culoarea dată de metalul *minium*) se ocupă cu studierea podoabelor de pe manuscrise. Este o artă dintre cele mai grele dar foarte interesantă. Literile ornate, picturile mici şi fine, portretele şi acuarelele reduse, cad în cercetarea miniaturisticei. Culoarea, concepţia, desenul, perspectiva, tehnica şi arta o preocupă de asemenea.

Genealogia (γενεαλογία, vorbirea despre neam, γενή, γένος, naştere, înrudire, neam) se ocupă cu originea şi descendenţa familiilor şi a neamurilor înrudite *(stirps)*, este definiţia lui Ottokar Lorenz. Ea urmăreşte: 1. *Spiţele de neam* sau *arborele genealogic*, care priveşte pe toţi *descendenţii* unei anumite persoane, însă numai în linie bărbătească, însemnându-se şi soţii descedenţilor; 2. *tabla descedenţilor*, care cuprinde pe toţi descendenţii, bărbaţi şi femei, ai unei anumite persoane, adăugându-se şi soţii şi soţiile; 3. *tabla ascendenţilor*, întocmită la fel cu precedenta, numai punctul de plecare e altul: dela o anumită persoană în sus spre strămoşi.

Epigrafia (ἐπιγραφή, inscripţie ; ἐπί deasupra) are de scop studiul, descifrarea şi interpretarea inscripţiilor, de obiceiu cele scrise pe material dur (piatră, metal, lemn, lut ars) cum ar fi vase, geme, camee, sigilii, inele, greutăţi şi orice însemnare pe vreun produs al industriei omeneşti. Inscripţiile monetelor urmează a fi studiate tot de epigrafie, ca şi tablele cerate. Dificultăţile pe care le întâmpină epigrafistul privesc în special abreviaţiunile (scrisul lapidar), forma scrisului şi limba.

Bibliologia (βυβλίον, βιβλίον, carte) cuprinde studiul metodic al scrisului, al cărţii, ca vehicol al gândirii. Această disciplină se ocupă cu istoricul scrisului, hârtia, tehnica de reproducere (scris, tipar), legatul, punerea în

circulaţie, posibilitatea de informaţie, organizarea bibliotecilor şi alcătuirea cataloagelor.

Pentru orice bibliotecă (βιβλιοθήκη, bibliotheca), această disciplină este absolut necesară. Numai prin organizare metodică se poate face ca ea să fie accesibilă; altfel, orice bibliotecă cu cât este mai mare cu atât devine mai greu de folosit. Acelaşi lucru se poate spune şi pentru librar (βιβλιοπώλης) şi librărie (βιβλιοπωλεῖον), care nu ştiu să-şi răspândească tipăriturile.

In legătură cu preocuparea despre carte, mai sunt câţiva termeni care trebue lămuriţi. Astfel avem *bibliografia* (βιβλιογραφία, descrirea cărţilor) care dă liste de cărţi. Acestea pot fi făcute din diferite puncte de vedere: după materie, după autori, cronologic, cu privire la un teritoriu anume, sau alfabetic (cataloagele). Aici trebue să ţinem seama de un minimum de informaţii necesare: autorul, titlul lucrării, locul apariţiei, data, tiparul, numărul paginilor, al planşelor, formatul (exprimat mai bine în cm. decât în formulele cunoscute, in fol. in 4^0, in 8^0, etc.) şi colecţia.

Biblioteconomia se ocupă cu organizarea tehnică a bibliotecii (cum este organizată şi cum funcţionează).

Bibliofilia (φιλία, iubire, prietenie) este iubirea şi preţuirea cărţilor, cu gust şi judecată, de unde şi *bibliosofia* (σοφία , ştiinţă, înţelepciune). Aceasta e opusă *bibliomaniei* (μανία, nebunie), care este pasiunea excesivă pentru cărţi, fără nici o preferinţă.

Adăugăm şi *bibliomanţia* (μαντεία, prezicere, oracol), care nu are a face cu ştiinţa noastră, dar o cunoaşteţi din societate. Intrebuinţează Biblia pentru ghicit prin deschiderea la întâmplare şi interpretarea unui verset de acolo.

Mai sunt o seamă de termeni pe care îi întâlnim deseori în lecturile noastre. Astfel avem: bizantinologie, egiptologie, asirologie, sinologie, etc., care au un caracter distinct prin faptul că se referă la chestiunile privitoare la Bi-

zanţ, Egipt, Asiria, China, etc., comportând însă cunoaşterea tuturor disciplinelor necesare studierii vieţii umane din aceste formaţiuni politice sau etnice.

Toate aceste elemente sunt necesare, şi au fost totdeauna, spre a scrie istoria. Scrierea aceasta s'a manifestat însă în diferite *forme,* după scopul ce şi-a impus scriitorul. Astfel avem: 1. *Istoria povestită* sau *cântată,* în care domină interesul estetic; exemplu tipic sunt epopeele şi chiar Herodot. 2. *Istoria pragmatică,* în care instructivul sau didacticul este cultivat prin excelenţă, ca la Tucidide, Polibiu sau Tacit. 3. *Istoria expozitivă* sau *genetică,* în care problema de căpetenie este cauzalitatea, formă foarte răspândită azi.

Dacă avem în vedere un punct iniţial, în jurul căruia credem că s'au desfăşurat toate manifestările umane istorice, dăm peste alte forme de prezentare, datorite *concepţiilor* diverse. Acestea formează aşa zisa *istorie filosofică,* cu destulă răspândire acum. Din acest punct de vedere avem : 1. *Istoria teocratică,* în care totul e socotit că rezultă din voinţa lui Dumnezeu, ca la sf. Augustin. 2. *Istoria materialistă,* concepţie care datează din sec. XVIII, al filosofilor, se sistematizează sub: *a) materialism biologic* la Darwin, şi *b) materialism economic* la Karl Marx. 3. *Istoria pozitivistă,* după Auguste Comte, unde mediul joacă rolul esenţial, deci istorie sociologică. 4. *Istorie filosofică postkantiană.* 5. *Istorie expresionistă.* 6. *Istorie umanistă,* etc.

Am repetat deseori cuvântul ştiinţă în toată expunerea noastră, cu privire la toate disciplinele de care am vorbit. Am accentuat de fiecare dată că sunt necesare istoriei, dar acesteia nu i-am dat nici un atribut.

Ne-am ferit a-l da. De obiceiu se zice *ştiinţă* istoriei şi nu e rău zis. Sunt însă unii care îi contestă acest titlu, pe motivul că nu dă *rezultatele unei experienţe,* ci numai expune întâmplările. I se reproşează mai ales, că istoria *nu*

poate repeta experienţa cu aceleaşi elemente şi nu i se poate aplica nici calculul matematic, spre a căpăta aceleaşi rezultate (filosofia kantiană). Este drept însă acest lucru. Istoria nu înseamnă fapte şi experienţe repetate ; ea constată numai ce a făcut omenirea. Dar această constatare nu se face oricum. Îşi are regulele ei severe şi mijloacele de investigaţie atât de aride, după cum s'a putut vedea, încât capătă, cel puţin prin aceasta, dreptul de a fi ştiinţă. De aceea s'a putut spune că „istoria este punerea în circulaţie a documentelor". Însă obiecţiunile de natură epistemologică (ἐπιστήμων,cel care are cunoştinţe datorite judecăţii;ἐπιστήμη, ştiinţă), necesitatea adevărurilor apriorice, astăzi nu mai au valoare nici în concepţiile filosofilor. Ne mai existând aceşti adversari, putem numi istoria ştiinţă fără nici o rezervă.

E drept însă, că în general, tot procesul *elaborării istorice,* rămâne străin cetitorului. Acesta se află doar în faţa unor pagini frumos scrise (depinde de talent), care uneori îl interesează până la pasiune. De aici a venit gândul de a socoti istoria mai degrabă o *artă,* pe care titlu unii i l-au dat cu dărnicie. Scoteau în evidenţă şi chibzuirea aceea care se cere pentru aflarea adevărului istoric între miile de informaţii, uneori contradictorii, sau în înfăţişarea lui acolo unde ele lipsesc sau sunt reduse cu totul. E inutil să adăugăm că termenul e impropriu. După cum nu putem să spunem că opera lui Michelangelo Buonarroti, atât de studiată, atât de chinuită, atât de expresivă însă în a reda gândul conceput de artist, e ştiinţă şi nu artă, tot astfel istoriei nu-i putem spune artă.

Munca imensă pentru adunarea materialului istoric, legile rigide ale selecţionării lui, critica excesivă în elaborare, care toate fac ca lucrarea istorică să fie „prin excelenţă o lucrare critică", îi dau depline drepturi să fie ştiinţă. Faptul că un istoric are nevoe de anumite calităţi stilistice, de anumite posibilităţi de înţelegere a sufletului uman şi de o frumoasă ţinută morală, îi adaugă şi meritul

de a fi artă. Dar acesta formează numai încununarea trudei adevăratului istoric.

Din toate aceste motive credem că prin *istorie,* ca termen, trebue să înţelegem nu numai expunerea întâmplărilor, ci şi ştiinţa, cercetarea, cunoaşterea şi povestirea istorică (Bernheim), sau, cum s'a zis mai pe scurt „este o ştiinţă de raţionament" (Langlois-Seignobos). De aceea, ca să încheiem, ne întrebăm : nu avea dreptate Lucian să considere pe istoric πεζή τις ποιητική, adecă „poet pedestru" ?

INTRODUCERE IN DIPLOMATICĂ

I. INTRODUCERE :

Dorinţa de cunoaşere ca semn al civilizaţiei. — Istoria ca disciplină a cunoaşterii trecutului. — Cunoaşterea istorică se întemeiază pe izvoare.

II. CRITICA IZVOARELOR ISTORICE :

Izvoarele istorice sunt puse la îndemână cu ajutorul ştiinţelor auxiliare. — Necesitatea criticii izvoarelor. — Critica de autencitate şi critica diplomatică. — Definiţia diplomaticei.

III. PREGATIREA DIPLOMATISTULUI :

Cunoaşterea depozitului şi a cancelariei emitente. — Geneza documentelor : *datum, actum.* — Clasificarea documentelor. — Formele de conservare.

IV. STUDIUL DOCUMENTULUI :

Critica externă : material, scris, format, liniat, semne particulare, elemente de validare, pliat, deteriorări. — *Critica internă (analiza) :* — Limba şi forma. — Formularul discursului diplomatic : *protocol* (invocaţie, intitulaţie, adresă, salutaţie), *text* (preambul, notificaţie, naraţie, dispoziţie, sancţiune, coroboraţie), şi *eschatocol* (semnături, dată şi loc, aprecaţie). — Lipsa formulelor.

V. INCHEIERE :

Formarea diplomatistului. — Necesitatea publicării documentelor.

Dorinţa de cunoaştere a omului este unul din elementele care îl caracterizează ca fiinţă superioară. Nemulţumindu-se a lua un lucru aşa cum i se prezintă vederii, el vrea să ştie şi cum a evoluat până a ajuns în forma pe care o vede. Această dorinţă, chiar dacă este vorba de o simplă curiozitate, denotă un semn al tendinţei pe care o are spiritul său preocupat necontenit de ceva. Cu cât vom întâlni la om mai multe dorinţe, mai multe manifestări ale

curiozitţii, cu atât vom vedea că suntem în faţa unui ins mai ales, mai bine dotat, mai plin de calităţi. Acestea toate îi arată şi gradul de superioritate, de civilizaţie.

Această dorinţă umană de cunoaştere nu se manifestă numai asupra lucrurilor materiale, care cad sub controlul simţurilor tuturora, ci şi în chestiunile spirituale, care fac să se deosibească oamenii între ei. Acum este, fără îndoială, destul de uşor să-ţi dai seama de mecanismul unei mori de apă. Greutatea apei loveşte într'o ciutură al cărei fus învârteşte piatra alergătoare, care fărâmă şi macină grăunţele. Orice om din sat îşi dă seama de toate acestea. Nu poate fi acelaşi lucru cu motorul cu explozie, care pune în mişcare aceiaşi piatră de moară. Numai unii pot să înţeleagă cum arderea esenţei în camera de explozie se transformă în mişcare, şi încă în mişcare de rotaţie. Acel care a izbutit *să ştie aceasta* capătă imediat ascendenţă în faţa celorlalţi.

Ascendenţa aceasta o capătă şi cel care ştie, cunoaşte multe lucruri, învăţate sau studiate, faţă de cel care ştie numai atât cât a văzut şi a trăit el. Cunoaşterea ca rezultat al unei dorinţe individuale fireşti, este baza formării spirituale superioare.

Cea mai naturală şi mai generală dorinţă de a cunoaşte este aceea de a şti cât mai multe lucruri despre trecut. Fiecare om vrea să ştie cine au fost înaintaşii săi, ce au făcut, cum au trăit şi ce preocupări a avut spiritul lor. Este o retrăire plăcută în sânul strămoşilor, care dă o mai bună înţelegere a rostului tău în lume : un inel în nesfârşitul lanţ al familiei. De aici se trece uşor mai departe. Individul şi toată ascendenţa sa nu sunt decât fragmente de neam, neamul lui, căci dela o vreme a constatat că numărul strămoşilor creşte aşa de mult, încât ei şi neamul tot fac una. Se ajunge astfel la dorinţa de a cunoaşte întreaga confraternitate de limbă şi sânge. Setea de cunoaştere nu se sfârşeşte nici aici. Naţiunea insului nu trăeşte singură. Adesea este în strânse legături cu alte confraternităţi, vecine sau depărtate, întru totul asemenea cu a lui, afară de câteva elemente distinctive : limbă, credinţă, obiceiuri. Şi traiul acestora intră în preocuparea individului tot aşa de normal ca şi al lui şi al înaintaşilor lui. Intr'un cuvânt, dorinţa lui de cunoaştere vrea să lămurească viaţa omului sub toate aspectele pe care le poate îmbrăca ea.

Toate aceste cunoştinţe căpătate cu scopul de a şti cum a trăit, ce a gândit şi a crezut omul, alcătuesc disciplina umană numită *istoria*. Aceasta are scopul de a cunoaşte trecutul şi a-l transmite viitorului. Istoria, prin aceasta, este o disciplină atât de umană, încât nu poate lipsi nimănui, întocmai ca o necesitate organică. Orice popor, oricât de înaintat sau de primitiv ar fi, îşi are istoria sa. Această gradare aduce după sine şi o diferenţiere de prezentare, plecând dela legendă şi ajungând până la cea mai critică formă.

Azi nu este nimănui necunoscut faptul că adevărata istorie este aceea care prezintă trecutul în înfăţişarea cea mai exact posiblă. Spre a-şi împlini acest postulat istoria trebue să aibă posibilitatea informaţiei. Această informaţie şi-o ia din izvoare, pe care noi le numim izvoare istorice. In lipsa acestora ne vedem în imposibilitate să cunoaştem sau să reconstituim trecutul.

Din punct de vedere al formei în care ne-au parvenit izvoarele istorice sunt de două feluri : *scrise,* izvoarele narative [1]) şi diplomatice [2]) şi *nescrise,* cele arheologice, monumentale şi iconografice. Din punctul de vedere al provenienţei, ele sunt *directe,* atunci când noi înşine le-am consemnat [3]), *indirecte,* când informaţia ne-a fost transmisă pe

---

1) Analele, cronicele, legile, biografiile, memoriile, însemnările de călătorie, etc.

2) Diplomele, scrisorile, actele, contractele de tot felul, conturile, actele juridice, registrele, cartulariile, etc.

3) Observaţia, amintirea, fotografia, fonograma.

altă cale [1]), şi în sfârşit, *urmele* trecutului de orice fel [2]). Conţinutul — textul [3]) sau forma lor [4]) — este ceea ce interesează pentru elaborarea istoriei.

*

Pentru a putea cunoaşte cineva toate izvoarele istorice, atât de variate ca formă şi cuprins, are nevoie de multe cunoştinţe speciale şi de o neasemănat de mare putere de muncă. In realitate, ca să spunem deschis, nimeni nu le poate folosi direct pe toate. Din această imposibilitate materială a ieşit nevoia repartiţiei muncii. Mai întâi istoria însăşi se studiază pe anume capitole sau sinteze parţiale, pe care le numim monografii, sau din anumite puncte de vedere care sunt urmărite dealungul vremii. Acestea stau la baza sintezei, care poate fi istoria unui popor, a unui ţinut limitat, sau generală.

Oricare ar fi istoricul — de sinteză parţială sau generală — el trebue să facă apel la o sumă de alte cunoştinţe care nu-l servesc direct. Fără aceasta însă el nu poate cunoaşte informaţia. Toate aceste cunoştinţe speciale îi sunt puse la îndemână de alţi specialişti, care s'au dedicat ştiinţelor ajutătoare ale istoriei. Unele ne pun la îndemână direct informaţiile de care avem nevoie [5]); altele ne pregătesc numai pentru a putea cunoaşte noi înşine izvorul istoric [1]). Am avut ocazia să expun pe scurt toate acestea încă din anul trecut [2]) de aceea nu vom mai insista asupra lor.

Pregătirea care se face în şcoala noastră urmăreşte tocmai însuşirea acestor discipline minore, adică tinde la formarea specialiştilor care să poată în orice moment să cerceteze un document într'o arhivă, să facă asupra lui toate observaţiile necesare unui istoric, din toate punctele de vedere, şi să-l editeze în aşa fel încât, pus în circulaţie, să se bucure de toată încrederea. Prin această pregătire fiecare trebue să fie în măsură să poată face cercetări, să poată citi şi transcrie orice document scris în limbile a căror paleografie a aprofundat-o. Prin paleografie s'a putut vedea că sunt multe dificultăţi în descifrarea izvoarelor româneşti scrise în cirilică, mai multe în cele slavone şi greceşti şi mult mai variate şi deosebite în cele latineşti. Toate aceste greutăţi învinse, oricine este în măsură să cunoască conţinutul. Abia după aceea se pune întrebarea de căpetenie : ce se face cu acest izvor descifrat ? Se publică imediat aşa cum este, ca să fie pus la îndemâna tuturor ? Nu. Numai cu această garanţie nu se rezolvă întreaga problemă a izvorului istoric.

Până a ajunge la acest punct a fost nevoie numai de câteva elemente : cunoaşterea câtorva reguli paleografice categorice şi mai ales exerciţiul. Numai după aplicarea acestor cunoştinţe vine adevărata greutate a editorului, care trebue să depună o muncă mult mai mare ca să *studieze izvorul.*

In adevăr, de orice natură ar fi izvorul istoric şi oricum ar fi ajuns el până să stea la îndemâna cercetătorului, nu poate fi dat în folosinţă deadreptul. Sunt multe motive, de natură subiectivă, care voluntar sau involuntar au putut

1) Tradiţia orală — cântece, povestiri, poeme, legende, anecdote, etc. — şi scrisă — inscripţii, însemnări istorice şi genealogice, liste de magistraţi, pomelnice, anale, cronici, biografii, autobiografii, memorii, pamflete, ziare, însemnări zilnice, scrisori — picturi (monumente iconografice) — portulane, hărţi, tablouri, planuri, portrete.

2) Ruini, fosile, monumente arheologice de orice fel : inscripţii, monete, etc.

3) Descrierea creaţiei sau a faptului real aşa cum a fost înţeles de autor.

4) Expunerea creaţiei în sine ca rezultat al mediului şi geniului uman.

5) Ştiinţele majore ca : geografia, arheologia, geologia, filologia, antropologia, sociologia, dreptul şi filosofia.

1) Ştiinţele minore ca : arhivistica, paleografia, diplomatica, grafologia, cronologia, sigilografia, heraldica, numismatica, medalistica, miniaturistica, genealogia, epigrafia şi bibliologia.

2) A. Sacerdoţeanu, *Ştiinţele auxiliare ale istoriei,* Bucureşti 1940 (extras din *Raze de lumină,* X (1938), p. 302—318) ; v. mai sus, p. 7—26.

denatura adevărul. Această denaturare uneori apare în mod cu totul vădit şi nici o dificultate nu se opune îndepărtării lui. Alte ori însă adevărul este evitat sau înlăturat cu deosebită grijă încât scapă şi celei mai atente observaţii. De aceea orice izvor istoric trebue să fie supus unei critice speciale, singura care îi dă dreptul să circule.

Necesitatea criticei izvoarelor istorice s'a impus azi tuturor. Inainte de a servi istoricului, orice izvor trebue să fie supus unui examen critic. După natura izvoarelor, critica aceasta este de două feluri: izvoarele narative impun determinarea gradului în care este expus adevărul prin cercetarea personalităţii autorilor, mediului în care au trăit şi scris şi a izvoarelor de care s'au folosit ; izvoarele diplomatice cer în deosebi o critică de autencitate [1]).

In cursul nostru ne vom ocupa de amândouă aceste critici. Prima formează obiectul *criticii textelor*, iar cea de a doua e însăşi *diplomatica*. De data aceasta vom urmări numai pe aceasta din urmă.

Diplomatica este una din ştiinţele auxiliare ale istoriei, şi nu cea mai neînsemnată. Am mai dat altădată definiţia şi obiectul ei [2]). Este cazul să revenim acum cu amănunte [3]).

1) A. de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale. I. Diplomatique générale*, Paris 1929, p. 12.

2) A. Sacerdoţeanu, *o. c.*, p. 14—15 ; v. mai sus, p. 19—20.

3) Asupra diplomaticei există o întreagă literatură. Pentru informaţia curentă menţionăm numai manualele noui : Arthur Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris 1894, XVI+994 p. — Nouvelle édition, Paris 1925, în 2 vol. Alain de Boüard, *o. c.* Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, Leipzig 1889 ; ed. II. Leipzig-Berlin 1912—1931, 2 vol. în 3 tom. W. Erben, L. Schmitz-Kallenberg und O. Redlich, *Urkundenlehre : I. Kaiser- und Koenigsurkunden...* von Wilhelm Erben (cu o introducere de Redlich). III. *Privaturkunden...* von Oswald Redlich, München-Berlin 1907—1911 *(Handbuch der mittelalterlichen und neuren Geschichte*, herausgegeben von C. v. Below und F. Meinecke. Abteilung IV : Hilfswissenschaften und Altertümer). Armando Lodolini, *Elementi di diplomatica*, Milano 1926 (Manuali Hoepli). La

Mai întâi sunt dator o explicaţie, care poate fi banală : lămurirea cuvântului în sine. Diplomatica îşi are numele dela *diploma*, cuvânt latin. La Romani însă el avea două sensuri. Prin el se indica fie o foaie îndoită în două care îngăduia purtătorului să circule în tot imperiul, formând astfel un fel de paşaport [1]), fie un înscris pe care autoritatea supremă îl dădea soldaţilor veterani trimişi la vatră, cu acea *honesta missio*, în care se indicau şi deosebitele privilegii acordate [2]). Acestea erau cunoscutele diplome militare [3]).

Cuvântul mai are însă şi alt sens cunoscut tuturor : diplomă, diplomat, diplomaţie. *Diploma* înseamnă un certificat oficial, un titlu care consacră o stare juridică, iar *diplomat* este acela care posedă o astfel de diplomă în baza unor studii făcute mai înainte, care îi conferă dreptul la o practică oarecare de natură ştiinţifică sau de altă natură. *Diplomaţia* arată însă o categorie de oameni politici însărcinaţi cu anumite obligaţii internaţionale. Insă oricine face parte din diplomaţie este un diplomat, căci atât cel dintâi cât şi cel de al doilea îşi exercită obligaţia în baza unei învoiri scrise, diploma.

Diplomatica este însă cu totul deosebită, şi ca sens şi ca obiect, de toate cele amintite. Cuvântul care însemna

noi a dat o introducere diplomatică Ioan Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI*, Bucureşti 1902, reprodusă de el şi în *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, vol. I, 1413—1508, Bucureşti 1905.

1) La început era numai pentru agenţii poştali ai Senatului, pe urmă ai împăratului şi generalizat la sfârşit.

2) Turnate de obiceiu în două plăci de bronz, formând un diptich, care prin desfacere arăta textul întreg.

3) De fapt la origine cuvântul este grecesc, τὸ δίπλωμα, care înseamnă orice *cantitate* sau *obiect* luat dublu, cum şi tăbliţele sau hârtiile îndoite în două; forma adjectivală este διπλόος, „dublu, în număr de doi", dela verbul διπλόω,-ῶ, „a dubla", în forma mai veche διπλοΐζω sau διπλοΐζω.

până acum numai *obiectul în sine*, bronzul, pergamentul sau hârtia pe care erau înscrise drepturile câştigate de un cetăţean oarecare, capătă alt sens. El se dă ştiinţei care se ocupă cu studierea diplomelor şi în general cu toate actele scrise, emanate dela o autoritate sau o persoană [1]) şi au caracterul de unicitate. Scopul său este să determine dacă documentele istorice sunt autentice sau false [2]). Cu alte cuvinte, să critice izvoarele diplomatice ale istoriei.

*

Pentru a putea face critica izvoarelor diplomatistul are nevoie de anumite cunoştinţe generale şi de altele speciale. Cele dintâi formează punctul de plecare al cercetării, pe când cele de al doilea îi dau temeiul concluziilor sale [3]).

Ca să fim în măsură să cunoaştem exact situaţia în care se găseşte un act, în rândul întâi trebue să ne informăm despre depozitul sau arhiva în care s'a aflat el. Aceasta poate fi un loc plin de încredere, totdeauna cu grijă pentru păstrarea nealterată a actelor şi fără nicio preocupare de falsificare, cum sunt foarte multe din arhivele publice şi particulare. Se întâmplă însă ca anumite interese de ordin material, câte odată şi moral, să tenteze pe unii din conservatorii arhivelor sau posesorii actelor, să facă unele modificări de text sau să plăsmuiască pe deantregul

1) Cerinţa esenţială a oricărui act care cade în observaţia diplomaticei fiind *scrisul*, diplomele militare, cu toate că sunt numite astfel, nu intră în cadrul preocupărilor sale; ele rămân să fie studiate odată cu inscripţiile şi cad în sarcina *epigrafiei*, altă disciplină auxiliară a istoriei.

2) H. Bresslau, *o. c.* I, p. 6—7 : „Die Aufgabe der Urkundenlehre oder Diplomatik ist es, den Wert der Urkunden als historischer Zeugnisse zu bestimmen. Demgemäss hat sie in erster Linie festzustellen, ob eine Urkunde *echt* oder *unecht* (falsch) ist".

3) Obligaţiile diplomatistului sunt mai mari decât ale istoricului cu toate că metoda de cercetare nu se deosibeşte. In această privinţă conclude Bresslau, *o. c.*, I, p. 10 : „Daraus folgt, dass niemand Diplomatiker sein kann, ohne zugleich Historiker zu sein, während das Ungekehrte wohl möglich ist".

piese cu conţinut interesat. Astfel de fonduri sau arhive sunt cunoscute şi o piesă provenită din ele este natural să fie observată cu deosebită luare aminte.

Oricare ar fi arhiva depozitară, ea nu păstrează acte provenite dintr'un singur loc, dela o singură cancelarie sau persoană. Deci nu este suficient să te asiguri de seriozitatea depozitului. Trebue să mai cunoşti în deaproape sau să ştii cât mai multe lucruri despre emitent şi felul în care obişnuia să scrie actele de orice gen. Aceasta interesează în mod deosebit fiindcă ceea ce este obişnuit la unele poate să fie suspect la altele. Deci normele generale ale fiecărei cancelarii interesează tot atât de mult cât interesează principiile diplomatice înseşi. Incă cu atât mai mult cu cât sunt mai multe variante ale formularului aceleiaşi cancelarii.

In general orice cancelarie este tradiţionalistă. Formele odată adoptate sunt păstrate cât mai mult cu putinţă. Aceasta nu înseamnă însă că actele din aceiaşi cancelarie nu vor avea pecetea individualităţii fiecărei persoane care a luat parte la efectuarea unui act. Deci trebue cunoscute şi acestea, fie că e vorba de emitent, destinatar sau martori — cu un cuvânt : dregătorii, — fie de funcţionarii cancelariei care au avut vreo însărcinare oarecare în efectuarea actului, cum se zice la noi, logofeţeii [1]).

La aceste informaţii se adaugă şi necesitatea de a cunoaşte geneza actelor, adică întreaga procedură urmată dela ideea eliberării unui act până ce a căpătat deplina formalitate. Răstimpul acesta se împarte în două capitole : al acţiunii *(actio)* şi al uricirii *(conscriptio)*. In partea întâia sunt cuprinse toate formalităţile de natură juridică făcute cu scopul de a se documenta asupra cuprinsului ac-

1) O cercetare deosebit de interesantă ar fi cunoaşterea exactă a rolului pe care l-au avut dregătorii şi cum au lucrat subalternii, care ar trebui să fie toţi identificaţi chiar dacă n'am putea să o facem decât după scris. Vezi în acest sens începutul făcut acum de N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat*, Cernăuţi 1935 (extras din „Codrul Cosminului", IX).

tului, deci elemente valabile ca actul să fie făcut [1]), iar în cea de a doua intră toate formele pe care le implică redactarea şi validarea actului [2]).

Oricum ar fi fost făcut actul şi indiferent dela cine provine, el are un caracter propriu. După acest caracter suntem ţinuţi să-l şi clasificăm. Clasificarea actelor înseamnă sistematizarea lor în grupe care prin caracteristicele lor comune înlesnesc critica. In general, din punct de vedere tehnic diplomatic, toate piesele diplomatice se împart în trei grupe : 1. *acte,* care comportă elemente de natură juridică *(testimonia,* nemţeşte *Urkunden), 2. scrisori,* fără scop juridic *(litterae),* şi 3. *înscrisuri,* cu orice însemnare sau cuprins *(scripturae),* care nu intră în una sau alta din celelalte două împărţiri.

O clasificare mai veche, dar mai simplă, priveşte în general proveniența. Din acest punct de vedere avem acte *publice,* cele care emană dela autorităţi constituite, şi *private,* cele care provin dela o persoană ca ins particular. Actele publice pot fi imperiale, regale, princiare, eclesiastice şi cu orice alt titlu pe care îl conferă autoritatea emitentă [3]).

Dacă ţinem seama de scopul cu care au fost emise documentele, atunci ele sunt *acte probatorii,* când sunt sor-

1) In diplomatică *datum* (petitio, intercessio, consentio). *Formularele medievale* îl precizează sub *tempus in quo ea facta sunt super quibus litera datur,* la Mabillon *res transacta,* iar la Ficker *Handlung.*

2) *Actum* (jussio sau rogatio, nota sau imbreviatura, mundum, recognitio sau completio). In formulare *tempus in quo datur litera,* Mabillon *instrumentum confectum,* iar Ficker *Beurkundung.*

3) Bresslau, *Handbuch,* I. p. 3, le desparte numai în aceste două grupe : *publice* (öffentliche Urkunden) emise de regi, împăraţi şi Biserică (Papalitatea), şi *private* (Privaturkunden) toate celelalte asemănate cu cele numite *chartae pagenses* sau privitoare la *gesta hominum privatorum.* V. însă şi Redlich, *Privaturkunden,* p. 4—5.

tite să facă o dovadă, de obiceiu juridică, şi *acte dispozitive* cele care ajută la formarea celor dintâi [1]).

Din punct de vedere al modului în care sunt prezentate actele diplomatice au două denumiri : actele deschise *(litterae apertae)* şi închise *(clausae).*

In sfârşit cuprinsul lor le face susceptibile de o nouă clasificare : beneficii, donaţii, cumpărări, vânzări, testamente, etc. Nu este timpul să stăruim asupra acestei clasificări de amănunt.

Oricare ar fi actele, ele nu ne-au parvenit toate în forma normală şi autentică a originalului. Soarta care le-a urmărit pe toate în decursul vremii, face ca azi să le cunoaştem sub diferite forme. Unele s'au păstrat în *original* [2]) (exemplar, exemplum) ; altele însă numai în *copii* (transsumptum, transcriptum, translatum, copia). Un întreg capitol al diplomaticei se ocupă cu toate aceste forme.

Indată ce diplomatistul s'a informat asupra elementelor generale cu privire la documentul ce are de studiat, poate trece la cercetarea lui însuşi. In această privinţă el va fi preocupat de tot ce îi atrage atenţia privind documentul. Acestea formează *elementele externe.* Toate se văd, afară de acelea care nu aparţin propriu zis documentului din momentul emiterii lui.

In rândul întâi se interează de *materia subiacentă,* adică de materialul pe care este scris documentul. In mod normal acesta e constituit din papirus, pergament şi hârtie. La cele dintâi materiale trebue observat modul de fabrica-

1) Bresslau, *o. c.,* p. 49—52, acte probatorii (Beweisurkunden) sunt *adnotatio, notitia, breve* şi *memoratorium,* iar dispozitive (Geschäftsurkunden sau dispozitive Urkunden) sunt *carta, epistola* şi *testamentum.* Este drept că numele şi sensul lor a variat în decursul vremii.

2) Originalul poate fi redactat de odată în mai multe exemplare, poate fi şi *ampliat* la un interval de timp, sau să fie renovat (neo-original, renovatio).

ţie şi calitatea : la cel din urmă, pe lângă acestea, se adaugă şi descrierea *filigranei* sau marca în alb a fabricei de hârtie, care constitue totdeauna un element de datare post quem. Sunt unele documente care deşi îndeplinesc toate condiţiile cerute de diplomatică, sunt totuşi scrise pe material durabil : bronz, plumb, piatră, lemn şi orice alt material, iar altele pe ceară. Şi acestea revin diplomatistului, deoarece numai dorinţa de perenitate le-a transmis astfel pe cele dintâi şi caracterul strict vremelnic a dat materialul celor de al doilea. De altfel este foarte probabil ca înainte de a fi prezentate în forme durabile, originalul să fi fost dat tot în mod obişnuit şi azi să nu-l mai cunoaştem.

După aceea cercetăm *cerneala* sau *culoarea* în care e scris actul. Intrebuinţarea unora sau altora arată însăşi valoarea actului, pe lângă posibilitatea unei exercitări artistice. *Scrisul*, ca şi pe paleograf, ne interesează în mod deosebit. El poate arăta originea actului, familiaritatea unei cancelarii sau persoane cu această îndeletnicire şi fixează data emiterii.

Formatul documentului trebue avut în vedere. Mărimea şi forma sunt caracteristice atât valorii piesei cât şi epocei care a dat-o. Se va indica întotdeauna în cm., ţinând seama de înălţime şi lăţime [1]). Foaia, caetul, cartea, ruloul vor fi supuse aceloraşi observaţii.

Trebue arătat şi *liniatul*. Liniatura poate fi oarbă, pe faţă sau pe dos, care cu timpul aproape că dispare, cu cerneală de obiceiu colorată şi trasă foarte fin, sau cu creionul care a putut fi ştearsă după scriere. Adeseori ea poate lipsi. Se va specifica dacă se liniază marginea şi câte rânduri sunt.

Nu se vor lăsa la o parte niciodată semnele distinctive pe care le poartă. *Chrismonul, crucea, iniţialele, monograma, semnele de recogniţie, notele tironiene, crucea de sub-*

1) Înălţimea nu înseamnă totdeauna latura cea mai lungă, ci numai de sus în jos, cum se citeşte normal documentul.

scriere, semnele notariale, rota sau *benevalete*, vor fi indicate toate după cum e cazul. De asemenea orice *adnotări* posterioare emiterii, ca rezumate pe dos ori numere sau cote vechi de arhivă. Toate îşi pot avea rostul lor la stabilirea autenticităţii şi localizării izvorului.

Semnele de validare nu vor fi uitate. Pecetea va fi descrisă, arătându-se materia, forma, stema, legenda şi modul de aplicare şi întărire. Se va indica şi *chirograful*.

Pe lângă aceste elemente, în general observate de toţi editorii, trebue să mai adăugăm şi altele. Astfel nu este lipsit de interes să arătăm cum s'a făcut închiderea documentului *(pliatul, păturitul)*. El poate fi rezultatul unei uzanţe de cancelarie sau al unei anumite persoane din componenţa ei.

S'au observat mai puţin alte elemente, care totuşi sunt de neapărată trebuinţă să fie aduse la cunoştinţă. Un document poate să aibă *rescrieri*, totale sau parţiale, *corecturi* sau îndreptări de litere, cuvinte sau texte întregi, *răzături, suprascrieri, suprimări, spărturi*, incizii sau chiar *cancelări*. Greutatea cea mare constă în a identifica pe cele care provin chiar din cancelaria emitentă, faţă de cele posterioare.

Iată o seamă de elemente demne de ţinut în seamă. Ele pot fi de mare folos criticei noastre.

Cercetarea amănunţită a fiecărui document se face însă prin analiza lui, adică prin studierea *elementelor interne* pe care le conţine. Acestea sunt categorice şi au o deosebită importanţă pentru a-i fixa autenticitatea diplomatică.

In rândul întâi ne interesează *limba documentului*. Ea poate fi cea obişnuită a unei cancelarii, dar şi străină sau dialectală. Poate fi pură sau plină de influenţe de tot felul; corectă sau barbarizată. Ori cum ar fi ea, reprezintă un moment din evoluţia sa firească. Acel moment nimeni nu-l poate imita fără ca să nu lase destule posibilităţi de recunoaştere.

După aceea ne interesează să ştim *în ce formă* e re-

dactat actul. Dacă autorul este amintit la persoana I-a, avem forma *subiectivă (sciant omnes quod ego N. vendidi)* şi *obiectivă* dacă este la persoana a III-a *(universis presentes litteras inspecturis patere debet quod N. vendidit)*. Amândouă formele sunt vechi şi deopotrivă de întrebuinţate. Pentru evul mediu forma subiectivă caracterizează actele dispozitive (diplome, scrisori de suverani şi cărţi propriu zise), iar cea obiectivă pe cele probatorii (notiţele) [1].

Apoi, documentul nu se scrie oricum. Fiecare cancelarie sau persoană are anumite norme. Fie că şi le creează singură, fie că le împrumută în mod constant dintr'un formular dat, ea ţine să şi le respecte. Acestea sunt *formulele documentului.*

In general orice formular de document se compune din două părţi distincte: una convenţională a cancelariei sau persoanei, în mod obişnuit identic repetată în oricare act, parte numită *protocol,* şi alta caracteristică documentului, care îi formează unicitatea, numită *text* sau *context* [2].

Protocolul se subîmparte şi el în două părţi, *protocolul iniţial* şi *protocolul final* sau de încheiere, căruia i se zice şi *eschatocol* [3].

Fiecare din aceste capitole diplomatice, protocol, text şi eschatocol, se subîmparte la rândul său în formule diverse care alcătuesc aşa zisul *discurs diplomatic.* Astfel protocolul iniţial se compune din:

1. *Invocaţie (invocatio),* care este de două feluri: simbolică sau monogramatică *(invocatio symbolica* sau *monogrammatica)* însemnată printr'un semn distinctiv (cruce,

1) Cf. A. de Boüard, *Manuel de diplomatique,* I, p. 253—254.

2) Distincţia apare chiar în cele mai vechi documente. Lucrul acesta a fost remarcat încă din evul mediu sub *generalis cuiusdem tenoris formula* şi *tenor specialis, qui ex proprietate ipsius materie dinoscitur emanare,* cum arată anonimul formularului Baumgartenberg; cf. Bresslau, *Handbuch,* I, p. 46, nota.

3) Πρωτόκολλον însemna în antichitate prima pagină a rulourilor de papirus, iar ἔσχατοκολλον ultima (dela grec. ἔσχατος, „ultimul"). Cl. A. de Boüard, *o. c.,* p. 255 nota 1.

chrismon sau chiar litera C, dela Christos) şi verbală *(invocatio verbalis)* exprimată prin cuvinte. In documente poate figura una sau alta, ori chiar amândouă împreună. Prin ea se invoacă, la începutul documentului, numele lui Dumnezeu, al lui Hristos sau al sfintei Treimi [1].

2. *Suscripţia* (dela *super scribere*) sau *intitulaţia (intitulatio),* care cuprinde numele, titlul şi calitatea celui care dă actul [2]. Adeseori este întovărăşită de formule de devoţiune (de ex. *Dei gratia).*

3. *Inscripţia (inscriptio)* sau *adresa* care cuprinde numele, titlul şi calitatea celui care primeşte actul [3]. Ea poate fi generală sau personală.

4. *Salutaţia (salutatio)* se adaugă ca încheiere a protocolului, reprezentând o dorinţă generală faţă de destinatar sau o formă de exprimare a duratei *(salutem in Domino, in perpetuum).* Nu apare in mod obişnuit [4]

1) In actul omagial din 1387 al lui Petru Voevodul Moldovei: „In nomine Domini", cf. Hurmuzuki, *Documente privitoare la istoria Românilor,* I, 2, Bucureşti 1890, p. 295. La Mircea cel Mare Domnul Ţării Româneşti, în actul din 4 Sept. 1389 pentru Cozia: Въ имѧ ѡтца и Сына и свѣтагѡ дꙋха, „în numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh", cf. P. P. Panaitescu, *Documentele Ţării Româneşti,* I, Bucureşti 1938, p. 51 (Nr. 9). Formulele obişnuite sunt: *In nomine Dei, in nomine Domini et salvatoris nostri Ihesu Christi, in nomine sancte et individuae trinitatis...*

2) Care poate fi însuşi autorul actului *(auctor,* în nemţeşte *Urheber)* sau emitentul lui (nem. *Aussteller)* când e expediat de altă persoană.

3) Redlich la Erben, *Kaiser- und Königsurkunden,* p. 24, contopeşte intitulatio cu inscriptio — de care leagă şi salutatio — ca reprezentând aceleaşi elemente ale acţionarilor (emitent şi destinatar). In unele texte medievale intitulatio şi inscriptio apar ca *superscriptio.* Credem totuşi că este mai normal să separăm formulele, având în vedere deosebirea de grad a acţionarilor. Tot aşa şi Bresslau, *o. c.,* I, p. 47, Giry, *Manuel de diplomatique,* p. 533—536, şi A. de Boüard, *o. c.,* p. 262—264.

4) Din această cauză atât Redlich, *o. c.,* p. 24, cât şi Bresslau, *Handbuch,* p. 47, o consideră aparţinând adresei ca o simplă formă

După ce s'au împlinit aceste forme protocolare se intră în textul actului, care şi el se compune din mai multe formule.

1. Intâia formulă este *preambulul (preambulus, exordium, proverbium, prohemium, prologus, arenga, captatio benivolentiae)* constituit dintr'o motivare oarecare de ordin general [1]). Propriu zis e un capitol de literatură uşoară, interesant pentru a caracteriza spiritul vremii.

2. Urmează *notificaţia, publicaţia* sau *promulgaţia (notificatio, publicatio, promulgatio* sau *prescriptio)* prin care se aduce la cunoştinţa tuturor celor interesaţi [2]) aceea ce va urma.

3. In adevăr, prin *expoziţie* sau *naraţie (expositio, narratio)* se povesteşte situaţia sau se arată motivele care au dus la emiterea actului, fie că e vorba de o cerere sau intervenţie a persoanei interesate, fie de o iniţiativă proprie a emitentului pentru răsplătirea unei fapte lăudabile [3]).

---

de salutare. E mai potrivit să fie considerată de sine stătătoare, ca la Giry, *o. c.*, p. 536, şi A. de Boüard, *o. c.* p. 256.

1) De pildă: „Rău lucru este neştiinţa, şi multă stricăciune pricinueşti la oameni" scrie Teodor Calimach la 1739. Cf. N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I, Bucureşti 1902, p. 565.

2) Iată cum face notificaţia regele unguresc Carol Robert la 1317 confirmând Diploma andreiană: „Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire". Cf. F. Zimmermann—C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Sibiu 1892, p. 322. Formule obişnuite: *noveritis, notum esse volumus.*

3) Aici pot apărea informaţii istorice de mare preţ. Intre faptele de merit ale magistrului George narate de regele Ladislau Cumanul la 8 Ianuarie 1285, este şi aceasta: „Demum eciam cum nos in etate puerili post obitum karissimi patris nostri regnare cepissemus, Lython Woyuoda una cum fratribus suis per suam infidelitatem aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentem pro se ocuparat, et proventus illius partis nobis pertinentes nullis admonicionibus reddere curabat, sepedictum Magistrum Georgium contra ipsum misimus, qui cum summo fidelitatis opere pugnando cum eodem ipsum interfecit, et fratrem suum nomine Barbath cap-

4. Ca urmare a expunerei vine *dispoziţia (dispositio)* sau hotărîrea, care este obiectul principal al actului, exprimată în mod categoric [1]). Aici se indică şi chestiunile sau lucrurile care aparţin obiectului [2]).

5. Hotărîrea spre a-şi avea autoritatea întreagă, este urmată de anumite forme care trebue respectate. Acestea formează capitolul *sancţiunea (sanctio)*, pe care noi îl socotim compus din două părţi [3]):

a) *Clauzele (clausae)* puse de emitent sau donator în sarcina deţinătorului pentru ca obiectul actului să-şi aibă valabilitate, adică să garanteze observarea actului juridic exprimat în dispoziţie, sau faţă de cei care trebue să le observe [4]; şi

b) Formele penale sau clauzele *cominatorii (comminatoria)*, pe care trebue să le observe oricine spre a nu intra în conflict cu autoritatea care a emis actul. Clauzele cominatorii sunt exprimate prin *pedepse spirituale (poena spiritualis)*, când se caută obţinerea respectării prin blesteme *(anathema)* sau invocarea voinţei divine *(imprecatia)* şi prin *pedepse temporale (poena temporalis, pecuniaria)*, când călcarea dispoziţiei emitentului atrage după sine pedepse imediate în profitul fiscului sau al părţii lezate [5]).

---

tivavit et nobis adduxit; super quo nos non modicam quantitatem pecunie fecimus extorquere; et sic per eiusdem Magistri Georgij servicium tributum nostrum in eisdem partibus nobis fuit restauratum". Hurmuzaki, *o. c.*, I, 1, Bucureşti 1887, p. 457.

1) Uneori narratio şi dispositio sunt contopite. Cf. Bresslau, *o. c.*, I, p. 48 nota 3; A. de Boüard, *o. c.*, I, p. 277.

2) Erben, *Kaiser- und Königsurkunden*, I, p. 24: „Zur Dispositio gehört wesentlich auch die *Pertinenzformel*, die Angabe der zum Objecte gehörigen Bestandteile".

3) Tot aşa Lodolini, *Elementi di diplomatica*, p. 100, sub *clauze finale*, însă „clausole di sanzione" şi „clausole di corroborazione".

4) Sunt clauze injonctive (se prescrie observarea), prohibitive (se prohibeşte orice violare), derogative (non obstantibus), rezervative (salvo jure), obligative (fides facta), renunţiative (la orice drept), etc.

5) Redlich la Erben, *o. c.*, p. 24, sub „Sanctio oder Poenfor-

6. In sfârşit, se adaugă ultima parte a textului formată din toate elementele care îi dau întărirea legală. Acestea alcătuiesc aşa numita întărire sau coroboraţie *(corroboratio)* în care intră executarea *formalităţilor diverse* ca redactarea actului, învestirea şi tradiţia, insinuarea şi înregistrarea şi stipularea, şi anunţarea *semnelor de validare* în care se arată autoritatea actului, i se asigură durata şi se stabileşte autenticitatea pe deoparte, iar pe de alta se anunţă semnăturile, se indică martorii şi se specifică pecetea sau peceţile care vor întări actul. Mai pe scurt, se face cunoscut modul cum a fost executat şi legalizat documentul [1]).

Actul se încheie prin *protocolul final* sau *eschatocol*, compus din :

1. *Semnăturile* puse pe act *(subscriptiones)* cu mâna proprie sau nu [2]).

2. Indicarea *datei (datum, actum, factum, scriptum)* şi a *locului* [3]). Şi una şi alta lipsesc adesea. Data poate îm-

---

mel" pune ameninţarea materială, spirituală sau pedeapsa pe cealaltă lume pentru cel care ar călca dispoziţia sau documentul. Adesea e legată cu făgăduiala răsplăţii, pentru cel care va observa dispoziţia şi ar proteja pe destinatar. Cf. Bresslau, *o. c.*, p. 48.

1) Redlich, *l. c.*, A. de Boüard, *o. c.*, p. 257, pune la un loc sanctio şi corroboratio sub clauzele finale în care sunt enumerate sancţiunile, stipulate garanţiile diverse şi anunţate semnele de validare.

2) Redlich, *l. c.*, p. 24—25, citează : subscrierea emitenţilor, care poate fi în cuvinte scrise cu mâna proprie sau nu sau prin semne (monogramma, rota, benevalete, cruce) în care autorul poate interveni parţial cu o literă, o cruce sau un semn distinctiv sau nu ; subscrierile sau semnele funcţionarilor cancelariei sau ale scriitorilor, adesea cu semne speciale (semne de recunoaştere sau notariale) ; semnăturile martorilor sau aderenţilor (cardinali, canonici). Uneori apar numai semnele şi în acest caz lista martorilor e mai bine să fie socotită la protocol ; cf. şi Bresslau, *o. c.*, p. 48.

3) Şi în acest capitol iniţiativa diacului ne poate da informaţii istorice deosebite. Spre ex. în hrisovul lui Mircea cel Mare din 1406 se spune : „pe când mergeam Domnia Mea la Severin ca să mă întâlnesc cu Craiul", Al. Ştefulescu, *Documente slavo-române*

brăca. diferite sisteme, unele necesitând adevărate calcule pentru stabilirea concordanţei cu sistemul nostru.

3. Formula de închidere zisă : *aprecaţia (apprecatio)*, cu o dorinţă finală [1]).

Este dela sine înţeles că nu trebue să căutăm la fiecare act toate aceste formule şi nici exclusiv în ordinea indicată de noi. Există o varietate nesfârşită în orânduirea lor, după cum obişnueşte fiecare cancelarie şi multe pot lipsi, după importanţa actului şi rostul său juridic. Sunt însă unele formule (ca intitulatio, inscriptio şi dispositio) care nu pot în nici un chip lipsi. Fără de acestea nu poate fi vorba de un act diplomatic.

Am înfăţişat pe scurt care sunt preocupările diplomaticei şi ce scop îşi propune ea să urmărească. Este dela sine înţeles că stabilirea autenticităţii izvoarelor diplomatice este esenţială pentru cercetările istorice. Cunoaşterea tuturor elementelor necesare criticei este de o deosebită importanţă. Fără ele n'am fi în măsură să ne dăm seama de multe forme şi date şi am risca să cădem în greşeli neiertate, aşa cum făceau adesea mai înainte cei care *întinau* documentele.

Pentru noi preocuparea constantă faţă de document trebue să ne fie o datorie de ordinul întâi. Pentru cele mai vechi şi mai interesante capitole ale istoriei, când izvoarele narative nu există sau când sunt aproape că ne ignorează, numai informaţiile diplomatice ne pot aduce lumini nebănuite. E de datoria noastră să nu le mai lăsăm ascunse în arhive, ci să le facem să circule cât mai neîntârziat. Dar această punere în circulaţie să nu se mai facă

---

relative la Gorj, Târgu-Jiu 1908, p. 12; sau în cel din 1415: „pe vremea când a venit Mustafa Cealapi", I. Bogdan. *Un chrisov al lui Mircea-cel-Bătrân din 10 Iunie 1415*, extras din Anal. Acad. *Mem. Sect. Ist.* XXVI (1903), p. 115 ; cf. P. P. Panaitescu, *Documentele Ţării Româneşti*, p. 69 şi 112 (Nr. 15 şi 32).

1) Amen, in dei nomine feliciter amen, vale.

la întâmplare, ci aşa cum cere critica modernă, critica diplomatică, adică bine studiate şi în corpuri bine constituite.

E obligaţia noastră, a tuturor. Către împlinirea acestei obligaţii încercăm să ne îndreptăm noi toţi câţi lucrăm aci, cu toate că mijloacele noastre materiale sunt mai mult decât modeste. Să nădăjduim însă în mai bine, căci drumul ne este deschis [1]).

1) Lecţie de deschidere a cursului de diplomatică la Şcoala de Arhivistică, ţinută la 29 Noemvrie 1930.

DESPRE EDITAREA DOCUMENTELOR

Importanţa documentului. — Pentru uşurarea informaţiei. — Întocmirea rezumatului. — Indicele. — Rostul diletanţilor în editarea documentelor. — Obligaţiile editorului. — Data, locul, emitentul, deţinătorul, cuprinsul şi depozitul documentului. — Rezumatul documentului în periodice. — Cunoştinţe elementare necesare editorilor ca documentul să poată fi utilizat atât de istoric cât şi de filolog. — Documentele rău editate sunt inutile.

„Istoria se scrie cu ajutorul documentelor. Acestea sunt urmele lăsate de cugetările şi faptele oamenilor de altădată. Dintre aceste gânduri şi acţiuni omeneşti prea puţine au lăsat urme vizibile ; şi chiar când din întâmplare s'au produs aceste urme, ele nu sunt durabile : e de ajuns un accident ca să le şteargă. Insă orice gând sau fapt care n'a lăsat urme, directe ori indirecte, sau ale cărui urme au dispărut, este definitiv pierdut pentru istorie : ca şi cum niciodată n'ar fi fost. Din lipsa documentelor istoria unor perioade foarte intinse ale trecutului umanităţii rămâne pentru totdeauna necunoscută, căci nimic nu poate înlocui documentele : unde lipsesc, nu se scrie istorie" [1]).

Incepem cu această caracterizare a importanţei documentelor, care sfârşeşte hotărîtor: „rien ne supplée aux documents : pas de documents, pas d'histoire", ca să-mi fie permis a face câteva consideraţii asupra necesităţii editării documentelor în mod uniform şi util. Observ dela început că în ceea ce priveşte această operaţie, noi suntem mult în urmă faţă de ceea ce s'a făcut în străinătate, şi chiar la ve-

1) Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, 2-e éd., Paris 1899, p. 1—2.

cinii noştri, Ungurii şi Polonii. Trebue să ne dăm seama că un document nu se editează cum am vroi, şi mai ales cum am putea, pregătiţi sau nepregătiţi pentru aceasta. Oricare editor are obligaţia a fi complet informat asupra documentului pe care-l tipăreşte, a-l reda exact, a-l face utilizabil şi uşor accesibil, ştiut fiind că una dintre cele mai grele operaţii obligatorii istoricului este tocmai căutarea informaţiilor.

Lămurim.

Obligaţia cea mai importantă care se pune istoricului este *cunoaşterea întregului material documentar* al epocei sau chestiunii pe care vrea să o studieze. E o *condiţie sine qua non*. Pentru aceasta el se adresează colecţiilor căutându-şi materialul. Acolo sunt publicate — e necesar să fie sistematizate — multe documente. E probabil că se vor găsi documente şi pentru ceea ce-şi propune să studieze. Dar mult alt material stă risipit prin diferite periodice, punctul principal pe care-l au în vedere notele de faţă. Ne referim numai la materialul editat, deci dat odată folosinţii publice, nu la ineditul păstrat încă în arhive sau depozite şi în care oricine poate avea surprize plăcute ori neplăcute, atunci când noul material confirmă sau infirmă ipoteze ori concluzii deja formulate. La punerea în circulaţie a acestui material inedit poate vor ajuta şi aceste explicaţii.

Ştim că în primul rând cercetătorul întâmpină dificultăţi tocmai pentru adunarea acestui material. Sunt unele publicaţii în care se poate aştepta să găsească ceva, cunoscut fiind caracterul lor istoric ; în altele istoria ocupă primul plan. Şi la acestea se încearcă foiletarea tablelor de materii, când o au, ori a cuprinsului foaie cu foaie, când aceasta lipseşte. La unele însă chiar tabla de materii e defectuos făcută, deci şi aici trebue să alerge în lungul filelor să cerceteze dacă poate afla ceva. De cele mai multe ori nu găseşte nimic, însă este dator să facă cercetarea, altfel informaţia ar putea să-i fie necompletă.

Această operaţie trebue să o facă chiar şi pentru una

din cele mai importante periodice, cum este „Convorbiri literare", care pentru acei 62 ani de apariţie au două indice de autori, defectuos făcute[1]), nu însă o tablă a materiilor pe specialităţi — deosebirea în *versuri* şi *proză* nu-i suficientă — şi nici măcar un indice al numelor, unde ar fi şi emitenţii documentelor, şi nici indicarea lor în mod cronologic. Niciodată nimeni nu va şti că este acolo o hotărnicie a Bârladului din a. 1495 (v. vol. XLI, 46—52) dacă nu va şti să o caute sub numele editorului, lucru absolut secundar pentru cercetător. De altfel norma adoptată e cu totul greşită şi din alte puncte de vedere, fiind un exemplu specific de cum nu trebue făcută o tablă de materii, care nu trebue să fie în nici un caz încredinţată unui nepregătit[2]).

„Revista istorică" însăşi e lipsită de o tablă de materii. Insă când pleca cineva la muncă, lua volumele, le răsfoia şi-şi însemna toate datele necesare, deoarece oricine ştia că această publicaţie este dedicată exclusiv istoriei.

Pentru formarea unui indice ori a tablei de materii necesare unui astfel de periodic, pleacă însemnările de faţă. Ele se îndreaptă către editori. De fapt orice document publicat în periodice se consideră ca document îngropat, întru cât numai colecţiile speciale îl pot pune în valoare. De aici şi credinţa să nu se publice în periodice.

---

1) Un exemplu: C. S. Nicolaescu-Plopşor şi St(oica) Nicolaescu sunt sub acelaşi prim nume, al doilea lipsind. Apoi dă „Petre" (în loc de „Panait") Cerna; o carte a doui autori e menţionată numai la unul şi fără trimitere la celălalt : D. Nanu şi Matei Fotino, *Puterea întunerecului*, sub primul, lipsind la al doilea ; nu se menţionează autorii traduşi; deci nici în ceea ce priveşte autorii înşişi nu avem siguranţa exactităţii.

2) *Indice pe anii 1907—1929 inclusiv*, întocmit de Dan M. Iliescu, în „Convorbiri literare", vol. 62, 1929, p. 201—269. Trimiterile însă sunt făcute pe volume, s. e. Bachelin,*Un poet de peste ocean*, XLIII, 944—954, dar nu se dă corespondenţa în ani, i. e. 1909; şi ceea ce interesează foarte mult, recenziile, sunt înglobate sub diferite iniţiale şi lipsesc la autorii recenzaţi, adică tocmai unde ar putea fi găsite.

Insă acest lucru e imposibil. Şi este o atât de firească explicaţie: majoritatea editorilor sunt diletanţi. Aceşti diletanţi, capabili de lucruri extraordinare, sunt uneori înzestraţi cu voinţă uimitoare. Prin faptul că le-a căzut în mână un document — şi mai întotdeauna orice document e foarte important — ei capătă pasiunea stăpânirii acelui bun şi dorinţa să-l împărtăşească lumii sub numele lor. Şi aceasta nu se poate face decât printr'o revistă, care e mijlocul cel mai uşor de imprimare repede.

In acest fel s'ar putea aduce, în toate domeniile, atâtea exemple încât ne-am putea chiar pune întrebarea: dar istoricul pregătit lipseşte? Şi el de fapt lipseşte mai întotdeauna, întru cât dându-şi seama că e stăpân pe o metodă şi că are un quantum de cunoştinţe, pleacă să facă studii pe baza izvoarelor care-i stau la dispoziţie, lăsând la o parte grija editării celor noui. Nu e necesar să mai adaug că mai toate aceste studii nu au trăit decât timpul apariţiei, fiind sortite să moară la prima întrebuinţare generală a întregului material. Cu toate acestea „diletantismul este incompatibil cu o oarecare înălţare a gândirii şi cu oarecare punct al „perfecţiunii morale", nu însă cu meritul tehnic[1])". Pentru mărirea valorii acestui merit, evidenţiindu-l, dăm lămuririle care urmează.

Deci, ca să nu fie prea grea munca cercetătorului, e de datoria editorilor să păstreze oarecare sistemă în editarea documentelor. Şi anume editorul principal e dator, când publică un act, să-i facă un rezumat la început. Acesta trebue să cuprindă: *1. Data, 2. locul emiterii, 3. numele emitentului,* 4. *numele deţinătorului,* 5. *cuprinsul documentului pe scurt,* şi 6. *numele tuturor instituţiilor* cari întâmplător ar fi acolo. Toate să fie *perfect identificate,* ca să nu fie obligat cercetătorul să facă toate operaţiile necesare. Notele explicative nu trebue să elimine rezumatul. E bine să se facă deosebit.

1) Langlois-Seignobos, *Introduction aux études historiques,* p. 110.

La ce foloseşte acest rezumat?

Dacă cineva voeşte să se intereseze de *bir* sau de *herâe,* spre exemplu, ar trebui altfel să citească tot documentul, să vadă dacă cuprinde sau nu aceste instituţii. Dar dacă editorul prevesteşte pe cercetător de ceea ce cuprinde documentul, deci că lipseşte acest cuvânt, atunci e scutit a-l mai citi.

Incercăm să exemplificăm facerea acestui rezumat. Ne referim întotdeauna la periodice, întru cât în colecţiile speciale nu mai e necesar acesta, în această formă, un indice final obligatoriu arătând totul. Luăm câteva exemple din periodice, unde nu există nici rezumate şi nici măcar data nu-i scoasă în evidenţă.

1392 (6900) Mart. 30, Roman. Roman, Domnul Moldovei „dela munte până la mare" şi fiii lui, Alexandru şi Bogdan, dau slugei lor Ianăş Viteazul trei sate pe Siret: Ciursăceuţii, Vladimirouţii şi Bucurouţii; hotare; consiliul boerilor; Roman scaun domnesc[1]).

1428 (6937) Septemv. 1, Suceava. Alexandru Vv. al Moldovei şi Doamna Marina, dau mănăstirii Neamţ iezerul şi prisaca Zahorna pe Nistru, 12 boloboace vin din zeciuiala ţinutului Neamţ; să fie „uric cu tot venitul"; condiţie: Joia se va face leturghie pentru Domn şi Marţia pentru Doamnă; egumenul Silvan promite; consiliul boerilor, incomplet; blestem: Neagoe logof. scrie[2]).

1552 (7060) Mai 6, Hârlău. Ştefan Vv. al Moldovei către Neagşa care vinde lui Nicoară jumătate, lui Toader şi surorei lui Odochia altă jumătate, din a şasea parte rămasă din a treia parte din siliştea Micotova, numită Păuleni; 30 zloţi tătăreşti plătiţi deplin; Neagşa are moşia dela moşul Petrică, iar el prin „privilegiu de danie" dela Ştefan Vv.[3]).

1) *Arhiva istorică a României,* I, 1, p. 18—19.

2) *Revista istorică,* VI, 1920, p. 92—93.

3) *Revista arhivelor,* I, 1, 1924, p. 121, Lectura datei cum e dată în original →33 (7007=1499, unde ar putea fi eroare de tipar

1655 (7163) Ianuar 15, Bucureşti. Constantin Şerban Vv. al Ţării Româneşti către Clucerul Nicolae din Glogova pentru Gârbovii din Jiu şi rumâni, foşti „toţi judeţi pe moştenirea lor din Gârbovi şi din Sărdăneşti"; sub Matei Vv. „au umblat ca să să vânză rumâni la altă parte la alţi boieri", dar Pârcălabul Nicola Glogoveanul nu a lăsat să vie străini, ci i-a cumpărat el, dar abia acum le plăteşte banii[1]).

1775 Iunie 5. Grigorie Alexandru Ghica Vv. al Moldovei către Căminarul Leonard ispravnicul ţinutului Soroca, să cerceteze prin „căpitani sau mazili", dacă moşia preotului Matei, a lui Ştefan Sava şi Grigoraş Prodan din Stoicani, Soroca, le-a fost împresurată de nişte răzăşi[2]).

1822 Iunie 28, (Craiova). Cămăraşul Costache Samurcaş, caimacamul Olteniei, către Polcovnicul Hristea, „raia" a Impărăţiei şi al doilea „portar al Craiovei", răsplătindu-l cu păhărnicia pentru râvna lui, şi cu 25 „liude" scutite de dajdie[3]).

---

pentru +33 (7060=1552), cât şi în trad. din 1795, care dă 7060, nu poate fi exactă cel puţin într'o parte. Autorul însuşi e în contradicţie punând 7060 (1552), (v. *ibid.*, p. 122), deşi la p. 124 în *observaţie*, referindu-se la vechimea satului Paulenii, crede actul din 1522. Atât la 1522 cât şi la 1552, Domnii Moldovei se numesc Ştefan (Ştefăniţă şi Ştefan Rareş), amândoi nepoţi ai lui Ştefan cel Mare, deci actul s'ar putea atribui unuia sau altuia. Cum nu are consiliul domnesc, nu putem face acum o precizare, mai ales că nu am posibilitatea să-l compar cu alte acte ale aceloraşi Domni. Dar cum editorul M. Costăchescu posedă originalul, ne poate da singur data exactă printr'o nouă cercetare amănunţită a actului. Dacă actul ar fi avut un rezumat al editorului, s'ar fi putut vedea uşor unde e eroarea. Adoptăm data 1552, admiţând eroarea de tipar.

1) *Arhivele Olteniei*, III, 13, 1924, p. 243—244. Traducerea popei Anghel poate fi chiar inexactă, nu numai cu „oarecare lipsuri".

2) *Buletinul comisiei istorice a României*, VII, 1928, p. 82.

3) *Convorbiri literare*, vol. 62, a. 1929, p. 107—109. Edit. St. Nicolaescu, *Documente cu privire la Căimăcămia şi Caimacamii Olteniei*, lipseşte din indice articolul fiind atribuit lui C. S. Nicolaescu-Plopşor, v. *ibid.*, p. 239.

Aceste rezumate sunt necesare la sfârşitul colecţiilor, chiar dacă documentele sunt intercalate în diferite studii în întregime sau fragmentar, numai când sunt inedite. Şi cu atât mai mult atunci, întrucât sunt şi mai greu de găsit[1]).

Insă editorul tipograf — mă refer la conducătorul revistei — nu poate să reproducă în întregime la sfârşitul anului acest rezumat, uneori, după importanţa actului, el cuprinzând mai multe linii. In acest caz e necesar să se dea cel puţin un alt rezumat simplificat, cuprinzând numai: 1. *data, 2. locul, 3. emitentul, 4. deţinătorul, şi 5. obiectul,* care în total să nu cuprindă decât două linii, care să arate mai mult existenţa documentului.

Redăm aceleaşi exemple:

1392 (6900) Mart 30, Roman. Roman Vv. către Ianăş Viteazul pentru satele Ciursăceuţii, Vladimirouţii şi Bucurouţii pe Siret.

1428 (6937) Septemv. 1, Suceava. Alexandru Vv. dărueşte m-rea Neamţ cu iezerul şi prisaca Zahorna pe Nistru.

1552 (7060) Mai 6, Hârlău. Ştefan Vv. către Nicoară, Toader şi Odochia, care cumpără parte din Micotova numită Paulenii.

1655 (7163) Ianuar 15, Bucureşti. Const. Şerban Vv. către Clucerul Nicolae Glogoveanu pentru satul şi rumânii din Gârbovii din Jiu.

1775 Iunie 5. Grig. Alex. Ghica Vv. către Căminarul Leonard, ispravnicul Sorocei, să cerceteze hotarele moşiei Stoicanii cu răzăşii.

1822 Iunie 28, (Craiova). Caimacamul Costache Samurcaş către Polcov. Hristea, boerit cu păhărnicia şi donat cu 25 liude.

---

1) S. e., rezumatul, făcut de Radu logofăt Greceanu, actului din 1352, publicat în *Revista română*, II, p. 252, poate interesa şi e utilizat, din cauza vechimei şi discuţiei ivite în jurul lui ; altele însă, de mai mică importanţă, rămân definitiv îngropate.

Acestea se pot face cu uşurinţă în orice revistă. Se pot face şi la mai mulţi ani odată în broşură separată, ca să fie accesibilă tuturor; nu trebue însă să lipsiască şi dela an la an, în volumele în curs de apariţie.

Redactorul revistei mai are încă o obligaţie. De multe ori în diferite articole pe care le imprimă, ori în regeste sumare utilizate în note, se menţionează câte un act inedit, a cărui provenienţă, publică sau particulară, se dă. El e folosit pentru un anumit lucru în subiectul tratat, fără intenţia de a-l face cunoscut. Indicele cronologic anual trebue să menţioneze un astfel de document la anul sub care e citat, ca să se ştie de existenţa lui, căci dacă va mai interesa pe cineva, acela îl va căuta în depozitul public, ori va interveni spre a-l utiliza din cel particular. Dacă va fi de mare importanţă şi va necesita să fie chiar editat, cel interesat va interveni la posesor.

* * *

Acum se mai pune o chestiune. Documentele publicate le primim aşa cum sunt. Avem însă datoria să le punem uşor în circulaţie, întocmind repertorii. Insă o datorie mai mare ne incumbă de acum înainte, când e vorba să se editeze cele inedite. E absolut necesar să se urmeze unele reguli. Se face cea mai mare greşală când se editează documentele într'un mod cu totul personal şi barbar. Nu mai este tolerabilă improvizarea. Un document nu se tipăreşte fiindcă editorul sau descoperitorul trebue să-şi facă numele cunoscut, ci să facă utilizabil documentul. Nu se imprimă nici în vederea unui scop personal al descoperitorului, adecă *atunci* şi *atât cât* îi ajută tezei pe care întâmplător ar studia-o. Datoria morală îl obligă a-l face cunoscut cât mai repede posibil, mai ales când nu este într'un depozit public[1]).

1) Ingrijitorul depozitelor publice e obligat să întocmească repertorii de tezaurele pe care le are în pază şi mai ales de noile achiziţii.

Orice document, indiferent de specialitatea editorului, se adresează deopotrivă istoricului pragmatic, istoricului instituţiilor, al claselor sociale, al dreptului vechi, economistului şi sigilografului; apoi — şi într'o mare măsură — filologului. Nu puţine documente se adresează chiar geografului, şi nu pentru geografia istorică, ci chiar pentru geografia fizică, deci aparent fără nicio legătură cu istoria. In consecinţă orice document trebue să fie atât de complet şi exact redat, încât nici unul dintre aceşti specialişti să nu aibă o îndoială asupra formei în care i se prezintă izvorul.

Să lămurim cu câteva cazuri.

Istoricul faptelor, al evenimentelor, ori al succesiunii Domnilor, va alerga la documente, la cât mai multe, ca să stabilească precis toate datele, mai exacte aci decât în orice izvor narativ. Vechea noastră istorie, deşi pare oarecum stabilită cronologiceşte, are încă atât de multe lacune, încât numai o interpretare precisă a documentelor — mai ales dacă întâmplarea ne va mai scoate la iveală altele necunoscute — ne poate da rezultate mai bune. Chiar concordanţa ştirilor narative nu se poate face decât şi numai cu ajutorul surselor documentare.

Iată cum ni se înfăţişează cronologia până la 1400, după trei istorici: A. D. Xenopol[1]), D. Onciul[2]), şi N. Iorga[3]):

1) *Istoria Românilor*, ed. 3, vol. II, p. 207—208, 211—212; vol. III, p. 31, 42, 59—125.

2) *Din istoria României*, ed. 2, Bucureşti, Socec, 1914, p. 20—41, 184.

3) *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, ed. 2, Bucureşti 1922, tabloul cronologic.

A. D. Xenopol

Basarab Banul	(1241)
Seneslau	1247
Ioan Farcaş	(1270)
Litean-Bărbat	1272—1279
Tuğomir (Radu Negru Vodă)	1290—1310?
Ivancu Basarab	1310—1320
Alexandru Basarab	1320—1364
Vladislav Basarab	1364—1375?
Radu II	1375—1385
Dan I	1385—1386
Mircea-cel Bătrân	1386—1418
Dragoş, Sas, Balk	1288—1348
Bogdan I	1348—1365?
Laţcu	1365?—1374
Iuga Coriatovici	1374—1375
Petru Muşat	1375—1391
Roman Muşat	1391—1394
Ştefan I şi fii: Ştefan II, Petru II	1395—1399
Roman a 2-a oară	1399—1400
Juga II	1400—1401
Alexandru-cel Bun	(1401) 2)—1432

D. Onciul

In Ţara Românească:

Basarabi	1241
Seneslav, Lytuon	1247—1279
Thocomer	(ca 1279—1301)
Basarab I	c 1301—1330
Alexandru I	1330—1364
Vladislav I	1364—1374
Radul I	1374—1385
Dan I	1385—1386
Mircea	1386—1418

In Moldova:

Dragoş, Sas	
Bogdan I	(1359—1365)
Latsco	1365—1373
Iurg Koriatovici	1373—1375
Petru I. Muşat	1375—1391
Roman	1391—1394
Ştefan I.	1394—1400
Iuga (Jurjevici)	1400 1)
Alexandru-cel-Bun	1400—1433

N. Iorga

Seneslav	1247—12..?
Ivanco Tihomir	12..?—ca. 1330
Basarab I	ca. 1330—1340
Nicolae Alex.	ca. 1340—16 Nov. 1364
Vladislav	1364—ca. 1380
Radu I	ca. 138...
Dan I	—1386
Mircea	1386—31 Ian. 1418
Dragoş	ca. 1352—1353
Sasul	ca. 1360
Bogdan	ca. 1360—ca. 1364
Laţcu	ca. 1364—ca. 1372
Iuga Kariatovici	ca. 1372—Dec. 1377
Ştefan I.	1377—ca. 1393
Petru I.	ca. 1378—ca. 1393
Roman I.	ca. 1393—ca. 1394
Ştefan I (ori II)	1394—1400
Iuga	1399—1400
Alexandru-cel-Bun	1400 Ian. 1(?)—1432

1) La început recunoscuse o identitate între cei doi Iuga; cf. Onciul, *Datele cronicelor moldoveneşti asupra anilor de domnie ai lui Alexandru-cel-Bun*, în AAR., MSI., vol. XXVII, 1904—1905, p. 208.

2) De fapt 1400, deoarece admite pe Onciul, deşi ed. Vlădescu dă, în titlu chiar, anul 1406; v. vol. III, p. 125.

Evident că multe din aceste date sunt azi revăzute; însă nu sunt încă adoptate şi nu ne interesează să facem aici discuţie asupra lor. Se observă că rar a acceptat unul datele propuse de altul. Cred că fixarea acestor date nu se va putea face decât printr'o minuţioasă interpretare a documentelor. Cazul se şi observă în discuţia angajată în jurul lui Iurg Coriatovici şi Iuga[1]).

Nu remarc nici un caz pentru instituţii, clasele sociale, vechiul drept românesc şi altele. Ultimele studii referitoare la acestea dovedesc cu prisosinţă necesitatea editării integrale a documentelor. Observ, numai în legătură cu geografia: valea Bârladului e acum pe altă albie decât cea veche şi nu alăturea de aceea, căci documentele lui Ştefan-cel-Mare arată multe sate pe apa Bârladului, sate cari azi nici nu mai văd râul. E vorba de o captare timpurie a apelor lui în altă parte, în valea Siretului. Deci şi aici lămurirea documentelor completează observaţia geografică, ajutând înţelegerea fenomenului[2]).

Am remarcat altădată importanţa documentelor din punct de vedere filologic[3]).

Atunci se pune întrebarea: cum trebue să le edităm?

In primul rând editorul trebue să rezolve trei probleme: 1. *de unde vine actul;* 2. cine e *autorul* lui; 3. ce

1) Cf. A. Sacerdoţeanu, *O chestie de diplomatică românească: „tot satul cu tot hotarul"*, extras din „Arhivele Olteniei" IX, 47—48, 1930, p. 2 şi notele.

2) I. Antonovici s'a ocupat cu această chestiune într'o lucrare nepublicată încă. Insă v. de acelaşi: *Probleme hidografice în basinul inferior al Siretului*, din „Revista Geografică" I, 2, Bucureşti 1929, unde documentul arată schimbarea văii Siretului, a Sireţelului; şi aci o cetate a lui Ştefan cel Mare.

3) A. Sacerdoţeanu, *Considérations sur l'histoire des Roumains aux moyen-âge*, extras din „Mélanges de l'Ecole roumaine en France" VI, 1928, Paris, p. 92 şi exemplele toponimice; cf. şi A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1925, p. 378.

dată are. Adecă trebue să se ştie precis *provenienţa*[1]*)*; dacă vine dela o persoană, ne vom întreba dacă e sau nu de bună credinţă când ni-l pune la îndemână; dacă i-a servit sau nu în vreo chestie personală, mai ales recentă. E unul din punctele principale de observat în cazul când se angajează discuţie, fie asupra autenticităţii actului, fie numai asupra cuprinsului lui. *Cine* l-a dat, sau a ajutat la emiterea lui, emitent şi scrib, acesta din urmă prin şcoala lui, care se observă în scris, ajutând la fixarea autenticităţii lui. *Când* s'a scris; un act nedatat fiind nefolositor[2]). Completăm: indiferent unde şi cât de multe documente se vor edita, trebue să se observe:

— Documentul să fie publicat în întregime;

— Data[3]) să fie studiată şi precizată[4]); când nu se ajunge la un rezultat precis, mai ales când orice însemnare cronologică lipseşte, să se încerce toate posibilităţile şi să se spună ce operaţii s'au făcut spre a scuti pe noul cercetător să facă acelaşi lucru, poate cu acelaşi rezultat[5]). Şi în a-

1) D. Russo, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, în „Bul. com. ist. a Rom.", I, 1915, p. 91: „In orice lucrare, dar mai ales în ediţiile de documente şi texte, trebuie să se dea *provenienţa*; documentele sau textele care se publică fără a se arăta în ce depozit public sau privat există originalele, nu există pentru ştiinţă. Mulţi cercetători până în ziua de astăzi nu sunt pătrunşi de acest adevăr aşa de elementar".

2) D. Russo, *o. c.*, p. 31—37, dă îndrumări pentru texte mult mai greu de datat; ele pot fi utilizate şi pentru datarea documentelor.

3) Langlois-Seignobos, *Introduction*, p. 66; „Un document dont l'auter, la date, le lieu d'origine, la provenance en un mot, sont totalement inconnaissables, n'est bon à rien".

4) Oricine se poate adresa cu uşurinţă la N. Docan, *Despre elementele cronologice în documentele româneşti*, în AAR., MSI., vol. XXXII, 1909—1910; însă să se facă verificări şi cu tablele lui Giry, *o. c.*, sau A. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, ed. 5-a, Hanovra 1922.

5) Grija editorului trebue să fie în special atrasă asupra concordanţei leatului, mileniului, indicţionului ori crugurilor sau altor cicluri care întâmplător vor fi; de asemenea trebue bine verifi-

ceastă privinţă una din marile neglijenţe este lipsa până chiar şi a echivalentului văleatului, adecă transformarea lui în mileniu, cum socotim de obiceiu totul. Intrucât pot exista îndoeli căruia din doi ani ai erei creştine se poate atribui un document din Septemvrie-Decemvrie, e mai bine să se pună îndoiala alăturea de data creştină, decât numai era bizantină. Dacă pentru unii calculul elementar al restabilirii datei e uşor de făcut, şi-l consideră deci inutil, pentru alţii e destul de anevoios. Şi când va fi silit cineva să-l facă de sute de ori, sau şi mai mult, evident că nu poate fi plăcut să adune un material astfel editat[1]).

— Să se identifice[2]) — şi când sunt într'o limbă puţin cunoscută, să se traducă — toate numele persoanelor menţionate[3]).

— Să se precizeze, în mod absolut obligatoriu, mai ales când e vorba de danii, locul şi numele de azi al acelui ţinut, comune ori sat[4]).

— Să se transcrie absolut exact toate numele proprii. Când, din motive tipografice, se dă numai traducerea unui original văzut de editor, este obligat a le transcrie la sfârşit,

cate datele 1 Sept.—31 Dec., ori 1 Ian.—1 (respectiv 25) Mart., având în vedere discuţia angajată în jurul problemei începutului anului, până acum încă nerezolvată.

1) In această privinţă vezi unele documente în „Revista istorică", şi aproape sistematic în cele editate de Gh. Ghibănescu.

2) Marile personalităţi şi mai ales voevozii vor fi identificaţi şi trecuţi în rezumate sub numele lor cel mai cunoscut; se vor menţiona chiar şi poredele (sobriquets), când acestea sunt mai mult cunoscute, ori diminutivele. Exemple: Alexandru-cel-Bun; Mircea-cel-Bătrân, Radu-cel-Pleşuv (Prasnaglava), Alexandrel, Ştefăniţă, Petru Armeanul (nu „cel Cumplit", care e o creaţie a lui Hasdeu), Petru Schiopul, Mihnea Turcitul, etc.

3) Cf. Giry, *Manuel de diplomatique*, p. 371—376.

4. Id., *ib.*, p. 377—381, 412—413. Un document publicat fără aceste lămuriri e greu de utilizat şi de foarte multe ori chiar imposibil, devenind inutil.

în observaţiuni, ca în original. Nu este îngăduit nimănui a face traduceri sau transcrieri personale[1]).

— Oricare editor de documente trebue să aibă „cât de cât noţiuni elementare asupra evoluţiei numelor de loc din ţară, să fie informat asupra lucrărilor principale de geografie istorică şi să ştie însfârşit cum şi cu ajutorul căror mijloace se pot face investigaţiile necesare pentru identificarea numelor de locuri"[2]).

In fond aceste operaţii sunt destul de grele, deaceea mai întotdeauna n'au fost observate, deoarece editorul desi face adevărate cercetări, rezultatul se reduce la o parante-

1) Nu cred inutil a cita în această privinţă un pasaj important din Giry, *o. c.*, p. 379—380: „La première précaution à prendre est de reproduire fidèlement la graphie des noms de lieu, de ne faire jamais, et sous aucun prétexte, de correction même à une faute évidente de scribe, de noter, s'il y a lieu, les abréviations, toutes les fois au moins que leur interprétation présente quelque difficulté ou peut laisser place au doute ; d'indiquer en note, même lorsqu'on dispose de l'original, les variantes des copies anciennes, s'il en existe (il peut arriver qu'elles soient de quelque secours à l'interprétation), de donner, à plus foarte raison, toutes les variantes sans exception lorsque l'original est perdu.

„Il est, en outre, d'obligation stricte, pour quiconque publie des chartes ou des analyses des chartes, d'en „identifier" les noms de lieu : j'entends par là déterminer à quelles localités actuelles correspondent les noms qui se trouvent dans le texte. Lorsque cette recherche a été vaine, il est bon d'avertir qu'elle a été tentée. Şi l'on se borne à analyser des documents sans en publier le texte, il faut se garder de donner dans l'analyse des traductions plus ou moins approximatives, mais y insérer les noms de lieu non identifiés exactement sous la forme et même avec la flexion casuelle (si ce sont des noms latins) qu'ils ont dans le texte. Alors même que l'on a réussi à identifier avec certitude, il est bon — du moins pour les documents du haut moyen-âge — de joindre à la traduction de nom de lieu les formes latines que donnent les textes".

2) Giry, *o. c.*, p. 380. La noi aceste lucrări auxiliare sunt prea reduse : câteva dicţionare geografice regionale ori judeţene, şi mai ales cele 5 vol. ale *Dicţionarului geografic*, insuficient şi el. Mai sunt însă unele indice bune la câteva colecţii de documente.

ză ori un rând-două de lămuriri în note, sau la patru cifre când e vorba de o dată. Mulţi însă lasă documentul în seama altora mai pricepuţi. In felul acesta greutatea se măreşte, căci de data aceasta va trebui să se întreprindă o adevărată goană după discuţiile ivite în te-miri ce publicaţii. Şi niciodată nu vei fi sigur că eşti stăpân pe toată discuţia angajată. Insă toate aceste chestiuni fiind repetate la fiecare document, ajung deprindere şi devin foarte uşor de îndeplinit oricărui editor.

Pe lângă aceste necesităţi de tehnică editorială, trebue să se mai observe:

Particularităţile externe ale actului: pe ce e scris (pergament sau hârtie). Dacă hârtia are filigrană, se va identifica fabrica. Cum şi pe câte pagini e scris. Formatul materiei şi forma scrisului (cirilică, latină; uncială, semiuncială, cursivă, etc.), punctuaţia, cerneala.

Să se caute deasemenea denumirea actului cu un termen aflat chiar în document, fie printr'un substantiv, fie printr'un verb: *hrisov* (hrisovŭ. χρυσόβουλλον, χρυσοβούλλιον = bulla aurea), *poruncă* (wрнзмо, ὁρισμός = повелѣніе, ἐπιτάγμα, πρόσταγμα, δογμα =mandatum); carte книга, листъ, litterae, epistola); *scrie* Domnia mea (=carte, scrisoare), *porunceşte* Domnia mea (= poruncă). Verbul însă se pune în paranteză imediat după denumirea actului, însă în limba originalului, ca să se ştie că nu se află în document numele acela: *scrisoarea* (пишетъ) lui Radu Vv.

Se vor remarca *abreviaţiunile* care ar putea da lecturi variate; pecetea (aplicată ori atârnată), ceara, şnurul, inscripţia sigilului.

Particularităţile interne: limba documentelor (sârbo-bulgară, rusă, latină, diferite influenţe), valoarea fonetică a alfabetului; grămăticii sau diacii (scribii) şi şcoala lor. Formule deosebite ale părţilor constitutive ale documentului: invocaţie, intitulaţie, salutarea, textul, validarea (se vor observa în special martorii), clauzele, data, subscripţia

monogramatică[1]). De asemenea se vor evidenţia onomastica, toponimia, evenimentele şi instituţiile.

Toate acestea intră în *notele* sau *observaţiile* adăogate la fiecare document.

Un alt amănunt care trebue iarăş observat, şi deci pus la indicele cronologic al revistei sau colecţiei, este excerparea tuturor actelor mai vechi menţionate într'un document oarecare prin anul emiterii sau numai prin numele emitentului: „am văzut şi cartea Radului Vodă", sau „cărţile cu văleatul 6900 şi 6950, vechi şi stricate", etc. Aceste menţiuni formează şi la noi aceea ce găsim în alte cancelarii sub forma de *vidimus,* însă acolo fiind transcrise complet actele prezentate. *Vidimus*-ul are însă valoarea primului act original, când acela nu s'a păstrat.

Editorul trebue să ne pue, prin notele sale explicative, în cadrul istoric exact în care a fost emis documentul. In ceea ce priveşte localitatea la care se referă documentul, când lipseşte din cuprins — e vorba de actele locale, săteşti — se poate găsi pe două căi:

1. De multe ori sunt scrise pe verso diferite explicaţii care trebue neapărat ţinute în seamă.

2. Insă cea mai bună identificare e locul de unde pleacă actul, mai ales când editorul are norocul a-l fi găsit el însuşi. Mai greu este pentru cele aduse în arhive şi păstrate fără această specificare.

Un înscris de vânzare al unor ţărani este nul dacă nu ni se spune locul. Un astfel de act nepomenind numele satului, ci „un loc din sat", poate fi identificat când ştii unde l-ai găsit. Astfel de pildă adeverinţa pentru cumpărarea unui loc în Corneţel ar fi inutilă dacă nu s'ar şti că a fost

1) Cf. I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI, I,* 1415—1508, Bucureşti, 1905, p. XVI-XLVIII; şi mai ales Giry, o. c., cărţile 2, 3, 4.

găsită într'un sat în care este un deal cu acest nume[1]). Şi a adăoga un act rău editat la altul tot atât de rău editat, înseamnă a cheltui degeaba cu tipăritul, a munci zadarnic cu transcrierea şi mai ales a încurca pe toţi cercetătorii cari nici odată nu vor şti ce rost are acel act. Chiar titlurile puse deasupra lor, cu un sens cu totul vag: *acte şi scrisori din trecut*[2]), *acte mai vechi româneşti, vechi însemnări,* sau *veche limbă românească,* nu ne spun nimic din punct de vedere istoric şi folosesc în prea mică parte filologului care trebue să fixeze pe atlasul linguistic un fenomen dovedit documentar.

Nu trebue însă nici să se formuleze titluri inexacte, cari pot prejudicia cercetătorului, cum se iveşte cazul — unul din multele pe care le-am întâlnit — cu *Danii făcute de Radu-cel-Mare, de Neagoe Basarab, şi de Vlad Vintilă episcopiei de Râmnic*[3]), unde e vorba de un act din 1535 (7043) în care sunt pomenite donaţiile înaintaşilor astfel „au miluit Basarab Voevod şi... iar au miluit Radul Vv.", ceeace înseamnă că Radul Vv. nu este înainte ci *după* Basarab, i. e. Neagoe. E vorba deci de Radu-dela-Afumaţi, singurul Radu între Neagoe şi Vintilă. Deci actul menţionat al primei donaţii e rău atribuit lui Radu-cel-Mare.

In consecinţă porunca imperativă a editorului este: *precizia informaţiei şi exactitatea termenilor întrebuinţaţi,* căci nimic nu poate sdruncina un studiu bazat pe un astfel de document, decât dovedirea inexactei lui editări.

Recapitulăm. Editorul trebue să dea:

1. Un rezumat complet al documentului pentru uşoara lui cetire în corpul revistei şi un altul, redus, pentru tabla de materii anuală a corpului în care se editează;

1) Cf. *Arhivele Olteniei,* VII, 37—38, 1928, p. 305; v. şi A. Sacerdoţeanu, *O chestie de diplomatică românească,* p. 7—8.

2) *Arhivele Olteniei,* III, 16, 1924, p. 515—516.

3) T. G. Bulat, în *Revista istorică,* XII, 1926, p. 338—341.

2. Să se facă datarea şi localizarea actului;

3. Să se observe exacta transcriere şi traducere a documentului, cu toată grija asupra numelor; cele în limbi străine vor avea redată în notă şi forma originalului, chiar când e greşită acolo şi o îndreaptă în text editorul;

4. Se vor observa instituţiile menţionate;

5. Se vor menţiona actele mai vechi inserate în cuprinsul documentului, servind la redactarea lui;

6. Se vor da note diplomatice explicative.

Pentru documentele publicate în colecţii, observaţiile des repetate se vor face o singură dată în indice şi se vor remarca în introducere, făcându-se trimiteri exacte la toate cazurile întâlnite.

Numai adoptându-se un sistem în publicarea documentelor se va putea ajunge odată la colaboraţia separată, care să dea ediţii bune, care să ducă la singura şi acceptabila istorie românească pe baza tuturor documentelor uşor utilizate. Acest lucru e dorit de toţi şi către înfăptuirea lui se tinde încă de mult, de când profesorul Iorga scria: „zilnic trebue lucrat la scoaterea la lumină a izvoarelor, lucru pentru care pregătim în Universitate tineri competenţi, harnici şi desinteresaţi[1])". Aceşti tineri competenţi, chiar dacă astăzi sunt bătrâni, trebue să lucreze în de comun acord pentru această operă, chiar dacă sunt siguri că nu ei vor ajunge să prelucreze în monografii sau în sinteze tot materialul pentru care se străduesc. E sigur însă că, mai târziu, aceia cari vor porni să lucreze cu acest material, vor avea toată încrederea în el şi vor putea face un lucru mult mai durabil decât s'ar putea face de aceia cari în acelaş timp sunt obligaţi să şi discearnă materialul.

1) N. Iorga *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la Istoria Românilor. Rolul şi misiunea Academiei Române*, în „Prinos lui D. A. Sturdza", Bucureşti 1903, p. 126—127.

CEVA DESPRE UN CORPUS AL IZVOARELOR ISTORIEI ROMÂNILOR

Importanţa izvoarelor istorice. — Valoarea ediţiilor critice. — Rostul şi folosul bibliografiilor. — Depozitele izvoarelor istorice. — Necesitatea colecţiilor de izvoare.

Polemicile dovedesc necesitatea cunoaşterii izvoarelor. — Biserica, familiile, comunităţile şi aşezămintele îşi publică izvoarele istorice. — Colecţiile statelor naţionale. — Izvoarele marilor epopei şi ale conceptelor universale.

Problema colecţiilor istorice la noi. — Intâile iniţiative de alcătuire a corpului cronicilor noastre. — Necesitatea publicărei izvoarelor după Fl. Aaron, M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, G. Ioanid, A. Papiu-Ilarian, B. P. Haşdeu, D. A. Sturdza, N. Iorga şi I. Bogdan. — Adunarea materialului istoric nu trebue să mai întârzie.

Ce spun istoricii că trebue să cuprindă un corpus al izvoarelor noastre. — Categoriile de izvoare după origine, formă şi cuprins. — Valoarea izvoarelor istorice. — Gruparea lor. — Foloasele ce se trag din alcătuirea unui corpus.

In scrierea istoriei este azi un lucru deplin câştigat, asupra căruia nimeni nu mai discută: *istoria trebue să fie elaborată numai pe baza izvoarelor*. Datorită acestora, şi numai lor, se poate cunoaşte adevărul istoric necesar oricărei lucrări istorice serioase.

Izvoarele istorice sunt de foarte multe feluri şi *trebue cunoscute toate*. Numai aşa se poate ajunge la discernerea adevărului de neadevăr, singurul lucru care dă valoare şi sens istoriei. Toate izvoarele trebue să fie bine studiate, bine analizate şi bine publicate. Dacă cineva foloseşte un izvor rău scris, rău interpretat şi rău editat, nu poate să ajungă la cunoaşterea adevărului căutat. Materialul istoric

trebue să fie prezentat în ediţii critice definitive. Textul izvoarelor trebue să fie purificat de orice adaos posterior şi orice afirmaţie a lui trebue să fie comentată în faţa tuturor celorlalte ştiri contemporane, uneori chiar şi posterioare vrednice de încredere, care au folosit alte informaţii contemporane, azi necunoscute. Dacă acest material nu e publicat în condiţiile cerute de critica izvoarelor, nu e sistematizat, verificat, atunci istoricul e nevoit să-l critice, să-l verifice, să-l purifice el însuşi. Deci e nevoit să facă o muncă de laborator, care anticipează elaborarea chestiunii ce-şi propune să studieze. Şi acelaşi lucru se va întâmpla la toţi istoricii care sunt siliţi a folosi izvoarele astfel publicate. Se va repeta deci la infinit o muncă pe care editorul, cel mai în măsură să-şi cunoască izvorul, ar fi făcut-o odată pentru toţi şi pentru totdeauna.

Având în vedere că marea majoritate a izvoarelor sunt date la lumină în acest mod, ne putem uşor da seama de ce muncă imensă trebue depusă pentru pregătirea materialului. Ne vedem siliţi deci să constatăm cât de greu este să se scrie istoria. Această necesitate a istoricului ne obligă imperios să avem ediţii critice ale tuturor izvoarelor istorice.

In sfârşit, pentru ca istoricul să nu repete lucruri care s'au mai spus, căci şi în istorie domeniul sintezelor ca şi al teoriilor şi presupunerilor este destul de întins din lipsa izvoarelor, oricare cercetător este dator să folosească toate lucrările care au avut ca temă acelaşi subiect, tratat cu ajutorul aceluiaşi material. E deci necesară informaţia bibliografică întreagă. Este drept că nimeni nu va aduce cuiva o vină din faptul că nu a cunoscut toată bibliografia unei chestiuni, lucru către care tinde oricine dar la care se ajunge aşa de greu, dacă ajunge la alt rezultat, care anulează rezultatul obţinut mai înainte. Dar se poate socoti deadreptul inutil acel studiu care nu este consolidat cu aparatul întregului material contemporan şi cu înlăturarea argumentată a tuturor presupunerilor anterioare. Poate că

alta era înfăţişarea noului studiu dacă era folosit şi acela care a rămas necunoscut.

Ţinând seama de observaţiile de mai sus, putem spune că datoria cea mai mare a oricărui istoric este să cunoască în întregime, până la cel mai mic amănunt, întregul material istoric existent, cu toată bibliografia ce comportă. E treaba lui de cum îl foloseşte, de cum îl poate folosi, dar e de datoria oricărui cetitor să se întrebe dacă l-a cunoscut.

Căutând să împlinească prescripţiunile acestor cerinţe elementare vedem că istoricul îşi pierde cea mai mare parte a timpului adunându-şi materialul necesar. Cum îl poate aduna? Răspunsul la această întrebare e simplu: trebue să-l caute pretutindeni. De obicei e adunat în cele trei mari organizaţii create în acest scop: biblioteca, arhiva şi muzeul. Puţin mai rămâne în afara lor, *pe* şi *în pământ*. Dar în toate acestea este un material imens, inepuizabil. Nu există o fiinţă omenească în stare să-l străbată tot, pentru ca la sfârşit să constate cât de redus este acela care îl interesează.

Pentru a înlătura acest neajuns se cere un remediu. Ca în orice diciplină a muncii şi a gândirii omeneşti, este posibilă şi aici o simplificare, o înlesnire, care să facă pe istoric a pierde cât mai puţin timp să-şi strângă materialul necesar şi să aibă totodată şi cât mai multă siguranţă că nimic din ce e esenţial nu i-a scăpat. Mai întâi se alcătuiesc pretutindeni cataloage, repertoare şi inventare ale instituţiilor depozitare de material. Cu ajutorul lor istoricul merge direct la piesele *ce crede că-l interesează*. Apoi îl ajută bibliografiile generale, dar mai ales speciale, alcătuite cu scopul de a-i da deodată toată literatura subiectului. Cu ajutorul acestora va afla care sunt izvoarele ce-i trebue, unde se pot găsi şi ce valoare au. Va constata însă că multe sunt răspândite în lucrări diverse a căror consultare cere timp îndelungat. Va vedea că altele sunt culese şi adunate în fonduri şi colecţii speciale, unde află cel mai bun şi mai preţios material, într'un timp mult mai scurt. Această con-

statare a fost făcută de multă vreme şi mai pretutindeni s'a pornit la alcătuirea colecţiilor de izvoare, inventare şi bibliografii. Necesitatea lor este astăzi pretutindeni atât de simţită încât ne mirăm că mai sunt unii care nu şi le-au alcătuit încă.

Credem că este folositor să arătăm în câteva rânduri, cum au crezut potrivit unii şi alţii să-şi împlinească datoria faţă de disciplina istorică, adecă pentru cunoaşterea evoluţiei civilizaţiei însăşi. Este dela sine înţeles că nu vom atinge decât liniile mari ale problemei. Imensa muncă împlinită până acum nu poate fi cuprinsă în câteva pagini, care au de scop să justifice şi la noi necesitatea unor astfel de lucrări.

*

De timpuriu, după apariţia tiparului, izvoarele istorice atât narative cât şi diplomatice sau epigrafice, încep să fie date la lumină. Şi unele şi altele serveau atât lecturii generale cât şi interpretării textelor, mai ales juridice.

Este drept însă că cele mai bogate şi mai interesante publicaţii au apărut datorită certurilor religioase. Reforma şi Contrareforma se vor servi, rând pe rând, de izvoarele istorice spre a-şi susţinea afirmaţiile. Mathias Flach Francowitz (= Flacius Illyricus) atacă biserica papală printr'o lucrare impunătoare[1]). Cardinalul Baronius îi răspunde şi mai bine documentat, cu acte din Arhiva Vaticană[2]).

Bogăţia arhivelor bisericii apusene s'a arătat şi după

1) *Ecclesiastica historia*, 13 vol. Basel 1560—1574.

2. *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, Roma 1578—1583, continuate de O. Rinaldi, *Annales ecclesiastici...* ed. Mansi, 38 vol. Lucca 1738—1746.

aceea neîntrerupt[1]), şi nu încetează de a da şi acum noui şi importante informaţii[2]).

Datorită dorinţii de cunoaştere a trecutului, dar poate şi rivalităţii dintre ele, ordinele eclesiastice încep să-şi scrie istoria. Evident, totdeauna ea este întemeiată pe arhivele proprii. Astfel, vestitul ordin al Benedictinilor îşi are publicaţiile sale[3]). Alături de el vine ordinul Predicatorilor[4]), al Minoriţilor[5]), Carmeliţilor[6]), Propoganda Fide[7]) şi câte

1) Mai adăugăm câteva publicaţii: C. Cocquelines, *Bullarum privilegiorum ac diplomatum Romanorum pontificum amplissima collectio (= Bullarium Romanum)*. 28 vol. Roma 1739—1744, cu continuarea: *Bullarii romani continuatio a Clemente XIII ad Gregorium XVI*, 19 vol. Roma 1830—1859. I. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum collectio*, 31 vol. Florenţa şi Veneţia 1759—1798, reprodusă şi continuată de J. B. Martin şi L. Petit, 50 vol. Paris 1901, în creştere. I. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 vol. 1844—1855, index 4 vol. 1862—1864. *Series graeco-latina*, 161 vol. 1857—1866, indice de Cavallera 1912. *Series graeca*, 81 vol. toate tipărite la Paris. J. v. Pflugk-Harttung. Acta pontif. roman. inedita. 3. vol. Tübingen 1880—1886, pe lângă cunoscutele *Regesta* date de Ph. Jaffé şi Potthast (1874—1888), şi A. Theiner, *Codex diplomaticus dominii temporalis S. Sedis*, 2 vol. Roma 1861—1862.

2) Cum rezultă din nenumăratele publicaţii recente ale tuturor congregaţiilor şi tuturor naţiunilor.

3) *Bullarium S. ordinis Cluniancensis*, Lyon 1680. J. Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, 6 vol. 1703—1739 (ed. II. Lucca 1739—1745). J. Mabillon — L. d'Achery, *Acta sanctorum ord. S. Benedicti*, 9 vol. Paris 1668—1701 (ed. nouă Veneţia 1733—1740).

4) F. T. Ripolli, *Bullarium ord. Praedicatorum*, 8 vol. Roma 1729—1740. *Bullarium ord. Capuccinorum*, 7 vol Roma 1740. *Monumenta ordinis Fratrum Praedicatorum historica*, 10 vol. Roma 1897—1901.

5) L. Wadding, *Annales Minorum*, 8 vol. Lyon 1625—1648; ed. nouă în 25 vol. Roma 1731—1886. J. H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum*, 5 vol. Roma 1759—1761. *Analecta Franciscana*, 2 vol. Quaracchi 1908.

6) *Bullarium Carmelitarum*, 2 vol. Roma 1718.

7) *Bullarium pontificium s. congregationis de propagande fide*, 6 vol. Roma 1839—1858.

altele. Tot prin aceste ordine se lucrează la monumentalele *Vieţi de sfinţi*[1]).

Aceiaşi biserică începe să dea exemple şi mai mari. Jurisconsultul Jean Chenu dă imboldul şi călugării francezi dela Sainte-Marthe dau la lumină *Chronologica historia archiepiscoporum et episcoporum Galliae* (1621) care, ceva mai târziu, va deveni *Gallia christiana*[2]) şi va avea imitatori în Ughelli[3]), Farlati[4]), Kehr[5]) şi alţii.

Casele domnitoare şi nobiliare se gândesc deasemeni la ascendenţa lor şi nu întârzie să o pună în lumină[6]). De aici s'a născut apoi ideea foarte răspândită, pentru publicarea în corpuri a izvoarelor relative la o figură istorică, suverani, pontifi[7]), arhierei, mari demnitari, etc.

Intocmai ca o familie, care se mândreşte cu strămoşii săi, asemenea şi aşezămintele obişnuite se laudă cu trecutul lor, mai depărtat sau mai apropiat[8]).

Comunităţile orăşeneşti îşi preamăresc trecutul sau îşi arată gloria apusă, adunând orice mărturie a libertăţilor sau vechilor lor organizaţii[9]).

---

1) *Acta Sanctorum*, Anvers 1643 (continuă). Amintim şi vechea colecţie a lui A. Lippomanus, *Sanctorum priscorum patrum vitae*, 4 vol. Veneţia 1551—1554.

2) 15 vol. 1715—1865; adausul în ed. nouă de Ul. Chevalier, 7 vol. 1900—1920.

3) *Italia sacra*, 10 vol. 1717—1722.

4) *Illyricum sacrum*, 8 vol. Veneţia 1851—1819.

5) *Germania pontificia*, ed. de A. Brackmann, Salzburg-Berlin 1906—1923 (continuă).

6) Exemplele sunt atât de numeroase.

7) Sunt arhicunoscute acelea publicate de elevii Şcoalei franceze din Roma pentru papii dela 1227—1352.

8) Aproape că nu există instituţie de binefacere, mănăstire, şcoală, catedrală din Apus, care să nu-şi aibă publicate monumentele sale.

9) V. mai ales, cele privitoare la oraşele din Ţările de Jos, Germania, Franţa şi Italia.

Provinciile îşi găsesc cercetători pasionaţi pretutindeni, care dau la iveală numeroase izvoare[1]).

Statele deasemenea se grăbesc să-şi înfăţişeze trecutul, datorită căruia au tot dreptul să nădăjduiască un viitor, poate mai strălucit decât acela care rezultă din acte. Facem o scurtă privire şi asupra acestora.

Franţa publică enorm de multe izvoare încă dela apariţia tiparului. Francezii, cei dintâi, se gândesc la organizarea sistematică a studierii şi editării izvoarelor naţionale, creind cea dintâi şcoală specială în acest sens (*Ecole des Chartes*). Incă dela 1835, la *Société de l'histoire de France* se ocupă numai cu publicarea izvoarelor şi rodul muncii sale este nebănuit de mare[2]). Acum sunt în pregătire ediţii noui pe lângă publicarea ineditelor.

Strâns legată de diversele ei forme de viaţă, când în legătură cu Papalitatea, când cu Imperiul, când cu regatul Spaniei sau cu libertăţile cetăţeneşti, Italia şi-a urmărit toate formele şi caută să-şi cunoască toate asperităţile trecutului ei. Oraşele, provinciile, stăpânirile diverse[3]), îşi au izvoarele lor date la lumină. Ceea ce este deosebit de interesant aici, rămâne faptul că înainte de a începe mişcarea de unificare a Peninsulei, istoricii şi-au dat seama perfect de unitatea Italiei. De aici a eşit opera lui Murattori[4]) şi răspândita activitate a Institutului istoric italian[5]).

---

1) V. pentru toate provinciile tuturor ţărilor, în special în Italia, Franţa, Ţările de Jos, Germania şi Ungaria, care merg până la cele mai mici amănunte.

2) V. bibliografia la Chevalier, *Répertoire des sources historiques du moyen âge. Bio-bibliographie*, 2 vol. Paris 1905—1907 (ed. nouă). *Topo-bibliographie*, Monbéliard 1894—1903.

3) Amari, *Biblioteca arabo-sicula*, 2 vol. Leipzig 1857—1875. Salv. Cusa, *I diplomi greci ed arabi di Sicilia*, 2 vol. Palermo 1869—1882.

4) *Rerum italicarum scriptores*, 27 vol. Milano 1723—1728; ed. nouă, pe autori, în curs de apariţie dela 1903, sub îngrijirea lui G. Carducci şi V. Fiorini. *Antiquitates italicae medii aevi*, 6 vol. Milano 1738—1742, indice Torino 1885.

5) Care publică diverse reviste şi publicaţii locale, cum şi *Fonti*

Englezii au colecţii impunătoare, mai ales pentru evul mediu[1]), pentru călători şi pentru studiile orientale. Scandinavii au colecţii de cea mai bună factură[2]), întocmai ca şi fraţii lor, Danezii[3]).

Ţările-de-Jos au un vechi editor în Aubert le Mire (Miroeus)[4]). După aceea numărul publicaţiilor s'a mărit imens, iar în privinţa cataloagelor, bibliografiilor şi inventarelor de arhive, rămân neîntrecuţi.

In ceea ce priveşte Croaţia, publicaţiile istorice sunt tot aşa de numeroase ca şi pentru cele mai însemnate naţiuni şi state apusene[5]).

Pentru Austria este îndeajuns de răspândită colecţia de *Fontes rerum austriacarum*[6]).

Boemia îşi are iarăşi publicaţiile sale[7]).

In fruntea tuturor stă însă Germania, cu cele mai bogate colecţii generale şi speciale[8]). Plecând dela vechea publicaţie a lui Goldast[9]) şi ajungând la fundamentalele

per la storia d'Italia, cu cronici, scrisori, diplome, statute, legi şi antichităţi.

1) *Rerum britanicarum medii aevi scriptores*, 250 vol. Londra 1858—1893, în curs de publicaţie sub îngrijirea directorului arhivelor.

2) Sp. ex. *Altnordische Saga.*

3) *Scriptores rerum Danicarum medii aevi.* ed. de Langebeck, 9 vol. Copenhaga 1872—1878.

4) Publică la Bruxelles şi Anvers patru colecţii de diplome (1624—1630). Au fost reproduse, cu adausuri, de I. F. Foppens, *Miroei opera diplomatica*, 4 vol. Bruxelles 1723—1748.

5) *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, începută la 1868 în Zagreb, este atât de cunoscută.

6. Cu două serii: I. *Scriptores*, 8 vol. 1855—1875, şi II. *Diplomata*, 47 vol. 1849—1885 (sec. XIII).

7. Cf. sp. ex. Erben, *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Praga 1855.

8. Cf. F. C. Dahlmann — G. Waitz, *Quellenkunde der deutschen Geschichte*, Leipzig 1931 (ed. IX).

9) *Scriptores rerum alamanicarum*, Francfurt 1600—1606.

Monumenta Germaniae Historica[1]), în care se cuprind mai multe serii în format mare[2]), întreaga activitate este pătrunsă de datoria cunoaşterii trecutului. Germanii au în acelaşi timp ediţii savante, ediţii pentru şcolari şi traduceri[3]), extraordinar de răspândite, ale tuturor izvoarelor capitale, din orice epocă şi limbă.

Opera săvârşită în Occident este extraordinară. Dar nu mai puţin însemnată este şi aceea de mai aproape, săvârşită de neamurile vecine nouă. De acestea ne folosim şi noi în şi mai largă măsură, întru cât, cum spunea Şincai, „au fost iale aşa de amestecate cu Românii, cât lucrurile, întâmplările şi faptele unora fără de ale altora nu se pot scrie pre înţeles", fără a le cunoaşte.

Intre cei de aproape, rândul întâi îl ocupă Ungurii, poporul cu aderenţa cea mai nouă în această parte a Europei. Problema publicării izvoarelor istorice i-a preocupat şi pe ei în mod deosebit. Nu vom aminti nimic din bogata

1) Publicate de „Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi", care are ca deviză: *Sanctus amor patriae dat animum.* N'ar trebui să se înrădăcineze şi la noi?

2) *Auctores antiquissimi*, 15 vol. 1877—1919. *Scriptores rerum merovingicarum*, 7 vol. 1884—1920. *Scriptores rerum longobardicarum et italicarum saec. VI—IX*, 1 vol. 1878. In acestea e cuprinsă partea mai veche. Urmează *Scriptores*, 32 vol. 1826—1913. *Scriptores rerum germanicarum*, nova series, 7 vol. 1922—1930. *Deutsche Chroniken* (=Scriptores qui vernacula lingua usi sunt), 6 vol. 1877—1909. *Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti*, 3 vol. 1891—1897. *Gesta pontificum romanorum*, 1 vol. 1898. *Leges*, 22 vol. 1835—1926. *Diplomata*, 1 vol. 1872. *Diplomata Karolinorum*, 1 vol. 1906. *Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, 7 vol. 1879—1926. *Epistolae*, 11 vol. 1887—1928. *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum romanorum selectae*, 3 vol. 1883—1894. *Epistolae selectae.* 5 vol. 1916—1926 şi mai ales *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis separatim editi*, în mai multe volume, pe lângă ediţiile clasicilor romani şi elini.

3) *Geschichtschreiber der deutsche Vorzeit.*

operă de sinteză sau de cercetări monografice, pline cu reproduceri de izvoare, săvârşită încă de timpuriu. Arătăm numai câteva culegeri istorice, ca a lui Iacob Bongars[1]), I. G. Schwandtner[2]), M. G. Kovachich[3]), George Fejér[4]), Endlicher[5]), Florianus[6]) şi alţii, care publică opere de mare valoare, dar care n'au fost decât începutul.

Dorinţa de a înfăţişa o istorie a Ungurilor în amănunt a pornit lumea savantă ungurească spre lucru şi mai ordonat prin asociaţii, a căror muncă e demnă de tot respectul. Cu atât mai mult merită acest respect cu cât, oricare le-ar fi fost scopul subsidiar, istoria lor propriu zisă cuprinzând abia un mileniu, îşi întind totuşi cercetările peste toate mileniile istorice ale pământului pe care l-au ocupat aşa de târziu.

Şi în preocupările istorice în rândul întâi stă Academia Maghiară. Intenţia de a crea o astfel de societate savantă e veche, datând încă de pe la 1730. Se înfăptueşte însă abia la 1825. Secţia istorică în anul următor, iar în 1832 începe strângerea materialului istoric. Acesta avea să formeze cunoscutele *Monumenta Hungariae Historica*[7]). Colecţia este împărţită în patru serii: *I. Diplomataria*[8]), *II. Scriptores*[9]), *III. Monumenta Regni Hungariae*, subîmpărţită în două secţii: A. cu titlul de mai sus[1]) şi B. *Monumenta comitialia Regni Transylvaniae*[2]) şi IV. *Acta extera*[3]).

Pe lângă acestea s'au mai publicat şi ediţii separate: *Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis*[4]), *Monumente istorice privitoare la stăpânirea turcească în Ungaria*[5]), *Archivum Rákoczianum*[6]), etc. Se mai adaugă încă vreo şasezeci de volume, cu ediţii de opere, documente, indice, repertorii, geografie istorică, învăţământ, arhive familiare, corespondenţă, toate de mare valoare informativă, care merg până în epoca războiului mondial[7]).

La opera centrală a Academiei Maghiare[8]), se adaugă şi imensul serviciu pe care l-au adus societăţile particulare şi cercetătorii diverşi[9]). Cea mai însemnată contribuţie a fost adusă de *Societatea istorică maghiară*[10]) înfiinţată la 1867, care a publicat o *Culegere istorică*[11]) mai veche şi scoate acum, dela 1920, *Fontes historicae hungaricae aevi recen-*

1) *Rerum hungaricarum scriptores varii*, Francfurt 1600.

2) *Scriptores rerum hungaricarum*, 3 vol. Viena 1746; alte ediţii: Tyrnaviae 1765 şi Viena 1766—1768.

3) *Scriptores rerum hungaricarum minores hactenus inediti*, 3 vol. Buda 1797.

4) *Codex diplomaticus Hungariae*, 43 vol. Buda 1829—1844.

5) *Rerum hungaricarum monumenta arpadiana*, Sangalli 1849.

6) *Historiae Hungariae fontes domestici*, 4 vol. Leipzig—Budapesta 1881—1885.

7) Pe ungureşte: *Magyar Történelmi Emlékek.*

8) *Okmánytárak*, 40 vol. 1857—1915.

9) *Irók*, 38 vol. 1857—1906.

1) *Magyar Országgyülési Emlékek*, 12 vol. 1874—1917.

2) *Erdélyi Országgyülési Emlékek*, 21 vol. 1875—1898.

3) *Diplomáciai Emlékek*, 7 vol. 1874—1878.

4) *Anjou-kori Okmánytár*, 7 vol. 1878—1920.

5) *Török-magyarkori Történelmi Emlékek*, 17 vol. 1893—1915.

6) *II. Rákóczi Ferencz levéltára*, 14 vol. 1873—1922.

7) Amintim numai: *Gróf Tisza István összes munkái* (= operele Complete ale contelui Ştefan Tisza) 4 vol. Budapesta 1923—1924. *Gróf Tisza István képviselöhazi beszédei* (= cuvântările rostite de cont. St. T. în Camera deputaţilor), Budapesta 1930, şi *A világháboru, amilyennek én láttam* (= Cum am văzut Războiul Mondial) scriere a arhiducelui Iosif editată de generalul Rubint. 5 vol. Budapesta 1926—1931.

8) Servită şi de *Evkönyvek* (Anale) şi *Tudománytár* (colecţia ştiinţifică).

9) V. între altele, culegerea lui A. Marczali, *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, Budapesta 1902. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2 vol. Roma 1859—1860.

10) *Magyar Történelmi Társulat.*

11) *Történelmi Tár*, cu 34 volume 1877—1912, la care sunt de adăugat şi cele vreo cincizeci de volume publicate mai înainte de Academia Maghiară ca *Magyar Történelmi Tár.*

tioris. Se serveşte deasemenea de un periodic important: *Századok* (=Secolele)[1]).

Arhivele Naţionale îşi au publicaţiile lor, diverse volume şi, dela 1922, o revistă de specialitate: *Buletinele Arhivelor Naţionale*[2]). Societatea heraldică genealogică maghiară publică revista *Turul* (dela 1883) şi, din 1901, *Monumenta Hungaricae heraldica*[3]). Mai amintim Arhivele Muzeului Naţional ungar şi Arhivele ungureşti ale istoriei războiului, cu publicaţiile lor[4]).

Nu fără importanţă sunt încă şi alte nenumărate publicaţii separate, privitoare la materialul regional sau local[5]).

Polonia, în condiţii cu totul grele, nu este mai prejos decât Ungaria. Din potrivă. Nu vom arăta aici bogata bibliografie existentă[6]). Sunt cunoscute *textele*, pe autori, care s'au bucurat de nenumărate ediţii. Dintre colecţii, foarte numeroase şi vechi, amintim pe a lui Mizler de Kolof[7]), *Monumenta Poloniae Historica* ale lui A. Bielowski[8]) pentru texte, şi M. Dogiel[9]), Leon Rzyszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel (mai apoi Bartoszewicz şi

1) Societatea a fixat şi normele de editare a textelor maghiare în broşura *A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai*, Budapesta 1920.

2) *Levéltári közlemények.*

3) *Magyar czimeres emlékek.*

4) E de observat că Ungurii nu publică numai materialul în sine, ci-l însoţesc de studii amănunţite, care nu sunt totdeauna călăuze obiective.

5 Cum sunt de pildă ale lui A. Veress, *Fontes rerum transylvanicarum*, proiectate în 15 vol. (apărute 4 în 1911—1914) şi *Fontes rerum hungaricarum*, proiectate în 40 vol. (apărute 3 în 1915—1918).

6) Din acest punct de vedere stau admirabil, ajungându-se la bibliografii de amănunt şi chiar la bibliografii de bibliografii.

7) *Historiarum Poloniae et M. D. Lithuaniae scriptorum... omnium colectio magna*, 4 vol. Varşovia 1761—1776.

8) Liov, 6 vol. 1864—1893.

9) *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae*, vol. I, IV—V, Vilna 1758—1764 (tom. II şi III n'au apărut).

Bobowski) cu *Codex diplomaticus Poloniae*[1]), Fr. Piekosinski, *Monumenta medii aevi diplomatica*[2]), publicaţia lui A. Theiner[3]) şi cele privitoare la diversele teritorii polone, ca Marea Polonie[4]), Mica Polonie[5]) şi altele.

Ruşii au adus istoriei servicii impunătoare prin sprijinul pe care l-au dat tuturor cercetătorilor, fie pentru cunoaşterea Bizanţului[6]), unde aveau ceva de urmărit, fie pentru ideea slavă în general care îşi găsise un fel de cetate la ei, fie şi pentru izvoarele istorice în sine, de orice proveniență. Aşa se face că au publicat atâtea izvoare diverse încât uimesc. In afară de multele *Lucrări*[7]), *Scrieri*[8]), *Jurnale*[9]), *Descrieri*[10]), *şi alte periodice*, facem menţiune numai despre vestita colecţie a Societăţii arheologice ruseşti, începută la 1846 sub titlul: *Culegere completă a cronicelor ruseşti*[11]).

Astăzi, când au schimbat fundamental punctele de plecare ale cercetărilor istorice, Ruşii nu încetează de a da la lumină izvoarele. Nu ştim însă cât de exact pot fi reproduse.

Grecii au numeroase publicaţii speciale datorită unui

1) Varşovia, 4 vol. 1847—1858.

2) Cracovia 1897.

3) *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, 4 vol. 1860—1864.

4) E. Raczynski, *Codex diplomaticus majoris Poloniae*, Poznan 1840. I. Zakrcuski şi Fr. Piekosinski, *Codex diplomaticus...* 5 vol. Poznan 1877—1908.

5) *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, ed. de Academia din Cracovia, 1874—1905.

6) Cf. atâtea publicaţii privitoare la Orient şi mai ales serioasa *Vizantijskij Vremennik*, dela 1894.

7) Труды ale diferitelor Academii.

8) Записки ale Societăţilor culturale.

9. Cum e cunoscutul Журналъ al Ministerului Instrucţiunii.

10) Описаніе pentru colecţii şi tesaure.

11) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, la St. Petersburg.

Sathas[1]), Ghedeon[2]) şi alţii. Dacă adăugăm şi efortul general pus în slujba cunoaşterii Bizanţului şi a Patriarhiei ortodoxe[3]), atunci ne dăm seama de ce material de mâna întâia posedă pentru cunoaşterea trecutului, care este întâi de toate al lor.

Nu trecem cu vederea nici pe Albanezi. Material propriu aproape că nu au. Cu toate acestea s'au putut alcătui colecţii întregi din ce se află la alţii cu mărturisiri despre ei[4]). Acum Italia face numai sacrificii şi depune multă muncă să lumineze trecutul, fie el cât de depărtat, al ţinutului albanez destul de redus dar atât de frământat[5]).

Imprejurările neprielnice au făcut ca vecinii noştri dela Sud, Bulgarii, să piardă cea mai mare parte din actele istorice privitoare la trecutul lor. Acelea care au mai rămas nu pot alcătui corpuri[6]). Ei totuşi se străduesc din răs-

1) Μνημεῖα Ἑλληνικῆς ἱστορίας, 9 vol. Paris 1880—1890. Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη = Bibliotheca graeca medii aevi), 7 vol. Veneţia-Paris 1872—1894.

2) Πατριαρχικοὶ πίνακες, Constantinopol 1890. v. de acelaşi şi bogata Ὁ Ἄθος, Constantinopol 1885.

3) G. Ralli şi M. Potli, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 5 vol. Atena 1855. Fr. Miklosich şi J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 vol. Viena 1860—1890 (în trei serii: *Acta patriarchatus constantinopolitani*, 2 vol., *Acta et diplomata res graecas italasque illustrantia*, 1 vol., *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiam*, 3 vol.).

4) Pentru acte cf. minunatul corp dat de L. de Thallóczy, C. Jirecek şi Em. de Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, 2 vol. Viena 1913—1918.

5) Acum Italia este stăpână în Albania strâmtorată în munţii ei de graniţi nefireşti. Este de crezut că sub noua stăpânire va începe o şi mai mare operă de luminare a trecutului, care în mare parte aparţine rasei italice.

6) V. Publicaţia lui V. Aprilov, Болгарскія грамоты. Odesa, 1845. La cele cuprinse în ediţia cu comentariu a lui G. Ilinskij, Грамоты болгарскихъ Царей, Moscova 1911, s'a mai adăugat unul pentru Vatoped, publicat de M. Lascaris în Български Старини, vol. XI, Sofia 1930. In parte, şi nu cea mai mică, această vreme a istoriei bulgare ne aparţine şi nouă. E de mirare cât de puţin am studiat noi sec. XII şi XIII pentru românismul sud-dunărean.

puteri să strângă tot materialul care îi priveşte şi-l pot afla pe la alţii. Răscolesc şi pământul pentru a scoate la lumină urmele arheologice. Unele aparţin lumii din care venim şi noi, altele privesc pe cei dintâi Bulgari, dar nu rămân mai puţin interesante şi pentru noi.

Sârbii, afară de ce s'a publicat în lucrări diverse şi periodice, în care locul de frunte îl ocupă *Glasnik*[1]) al Academiei din Belgrad, nu au colecţii speciale[2]). In schimb informaţia privitoare la aceste regiuni se completează foarte bine cu ceeace au dat Croaţii în colecţiile lor şi câţiva editori iscusiţi, ca F. Miklosich[3]) şi A. Theiner[4]), atât de bogaţi în publicaţii serioase.

Colecţiile naţionale, prin cuprinsul lor, depăşesc cu mult hotarele statelor. Izvoarele publicate urmăresc până departe în afară orice element sau factor care aparţine întregului naţiunii. De aceea vedem de pildă, că izvorele franceze vor urmări pe Normanzi în Anglia şi pe toţi Francezii în minunatele înfăptuiri ale lor „peste mare", în Orient, iar cele germane vor evidenţia viaţa Goţilor, Francilor, Longobarzilor, etc. la Dunăre, în Italia, în Franţa şi pretutindeni unde au fost cândva ramuri germane stabile sau în grabnică trecere.

In sfârşit, şi marile epopei, care aparţin unei naţiuni sau depăşesc cu mult posibilităţile ei reale de manifestare, îşi au deasemeni izvoarele care le ilustrează. Publicaţiile

1) In seria II, vol. XIV—XV, a apărut şi colecţia lui V. Makuscev, *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis italicis deprompta*, Belgrad 1882.

2) Acum, prin grija lui I. Radonic, au în curs de publicare o colecţie impunătoare *pentru statul unitar iugoslav*, sub titlul *Fontes rerum Slavorum Meridionalium*. Primul volum a apărut la 1935 în Belgrad.

3) *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viena 1858.

4) *Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia*, 2 vol. Roma 1863.

lui Bongars[1]), cu titlul atât de sugestiv, cele din *Recueil des historiens des croisades*[2]), ediţiile lui Hagenmeyer, Röhricht şi ultimile publicaţii, ne arată ce rol impunător au avut, de exemplu, cruciatele în interpenetraţia civilizaţiilor[3]).

Orizonturile străbătute în chipul acesta păreau că se luminează în urma atâtor eforturi speciale. Era necesar însă, să se facă legătura între toate datele disparate şi să se găsească elementele de universalitate, care au dominat mersul neîntrerupt al istoriei. Pentru aceasta cercetătorii tuturor naţiunilor au trecut la studierea izvoarelor care se referă la unele lucruri deosebite, care luminează formele de universalitate. Sunt anumite concepte care nu se pot lămuri fără a se studia totul. Imperiul roman de naţiune germană[4]), Imperiul bizantin[5]) şi cel otoman[6]) care îl moşteneşte, depăşesc cu totul sensurile obişnuite. Ele nu au la bază nici vreo naţiune, nici un teritoriu, nimic din ceeace poate aparţine cuiva, ci stau energic pe baza *ideilor proprii*. Cu o

1) *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum et regni Francorum hierosolimitani historia*, 2 vol. Hanovra 1612.

2) Cu cinci secţii: I. *Documents arméniens*, 2 vol. 1869—1906. II. *Lois*, 2 vol. 1841—1843. III. *Historiens grecs*, 2 vol. 1875—1881. IV. *Hist. occidentaux*, 5 vol. 1844—1895. V. *Hist. orientaux*, 5 vol. 1872—1906, apărute toate la Paris. Urmează în parte planul lui Michaud, *Bibliothéque des croisades* 4 vol. 1829.

3) Cf. A. Sacerdoţeanu, *Spiritul popular al cruciatei I*, în *Convorbiri literare*, 61 (1928). p. 283—300.

4) Între altele v. I. F. Böhmer, *Regesta imperii*, Innsbruck 1877. Ed. nouă în curs de publicare, în mai multe volume.

5) Nu amintim vreun repertoriu din atât de multele lucrări ce există. Pentru izvoarele diplomatice trimit însă la excepţionala lucrare a lui Fr. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neuren Zeit*, început la München 1925, cu *Regesten*.

6) V. Publicaţiile lui Ph. Lonicerus, *Chronicorum turcicorum in quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella...* Francfurt 1584 şi Leunclavius, cu cele 2 vol. 1588—1591. Pentru literatură mai desvoltată trimit la F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

pasiune deosebită s'a pornit atunci la răscolirea izvoarelor care să lămurească şi aceasta. Astfel au luat naştere splendidele colecţii care ilustrează Bizanţul şi viaţa sa[1]), Imperiul otoman şi toate vecinătăţile lui[2]) în mai mică măsură. Putem spune că nu este colţ de viaţă omenească asupra căruia să nu se fi aplecat ochii eruditilor.

Din toate aceste nenumărate colecţii, cu un material imens, se poate lua aceea ce trebue spre a înfăţişa rodul străduinţei umane, civilizaţia, cu care ne mândrim. Fiecare societate sau naţiune îşi are aici partea ei şi e bine să nu o lase în uitare.

*

Din prezentarea sumară a celor de mai sus se poate deduce valoarea colecţiilor de izvoare istorice. Aproape tot materialul necesar oricărei reconstituri istorice se găseşte adunat şi bine ordonat în ele.

Problema colecţiilor istorice, pe care de sute de ani şi-au pus-o şi au rezolvit-o aproape toate naţiunile, evident în mod inegal, ne-am pus-o şi noi. Ideea este chiar destul de veche: aparţine celor dintâi editori şi istorici ai noştri. Se împlinesc aproape o sută de ani de când a fost formulată public şi s'a început înfăptuirea ei, însă în forme de valoare tot inegală. Credem de interes obştesc să înfăţişem, în câteva rânduri, ideea constantă de care au fost călăuziţi toţi istoricii noştri de seamă, editori de izvoare în acelaşi timp, căci nu se putea altfel. Cu toate că întreaga lor dorinţă era să alcătuiască mult doritul corp al izvoarelor noastre, to-

1) Amintesc şi opera imensă de migală şi erudiţie a lui Ducange, în special cu corpul Parisian al izvoarelor bizantine, reeditat la Veneţia şi apoi la Bonn. Banduri, *Imperium Orientale*, 2 vol. Paris 1711, ed. nouă Veneţia 1725. Le Quien, *Oriens Christianus*, 3 vol. Paris 1740. Z. von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, 7 vol. Leipzig 1856—1888.

2) Armenii se bucură de o bogată literatură. cf. şi Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, 2 vol. St. Petersburg 1874—1876.

tuşi n'au izbutit. N'au putut birui nevoile materiale[1]). Poate că un viitor mai bun va pune rodul muncii noastre comune pe un temeiu mai solid.

Gândul de a aduna la un loc izvoarele istoriei noastre este destul de vechi. Il vedem în intenţiile cronicarilor munteni, sau ale celor care i-au pus să scrie. Se întrezăreşte la Constantin Brâncoveanu şi e realizat parţial de cei dintâi Fanarioţi. E vorba însă mai mult de *prelucrarea* materialului existent şi nu de *editarea* lui. Aceiaşi grijă se simte şi la Gheorghe Şincai şi colecţionarul Daniil Cornides, cel mult lăudat pe bună dreptate. O astfel de adunare a stat şi la baza „ponturilor" luate în consideraţie de boerii veacului al XVIII-lea, care însă nu veneau din izvoare autentice. Dar un plan de strângere nu se vede precis la nimeni. Sunt numai nevoile de moment care îi mână pe toţi la *informaţie*, dar nu-i silesc şi la fixarea ei[2]).

Documentar, cea dintâi preocupare de strângere a informaţiilor istorice[3]) vine din îndemnul generalului Kiselef, din al cărui ordin „o comisie literală s'a îndeletnicit a strânge cunoştiinţe de o arheologie sistematică spre luminarea geografiei şi a istoriei ţării[4])". Florian Aaron, care

1) Haşdeu încheia vol. II din *Archiva Istorică* a lui cu aceste vorbe scrise mare în negru: „Aci publicaţiunea s'a suprimat din ordinul Domnului Ministru de Instrucţiune publică C. A. Rosetti".

2) Este în adevăr de mare preţ constatarea pe care o face I. Ionaşcu, *Ştiri noi despre mitropolitul Grigore Dascălul*, Bucureşti 1938 (extras din *Biserică ortodoxă română*, LVI, 1938), p. 5, că încă din 1812 Mitropolitul Grigore căuta la Sf. Munte manuscrise privitoare la biserica română, şi că tot el mai târziu — 1829—1833 — se gândea la un corpus al cronicilor pe care le aduna sistematic, *ibid.* p. 4—8. Este foarte probabil ca manuscrisele lui să fi stat şi în mâna editorului Ioanid, *ibid.* p. 11.

3) Pe la 1829 ai noştri căutau informaţii istorice şi prin muzeul dela Odesa. Cf. N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria Românilor. Rolul şi misiunea Academiei Române*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti 1903, p. 12.

4) F. Aaron, *Manual de istoria principatului României*, Bucureşti 1839. p. 206.

aduce această mărturie, este cel dintâi care şi-a dat seama de lipsurile ce poate întâmpina cel care s'ar încumeta să scrie o istorie a Românilor[1]). Un astfel de corp e necesar, adaugă el, „învăţaţilor să dau pricină de cercetare şi critică" spre a „scoate la lumină o mulţime de fapte şi întâmplări istorice ce zac întru întunerec" şi vor „pregăti materialuri pentru o istorie a patriei lucrată astfel ca să fie vrednică de acest titlu[2])".

Aceleaşi dorinţi le vom întâlni fără întrerupere şi după aceea, cu toate că un străin, Venelin, ne va da cea dintâi colecţie de izvoare[3]). Numai sfera de preocupări asupra acestor „materialuri" se lărgeşte. Mihail Kogălniceanu o arată cel dintâi: „Istoriea noastră este în tradiţiile poporului, în movilile nenumărate ce împestriţează întinsele noastre câmpii, în mănăstirile ce cuvioşii şi vitejii noştri Domni au zidit în aducereaminte a biruinţilor câştigate, în hrisoave şi în urice, şi în sfârşit în hronicele Grecenilor, Popeştilor, Urecheştilor, Costineştilor şi a atâtor alţi bărbaţi, cari într'o mână ţinea sabia spre apărarea patriei şi întru alta condeiul spre a scrie măreţele lor fapte[4])". Kogălniceanu nu întârzie de a-şi manifesta şi dorinţa de împlinire: „Spre a păstra Românilor acest paladium, adică

1) Id., *ibid.*, precuvântare.

2) Id., *Idee repede de istoria Principatului Ţării Româneşti*, I, Bucureşti 1835, p. XXII.

3) Iurii Venelin, Влахо-Болгарскія или дакославѣнскія грамоты tersburg 1840. De fapt Venelin este tot de al nostru, maramureşanul Gh. Huţă, cf. I. Minea, *Un vechi cercetător al Arhivelor noastre*, în *Revista Arhivelor*, III (1936—1939), p. 47—49.

4) *Arhiva Românească*, I (1840), p. VI (ed. II, 1860, p. VI). La cele de mai sus adaugă: „Insă fiindcă afară de litopisiţe, sunt multe urice şi documente vechi, nu mai puţin interesante decât acele hronice, noi am hotărît să întocmim o colecţie istorică, care să cuprindă numai scrieri şi acte vechi, ce ar putea deslusi istoriea românească. şi starea lucrurilor trecute. — Această colecţie este *Arhiva Românească*, a căreia tendinţă nu poate decât să fie bine primită de toţi acei ce-şi iubesc patria", *ibid.*, p. VII—VIII (ed. II. p. VII).

scrierile acestor bărbaţi, noi ne-am propus să publicăm o colecţie a tuturor hronicarilor Valahiei şi Moldaviei. Această întreprindere însă este aşa de mare, cere aşa de însemnate jertfe în timp şi bani, şi mijloacele noastre sânt aşa de mici, încât noi însune nu putem să hotărîm *epoha* publicării ei. Atâta putem sigur închizeşlui că numai şi numai să vedem ceva ajutor şi îmbrăţoşare, şi nici-o trudă nu ne va părea prea grea, ca să punem în lucrare îndatorirea ce luăm asupră-ne[1])". Cu toate realizările ce înfăptuise între timp[2]), se vede silit să-şi părăsească o parte din plan: „Depărtându-mă pe lungă vreme din ţară, şi prin urmare silit de a părăsi orice ocupaţie şi întreprindere literară, afară de *colecţia Letopiseţelor* ce se va publica până la sfârşit, şi în nefiinţa mea, fie-mi ertat de a ruga pre public să primească acest de pe urmă tom a Arhivei ca o luare de zioa bună... Nu aibă însă nicio părere de rău (care rămâne numai a mea) pentru contenirea acestei foi. *Arhiva Românească* lasă o vrednică clironoamă a soliei sale în *Magazinul istoric pentru Dacia*[3])".

Nicolae Bălcescu, în seama căruia lăsa Kogălniceanu sarcina publicării izvoarelor diplomatice, avea şi el programul său de împlinit pentru a se putea scrie o istorie a neamului. Scrie şi el: „Dar ca o istorie să poată aduce aceste foloase, nu trebue să fie numai ca un şir de oarecare întâmplări politice sau militare uscate, fără nicio coloare, fără niciun adevăr local; nu trebue să se ocupe numai de oarecare persoane privilegiate; dar să ne arate poporul român cu instituţiile, ideile, simtimentele şi obiceiurile lui în deosebite veacuri. Noi credem că o asemenea istorie este cu putinţă. Pentru aceasta socotim că cei ce se ocupă cu istoria noastră, nu trebue a se ţine numai de ceeace au lucrat şi au zis istoricii noştri cei moderni; dar tot într'o

1. *Ibid.*, p. VII (ed. II, l. c.).

2) Cf. A. Sacerdoţeanu, *Vechea istorie a Românilor după Mihail Kogălniceanu*, în *Arhiva Românească*, III (1939), p. 59—69, şi extras.

3) *Arhiva Românească*, II (1845), p. IV (ed. II, 1862, p. IV).

vreme, folosindu-se de adevăruri descoperite de dânşii să meargă mai departe, să alerge la izvoarele originale, să caute şi să adune toate daturile putinciose, şi atunci vor putea ţese o bună istorie[1])". El ne înfăţişează mai amănunţit care sunt aceste izvoare: „Istoria noastră, ca a tuturor naţiilor, se cuprinde în cinci feluri de documente: 1-iu. Poesiile şi tradiţiile populare[2]), 2-lea. Legile şi actele oficiale[3]), 3-lea. Cronicele care cuprind faptele generale[4]), 4-lea.

1) *Magazin istoric*, I (1845), p. 2.

2) *Ibid.*, p. 3: „Poesiile şi tradiţiile populare. Oamenii întâiu cântă, pe urmă scriu. Cei dintâiu istorici au fost poeţi. Poesiile populare sânt un mare izvor istoric. Intr'însele aflăm nu numai fapte generale, dar ele intră şi în viaţa privată, ne zugrăvesc obiceiurile şi ne arată ideile şi simtimintele neamului... Tradiţiile sau poveştile populare sânt un izvor care slujeşte la aceeaşi gintă ca şi poesiile. Treaba agerii critici a istoricului este să deosebească dintre aceste daturi ca şi din toate celelalte adevărul de falşitate, şi să se poată bine folosi. O adunare dar a poesiilor şi a poveştilor ce se află în gura poporului român, este de trebuinţă".

3) *Ibid.*, p. 3—4: „Legile. Românii dela întemeierea ambelor Principate n'au avut legi scrise. *Obiceiul pământului* le-a ţinut multă vreme loc şi de constituţie politică şi de condică civilă şi criminală. Acest obiceiu deşi nu-l avem scris tot în vreo condică, dar îl găsim în hrisoave aplicat la cazuri deosebite. Hrisoavele sau uricele (cum le numesc fraţii noştri de dincolo de Milcov) sânt izvorul cel mai însemnat al istoriei Românilor. Intr'însele găsim nu numai acturi generale de o mare importanţă istorică, nu numai cronologia cea mai sigură a Domnilor, dar şi constituţia generală, legislaţia noastră şi trăsuri de obiceiuri. O adunare de hrisoave este dar neapărată".

4) *Ibid.*, p. 5: „Cronicele care slujesc de izvor istorii noastre sânt de două feluri: *străine* şi *naţionale*. Incepând dela Erodot care ne-a lăsat geografia Daciei până acum, putem număra mai multe mii de istorici străini care ne slujesc de izvor istorii noastre. N'are cineva de cât să citească deosebitele liste de asemene scriitori, ce se află tipărite, sau să vază citaţiile vestitei cronice a lui George Şincai. Istoricii greci, romani, bizantini, poloni, unguri, turci, cronicele slovene, dau destulă materie istoricului român. Ei ne slujesc mai cu seamă pentru vremile cele vechi despre care cronicarii noştri tac".

Inscripţiile şi monumentele[1]), 5-lea. Scrierile[2]) care zugrăvesc obiceiurile private[3])". Ştie şi unde se pot afla toate acestea. Se găsesc acolo unde le căutase altădată şi Constantin Stolnicul Cantacuzino[4]), şi o arată: „Acestea sânt în scurt documentele ce avem pentru istoria noastră. Noi ştim cu bună seamă că o mulţime altele se află pe la mânăstiri şi particulari în ţările noastre şi prin bibliotecile şi arhivele publice şi private ale Transilvaniei, Ungariei, Poloniei, Vienei, Moscovei, Petersburgului şi Stockholmului. Noi ne vom sili să adunăm câte vom putea însă mijloacele noastre nu ne iartă a întreprinde călătorii prea depărtate ca să adunăm toate câte se pot găsi. Spre aceasta, părerea noastră şi a mai multor Români ce se interesează la istoria naţiei este de a se întocmi o Soţietate istorică, care să aibă fondurile trebuincioase, ca să poată trimite oameni în diferite părţi după asemenea descoperiri. Peste puţin vom publica un plan pentru asemine asoţiaţie. Noi nădăjduim că şi guvernele române vor îmbrăţişa cu inimă această lucrare folositoare şi vor înlesni mijloacele pentru culegerea documentelor[5])".

Elanul lui Bălcescu, secundat pe alt plan de Laurian, s'a sfârşit însă repede în vâltoarea anului 1848. Rămânea ca tot Kogălniceanu să-şi ducă opera mai departe. Şi o continuă cu stăruinţă. La el preocuparea de publicarea izvoarelor este constantă: „In adevăr, spre a avea o istorie, şi în deosebi istoria ţării sale, nimic mai bun, mai folositor. mai neapărat este, decât de a se întoarce la izvoarele originale, adecă de a avea înaintea sa, cronicile, biografiile,

1) *Ibid.*, p. 13: *„Inscripţiile şi monumentele.* Nimeni nu se poate îndoi că acest izvor aduce mult folos istorii".

2) *Ibid.*, p. 13: *„Scrierile ce urmăresc obiceiurile.* Noi suntem foarte săraci în asemene scrieri pentru vremile cele mai vechi".

3) *Ibid.*, p. 3.

4) *Operele lui Constantin Cantacuzino*, publicate de N. Iorga. Bucureşti 1901, p. 65—66.

5) *Magazin istoric*, I (1845), p. 14.

diplomele, toate acele acte scrise care se raportează la întâmplările politice, la dreptul public, la legile, la instituţiile, obiceiurile şi moravurile timpurilor trecute; căci, puşi în faţă cu aceste originaluri, suntem, cum am zis, la izvoarele istoriei, fără ca nici un intermediar să se puie între noi şi aceste monumente vrednice de tot onorul. Noi vedem că în toate părţile, unde este ceva progres, staturile, ocârmuirile, societăţile, învăţaţii, cu o deosebită emulaţie se ocupă cu adunarea, cu publicarea, cu cercetarea cronicelor, hrisoavelor, actelor, în sfârşit a tuturor rămăşiţelor seculilor trecuţi. Numai după această uriaşă lucrare naţiile au putut ajunge a avea o istorie[1])".

Era prea importantă problema izvoarelor pentru a nu preocupa pe cât mai mulţi. Un editor ca Ioanid este îndemnat să se gândească la ele: „Toţi popoli pământului au privit totdeauna ca o sacră datorie cunoscinţa de aproape a istoriei ţerei şi a naţiunei lor. Pentru acest scop toţi câţi s'au ocupat şi se ocupă încă cu cercetări asupra istoriei, a oricărei ţeri, călătoresc răscolind bibliotecile şi cercetând locurile de unde sper că pot scoate vreun document sau vreun semn atingător de popolul sau de ţeara a cărora istorie voiesc a o aşterne. Şi dacă popolii cei mai luminaţi din timpii noştri, cu aşa mulţime de documente istorice, nu încetez de a ocoli prin toate părţile pământului, cerând şi alte dovezi istorice, cu cât oare aceasta nu trebue să fie îndoit mai mult la noi Românii carii, persecutaţi de necurmate nenorociri şi stăviliţi în progresul desvoltării intelectuale prin feluri de pedici, nici istorie am putut scrie, nici timp de a cerceta cu scumpătate prin toate locurile unde se poate spera de a se mai găsi câte ceva vechiu, scris în limba noastră naţională[2])". La primul volum, Ioanid a-

1) *Letopisiţile Ţării Moldavii*, I, Iaşi 1852, p. IX. Ed. II. *Cronicele României*, I, Bucureşti 1872, p. XXIII.

2. *Istoria Moldo-României*, Bucureşti 1858, p. I—II, reproducere din anunţul care arăta intenţia publicării colecţiei.

daugă un al doilea, după un manuscris „găsit în Basarabia şi se află chiar şi în biblioteca Sf. Mitropolii de acolo" copiat de ierodiaconul Daniil „când se afla însoţind în esil pe Prea Sf. Sa reposatul întru fericire Mitropolitul Grigorie"[1]).

Preocupările se înmulţesc lărgindu-se şi sfera de cercetare cu Papiu Ilarian, care vede că izvoarele „multe, şi chiar cele mai importante, sunt acoperite încă de pulberea bibliotecilor şi învăluite întru întunerecul archivelor[2])". Şi el recunoaşte că fără cunoaşterea lor nu se poate scrie istoria: „Nici să cugete dară Românii a-şi putea scrie istoria, pân'ce mai întâiu nu vor avea adunate la un loc toate faptele istorice, îngropate în monumentele fără număr, străine şi chiar indigene, atât tipărite şi totuşi necunoscute cât şi manuscripte, şi unele şi altele ascunse în bibliotece şi arhive, latineşti, greceşti, turceşti şi nemţeşti, ungureşti, polone şi ruseşti, sârbeşti, bulgăreşti, etc. etc. A aduna aceste monumente rătăcitoare ale istoriei noastre, însemnează a pregăti şi a uşura lucrarea cea mare, astăzi cu neputinţă, a scriitorului fericit, care perlustrându-le, ne va prezenta apoi adevărata istorie a Românilor[3])".

Nu mult după Ilarian îşi începe publicaţia sa şi Hasdeu, pe un plan cu totul vast şi cu metoda de lucru uimitoare. Pentru el *„Archiva istorică a României* este menită a reproduce cu timpul, treptat, unul câte unul, toate documentele inedite sau publicate, pământene şi străine, privitoare la istoria română, dela epoca cea mai veche şi până la anul 1800 exclusiv. Pentru a satisface un plan atât de vast, şi care orişicum necesitează o lungă serie de ani, redacţiunea se crezu datoare a adopta următoarele regule de clasificaţiune, cari să-i permită de a utilisa pe cât se poate mai mult micul spaţiu al acestei publicaţiuni[4])". Planul său

1) *Istoria Ţării-Româneşti*, Bucureşti 1859, fol. 2 ro.
2. *Tesaur de monumente*, I (1862), p. III.
3. *Ibid.*, p. IV.
4. *Archiva istorică*, I (1864), p. 1.

urmăreşte să reproducă integral documentele inedite neromâne, inedite române, publicate neromâne, şi publicate române şi darea în fragmente a celor importante străine care ne privesc[1]). Spre deosebire de ceilalţi editori, care vor fi dat originalele înseşi la tipar, Haşdeu e preocupat şi de problema editării, pe care o arată în amănunt[2]).

După un semestru de apariţie Haşdeu ţine să facă o dare de seamă asupra operei făcute. Pe lângă cuvinte de polemică aruncate lui Ilarian, sunt şi punctele lui de program care duceau pe calea de „a grămădi şi a limpezi materialul din care se va clădi odată, mai târziu, doritul edificiu al istoriei române", deoarece „istoria română e plină de poveşti şi de lacune: pentru a îndrepta unele şi a astupa pe celelalte, se cere un studiu bazat pe documente, iar de loc pe compilaţiuni". Urmează arătarea folosului pe care îl trage cineva întrebuinţând tot felul de izvoare „apăsate sub oborocul monastirilor şi al familielor particulare[3])", cu tot programul lui[4]), de care, de altfel, nu s'a ţinut.

Colecţiile abia începute se şi întrerup fără a împlini gândurile cu care au fost pornite. Nevoia lor totuşi n'a încetat de a fi simţită, cum o arată mai departe mărturiile. Academia Română avea în programul ei şi strângerea într'un corp a izvoarelor noastre istorice. Pe la 1900 anunţase un program în acest sens[5]). Harnicul D. A. Sturdza se gân-

1) *Ibid.*, p. 1—2.

2) *Ibid.*, p. 2—3. Cf. şi A. Sacerdoţeanu, *Ceva despre transcrierea documentelor româneşti*, în *Revista Arhivelor*, III (1936—1939), p. 291—292, 294—296 (şi extras).

3. *Arhiva istorică*, p. III.

4) *Ibid.* p. III—VIII.

5) Cf. N. Iorga, *Adunarea şi tipărirea izvoarelor*, p. 106: „Încă de prin 1900, era vorba, se şi anunţase planul în Raportul pentru sesiunea generală, a unei ediţii a vechilor documente, care ediţie s'ar încredinţa d-lor I. Bogdan şi Onciul, membri corespondenţi ai Academiei... Dar propunerii nu i s'a dat o urmare".

dise deasemenea la alcătuirea corpului izvoarelor mai noui[1]). Dar toate au rămas în stadiul de inițiativă.

Imperios se impunea același lucru an de an. In 1903 N. Iorga îi demonstra încă necesitatea și-i dădea liniile de împlinire[2]). Sprijinul, pe care îl căutau toți în societăți speciale, îl vedea tot în Academia Română[3]).

Nu mult după aceea, la 1905, Ioan Bogdan constata din nou insuficiența colecțiilor și necesitatea controlării izvoarelor[4]). Sunt de cea mai mare actualitate și azi motivele pe care le invoca el: „Reamintindu-ne progresele istoriografiei române din acest ultim pătrar de secol, vom fi îndemnați a ne arunca privirile spre viitor și a ne întreba: în ce direcție trebuesc îndreptate puterile noastre de aci înainte,

1) Id. *ibid.*, p. 107: „D. A. Sturdza s'a gândit la alcătuirea unui corp de izvoare prin care să se poată urmări, pe mărturii sigure, desvoltarea principatelor către România de astăzi".

2) Id., *ibid.*, p. 119—120: „In acest moment perspectivele ce se deschid pentru viitor sânt largi, și cer munca îndelungată a unui șir de tineri, cari, la noi ca și în Ungaria, în Polonia, ar putea începe prin adunări de documente, cu sprijinul Academiei, ce ar putea organiza, ca și, în aceste țări, Academiile din Budapesta și Cracovia, misiuni științifice menite a înlocui pe viitor bursele pentru studii, care, în starea de desvoltare a Universităților noastre, nu mai pot avea nici un rost".

3) Id., *ibid.*, p. 126—127: „Aceste cercetări precum și ediția cronicilor și a documentelor interne, redactarea de repertorii sânt astăzi misiunea secției istorice a Academiei Romîne. Ea singură dispune de mijloacele pentru a putea întreprinde lucrări așa de grele, de îndelungate și de costisitoare. Nesuccesul... (unor publicații)... arată două lucruri: că singură Academia poate organiza pentru mai multă vreme silințile individuale, și că sîntem departe de a fi mîntuit cu strângerea materialelor, deci a fi ajuns posibilitatea redactării unei durabile opere istorice mergând până în mici amănunte. Zilnic trebuie de lucrat la scoaterea la lumină a izvoarelor, lucru pentru care pregătim în Universitate tineri competenți, harnici și desinteresați".

4) I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București 1905 (Discurs de recepțiune la Academia Română), p. 22.

ca „cultura istoriei naționale" să prospereze și să fructifice întreaga cultură națională. Căci nu trebue să pierdem din vedere nici un singur moment faptul că, oricât de importante ar fi pentru viața intelectuală modernă științele exacte și numeroasele lor aplicațiuni, pentru un popor mic, deșteptat de curând la viața națională și amenințat din multe părți în desvoltarea lui, crearea unei culturi proprii trebue să fie întâia și ultima țintă a educației lui. O educație temeinică națională, o încredere nestrămutată în puterea de viață și în trăinicia neamului nostru, nu le putem câștiga însă fără cunoașterea aprofundată a trecutului, fără conștiința clară a primejdiilor ce am întâmpinat și a faptelor mari ce am săvârșit. Aceste fapte ne sunt păstrate, ca cel mai scump patrimoniu al trecutului, în monumentele istoriografiei, care pentru noi sunt un titlu de glorie și de mândrie, tot așa ca și faptele povestite în ele[1])". Din aceste motive, la care adaugă altele, Bogdan cere încăodată insistent, în înaltul for al Academiei Române, să se publice izvoarele istoriei naționale[2]).

Dar vremea a trecut. Lucrările particulare s'au înmulțit. Sistematizarea tot nu s'a făcut. S'a creat chiar o *Comisie Istorică* al cărei scop principal să fie edițiile istorice, care a lucrat foarte bine. Insă atunci I. Bogdan și-a

1) Id., *ibid.*, p. 3—4.

2) Id., *ibid.*, p. 21—22: „Dar pentru ca cercetările de istoria culturii române să poată da rezultate trainice, se impune, înainte de toate, o publicare întinsă a *documentelor interne*. Intre popoarele din orientul ortodox al Europei, noi Românii am avut norocul de a fi păstrat cele mai bogate mărturii documentare ale trecutului. Pe când vecinii noștri din sud, Bulgarii, nu pot arăta azi nici zece diplome de-ale țarilor lor, iar Sârbii, abstracție făcând de Raguza, își numără documentele regilor sau principilor cu câteva zecimi, noi avem, începând cu sec. XIV, mii de diplome domnești și nenumărate acte private. E adevărat că cele din sec. XIV și XV sunt relativ puține; din sec. XVI încoace avem însă atât de multe, încât se pot urmări în ele toate manifestațiile vieții interne românești, căci ceeace era în sec. XVI era și în secolele imediat anterioare".

dat seama de „lipsa de mai mulţi colaboratori bine pregătiţi". Era totuşi convins că lucrările Comisiei „deschid o eră nouă atât în ce priveşte publicaţiunile de izvoare istorice române şi metodica lor specială cât şi în ce priveşte publicarea monumentelor noastre literare vechi[1])".

Apoi lucrul a continuat aşa cum a fost şi mai înainte. Vremea s'a scurs şi planul nu s'a realizat. Izvoarele au rămas şi mai departe necunoscute, nepublicate sau publicate în locuri aşa de puţin accesibile cercetătorilor, multe fiind date prin ziare. Deaceea încă acum de curând vechile dorinţe sunt din nou repetate de C. C. Giurescu: „trebue ca atenţia istoricilor să se îndrepte în mod egal spre alte două probleme tot aşa de imperioase ale istoriografiei româneşti contemporane. Ele sunt: *întocmirea unui repertoriu al documentelor publicate şi publicarea celor inedite*[2])". Şi inedite sunt încă multe: „Sub raportul publicaţiilor .... ar putea crede cineva că cea mai mare parte a documentelor externe privitoare la Ţările Româneşti s'a publicat. De fapt, nu e aşa[3])".

Din cele expuse până acum, rezultă neîndoios că nu am realizat încă planurile înaintaşilor noştri. Departe de noi gândul să spunem că în tot acest timp nu am lucrat, că nu ne-am străduit să arătăm tot ce poate fi de folos. Colecţiile noastre, publicaţiile speciale, studiile ieşite până acum sunt în număr suficient de mare ca să se impună. Putem avea o bibliografie — nealcătuită încă — destul de impresionantă[4]). Felul disparat, deci involuntar provocându-se în-

1) I. Bogdan, prefaţă la *Buletinul Comisiei istorice a României*, I (1915), p.III —IV.

2) C. C. Giurescu, *Consideraţii asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, în *Revista Istorică*, XII (1926), p. 171.

3) Id., prefaţă la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, Bucureşti 1929, p. VII—VIII.

4) E destul să amintim numai bibliografia lui N. Iorga, notiţele din *Revista Istorică* şi bibliografia adunată de Institutul de istorie naţională din Cluj.

doieli, şi mai niciodată continuat, în care s'a făcut toată această lăudabilă muncă, lasă însă imense posibilităţi de completare, îndreptare şi luminare[1]). Putem chiar spune cu toată certitudinea, că această muncă e împlinită numai în proporţie de cel mult *cinci la sută din ce ştim că există* şi deaceea trebue continuată. Numai după aceea vom avea nădejdea că materialul ce întâmplător s'ar mai ivi, ar schimba foarte puţin din ceeace vom clădi noi sau cei care vin după noi. Şi ar fi păcat să nu o facem cât mai de vreme, când toţi vecinii noştri şi-au împlinit, sau sunt pe drumul făptuirii acestei opere de laudă.

Este incontestabil că tot ţinutul căruia aparţinem noi, aşa de bine cuprins în denumirea de Sud-Est european, trebue să fie studiat, lămurit, explicat, atât prin ceeace vine dela alţii cât, şi mai ales, prin ceeace ne dă el însuşi. Şi nouă ne dă cel mai mult întru cât avem norocul să fim posesorii celor mai bogate şi mai importante tezaure informative istorice. Pământul nostru nu este destul de răscolit spre a şti tot ce ascunde. Graiul nostru nu este încă studiat şi folklorul circulă încă nefixat. Muzeele, dar mai ales arhivele, nu sunt nici pe departe cunoscute. Câmpul de lucru este încă aproape întreg neogorit.

*

Din cele expuse până acum, pe lângă gândul constant îndreptat către alcătuirea corpului izvoarelor noastre, mai rezultă şi un plan după care urma să se facă. Il reducem la liniile sale cele mai simple.

1) Cf. observaţiile aduse de cel mai fecund editor al documentelor noastre, N. Iorga, *Note critice asupra culegerilor de documente interne româneşti*, Bucureşti 1903, şi Id., *Adunarea şi tipărirea izvoarelor*. Astăzi, după atâţia ani, trebue să spunem că nu am mers mult mai departe ca metodă şi organizare. Bunele colecţii în curs de publicare, plecând dela început, sunt silite să publice mai întâi tot material cunoscut. Cel necunoscut rămâne în aceiaşi stare Şi totuşi, fără izvoare noui, care l-au costat timp şi muncă obositoare, N. Iorga n'ar fi putut da excelentele sinteze cu care se mândreşte literatura noastră istorică de azi.

Kogălniceanu vedea corpul izvoarelor noastre alcătuit din : 1. *scriitori :* cronicele sau letopiseţele interne, 2. *diplome :* hrisoave, urice şi orice act, 3. *legile* cu izvoarele tuturor instituţiilor, 4. *monumentele arheologice :* explorarea movilelor şi descrierea mănăstirilor (izvoarele arhitecturii noastre), 5. *material de folklor:* tradiţiile, obiceiurile şi moravurile, 6. *lucrări auxiliare :* pregătirea biografiilor (credem că înţelegea orice fel de monografie). Atenţia lui se îndrepta mai mult asupra izvoarelor interne.

Bălcescu împărţea izvoarele în : 1. *scriitori :* cronicele şi cele care descriu obiceiurile private, 2. *diplome :* hrisoave şi acte oficiale, 3. *legi*, 4. *monumente arheologice*, 5. *inscripţii*, 6. *material folkloristic*, 7. *acte externe*, 8. *biografii.*

Ilarian şi Haşdeu urmăreau orice izvor intern şi extern.

Iorga cere să fie cuprinse următoarele grupe : 1. *scriitorii :* cronicile. 2. *diplomele :* orice document, 3. *inscripţiile*, 4. *urmele arheologice:* monezi, unelte, 5. *iconografia*, 6. orice lucru material care poate fi izvor istoric, 7. *repertoriile.*

I. Bogdan doreşte să se publice : 1. *corpus scriptorum* (izvoarele narative) — a. *analele :* însemnările simple fără elemente personale (sec. XV—XVI) ; b. *cronicele*, cu elemente literare (sec. XVII—XVIII), c *istoriile* (D. Cantemir şi următorii), ccum şi cele străine care ne privesc; 2. *diplomataria:* toate actele importante, 3. *corpus inscriptionum*, 4. *corpus nummorum*, 5. *metrologia noastră.*

C. C. Giurescu vede în această publicaţie : 1. *corpul cronicilor*, 2. *diplomele* (pe domnii, geografic sau probleme), 3. *corpus inscriptionum romanicarum*, 4. *corpus nummorum*, 5. *iconografia*, 6. *albumul costumului românesc*, 7. *arheologia*, 8. *monografiile*, 9. *bibliografiile*, 10. lucrări în care să se aprofundeze diplomatica, paleografia, sfragistica, cronologia, heraldica, genealogia şi numismatica.

Se poate spune că toţi au atins aproape toate punctele importante cerute de cercetările noastre istorice, a căror orânduire se cere.

Toate aceste materiale istorice la care s'au gândit, determină imperativul categoric al îndemnului să ne grăbim a le da la lumină, să alcătuim corpul izvoarelor noastre istorice[1]). Trebue să facem a înceta epopeea, epopeea tragică, a soartei acestor izvoare, care n'au aflat până acum sprijinul înţelegător necesar. Suntem bucuroşi să vedem însă că toate neajunsurile din trecut nu ne împiedică să ne gândim la ele şi nici nu ne zdruncină în nădejdea că vom putea împlini această dorinţă naţională veche, de o sută de ani, care chiar şi numai prin acest fapt devine o datorie de moştenire.

Cu acest gând propunem un plan de lucru general, care tinde la rezultate cât mai complete, prin alcătuirea unui întreg uniform, metodic şi cu dorinţa de a fi practic şi realizabil.

Menirea izvoarelor istorice este să lumineze cercetarea mersului evolutiv al unei societăţi. Pe noi ne interesează societatea noastră. Mersul ei evolutiv, ca al oricăreia alta, se poate studia prin ajutorul monografiilor speciale. Acestea pot privi o epocă limitată, un ţinut care se individualizează, un oraş, sat sau un aşezământ. Se pot apleca şi asupra unor personalităţi proeminente, asupra claselor sociale, instituţiilor sau unor probleme diverse (economice, comerciale, politice, sociale, culturale, geografice, etc.).

Oricare ar fi problema, înfăţişarea ei reală se bazează pe izvoare. Acestea sunt de trei origini : 1. *directe*, acelea pe care le înregistrează alcătuitorul însuşi, deci privitoare la *zilele trăite de el*, 2. *indirecte*, furnizate de altcineva, în

1) De multă vreme ni s'a cerut şi de alţii, care se vedeau stingheriţi în cercetările lor de lipsa unei orientări înlesnite în izvoarele noastre chiar pentru probleme diverse, Cf. C. Jirecek, în *Archiv für slavische Philologie*, XV (1893) p. 91.

diferite feluri, voluntar sau involuntar, şi 3. *urmele* de tot felul pe care ni le-a păstrat trecutul.

Ca formă de prezentare izvoarele istorice ne stau la îndemână sub două aspecte: 1. *nescrise,* monumentele arheologice, monumentale şi picturale, şi 2. *scrise,* narative şi diplomatice. Intr'un cuvânt, toate acestea se numesc monumente sau documente istorice.

Din punct de vedere istoric toate documentele istorice sunt de mare valoare. Dacă ţinem seama însă atât de *autorul* lor cât şi de problema care *ne interesează* pe noi într'un moment dat, atunci ele sunt de valoare inegală, diversă. Nu pot fi toate necesare rezolvării oricărei probleme.

Pentru a nu pierde timpul cu căutarea şi alegerea materialului trebuitor *unei anumite chestiuni,* este necesară sistematizarea, selecţia, care se cere făcută de editor după formă şi după cuprins.

Cea dintâi împărţire trebue să fie în *scrise* şi *nescrise.* Intre cele dintâi deosebim mai multe grupe; 1. *Izvoarele narative* (scriitorii) care cuprind analele (cărţile anilor), cronicele (cărţile timpului), memoriile, ziarele, notaţiile zilnice, amintirile, autobiografiile şi biografiile contemporane. 2. *Izvoarele diplomatice,* cu orice fel de diplome (bule, hrisoave, urice, etc.), acte diverse (zapise, inscrisuri), scrisori fără niciun caracter oficial, pamflete, notiţe de ziare. 3. *Legile* generale sau speciale, cu tipice, dispoziţii, orânduiri de aşezăminte, etc. 4. *Actele diplomatice,* rapoartele. 5. *Inscripţiile* şi însemnările istorice şi genealogice. 6. *Pomelnicile* şi *listele de magistraturi* şi conducători. 7. *Monumentele picturale:* hărţi, planuri, portrete. 8. *Culegerile folklorice* cu tradiţii, cântece, povestiri, poeme sau balade, legende, şăgi, proverbe, etc. 9. *Culegerile de informaţii actuale* asupra limbii, stării societăţii, obiceiurilor, aşezărilor şi organizării oamenilor, pentru a putea urmări reminiscenţele trecutului. Aici ne vine mult în ajutor fotografia şi fonografia.

Intre izvoarele nescrise însemnăm: 1. *Ruinile* supravieţuitoare ale vieţii trecutului. 2. *Rămăşiţele istorice* de orice fel (fosile). 3. *Monumentele* propriu zise (arhitectură, artă), 4. *Produsele ştiinţelor,* industriei şi comerţului din trecut, ca unelte, podoabe, monezi, greutăţi, etc. Toate acestea se cuprind într'un cuvânt: arheologia. Monezile, greutăţile, cărămizile şi orice obiect care poate purta inscripţii, intră tot în grupa aceasta întrucât predomină interesul artistic sau mecanic.

Nu este firesc însă ca toate izvoarele de un fel să fie la un loc. Este atâta deosebire între ele după loc şi timp, încât este bine să se facă şi subdiviziunii în prezentarea lor, după epoci şi cuprins.

Ţinând seama de toate acestea noi vedem corpul izvoarelor noastre istorice ordonat atât în raport cu informaţiile ce avem noi înşine cât şi cu acelea ce ni le oferă alţii, fie în legătură cu noi, fie cu întreaga romanitate orientală, căreia ii supravieţuim şi fără de studierea căreia nu putem înţelege multe lucruri de ale noastre.

In ceeace priveşte timpul, unele privesc partea cea mai veche, *substratul,* aceea a strămoşilor, pe care aş încheia-o la anul 275 d. Hs. *(antiquitas).* A doua parte oglindeşte epoca de formare a noastră şi de istorie proprie de organizare până la apariţia izvoarelor noastre, dela 275 la 1400 *(primum aevum).* In a treia, informaţia merge paralel între izvoarele noastre şi cele străine în vremea luptelor de apărare dela 1400 la 1831 *(aevum secundum).* Ultima pleacă dela punerea bazei statului contemporan, 1832, până azi *(aevum recens)* [1]).

1) Ca titlu general al colecţiei se pot formula multe, imitându-se unele sau altele dela colecţiile cunoscute. Aş propune *Monumenta Romaniae Historica,* nu fiindcă se apropie de al celor mai bune colecţii străine în acest gen, ci fiindcă subînţelege mai bine ţinutul. In excelenta sa colecţie G. Popa-Lisseanu a adoptat *Izvoarele istoriei Românilor = Fontes historiae Daco-Romanorum.* Cred că

Din punct de vedere al materiei, vor fi mai multe grupe. Una va cuprinde pe *Istorici,* care vor fi: 1. *istoricii cei vechi* (până la 275 d. Hs.), 2. *istoricii romanismului* (275—1400) de toate limbile: latini, greci, orientali, etc. 3. *istoricii mai noui* (1400—1831), împărţiţi în două serii: a. *istoricii străini* care au scris despre noi, b. *istoricii naţionali,* ai noştri, în orice limbă vor fi scris. 4. *istoricii timpurilor nouă* (1832—până azi), tot în două părţi [1]).

Altă serie va cuprinde *Diplomele,* cu serii: 1. *actele externe,* dela cele mai vechi până la 1400 la un loc, oricare ar fi provenienţa şi limba: greacă, latină, slavonă, etc. iar dela 1400 la 1831 după provenienţă şi cuprins. 2. *Actele interne* în trei diviziuni: a. Transilvania, b. Ţara Românească, c. Moldova. 3. *Scrisorile particulare,* pamfletele şi notiţele de ziare. 4. *Scrisori alese cu privire la epoca nouă* dela 1832 înainte [2]).

Urmează *Legile (leges)* cu fragmente din *legile străine* care ne privesc şi cu vechile noastre legiuiri reproduse integral. Aici vor intra şi tipicele, aşezămintele sau actele fundaţionale, cu regule filantropice sau altfel de prescrieri.

Călătorii (viatores) cuprinzând toate relaţiile celor care au trecut prin părţile noastre.

Diplomaticile (diplomatica), cu rapoarte, porunci şi re-

acest titlu spune mai puţin decât acela cu *Romania.* Il văd mai bine redat în latineşte întrucât presupune o mai uşoară întrebuinţare de către străini, care sunt greu de deprins cu unele semne şi sunete specifice naţionale.

1) *Scriptores:* 1. scriptores antiquissimi, 2 scriptores rerum romanicarum, 3. scriptores noviori: *a* scriptores alieni, *b.* scriptores domestici, 4. scriptores aevi recentioris.

2) *Diplomata:* 1. Acta extera: a. Vetera diplomata e tabulariis alienis deprompta, b. Acta et diplomata e tabulariis... deprompta. 2. Acta interna: *a.* diplomata et acta res Transylvaniae illustrantia, *b. idem* Valachiae, *c. idem* Moldaviae, 3. Epistolae, Variae, 4. Epistolae selectae aevi recentioris illustrantia.

laţiuni ale ambasadorilor, solilor, consulilor şi orice trimis excepţional.

Corpus inscriptionum romanicarum împărţit după timp şi limbă, în antice, medievale şi moderne (latine, greceşti, slavone şi în orice altă limbă).

Corpus nummorum, după aceleaşi criterii de timp şi limbă. Trebue să se urmărească şi tipul cu provenienţa.

Listele demnitarilor şi magistraţilor. Aici pot figura şi pomenicile şi însemnările istorice şi genealogice.

Monumentele picturale cu hărţi, planuri, portulane, portrete, etc.

Monumentele care dăinuesc în popor cuprinzând informaţiile culese acum asupra limbii (forme lexicale, atlas linguistic), relaţiuni despre starea societăţii, obiceiuri, aşezări şi organizări omeneşti populare. Se va culege folclorul: tradiţiile, cântecele povestirile, baladele, legendele, anecdotele, proverbele, etc.

Monumentele arheologice, cu reproducerea fotografică şi studierea ruinilor, fosilelor, uneltelor, podoabelor şi monumentelor arhitecturale.

Studiile auxiliare de îndrumare şi informare (bibliografii, repertorii, manuale) şi orice lămuriri necesare bunei orânduiri istorice [1]).

Când toate aceste izvoare vor fi culese, studiate, ordonate şi puse astfel metodic la îndemână, va putea veni istoricul de sinteză, ca şi cel de amănunt, să-şi caute materialul necesar [2]). Ii va fi uşor să se informeze şi căutând în arhive sau muzee, va avea siguranţa, după scoaterea materialului din biblioteci, că e în adevăr necunoscut aceea ce

1) Asupra disciplinelor ajutătoare ale istoriei trimit la A. Sacerdoţeanu *Ştiinţele auxiliare ale istoriei,* Bucureşti 1940 (extras din *Raze de lumină).* V. mai sus, p. 7—26.

2) Textele în limbi deosebite, care deobiceiu se cetesc greu, se dau şi în traducere.

a mai putut afla [1]). Va putea astfel să facă şi marea frescă a istoriei naţionale fără teama de a se înşela în aprecierile sale şi să aibă siguranţa că va dăinui aceia ce poate pune în paginile sale [2]).

Nu trebue să credem însă că dacă avem corpul izvoarelor, munca istoricului devine uşoară. Răspicatele cuvinte scrise de N. Iorga îşi păstrează toată puterea lor viabilă: „Prin silinţi migăloase, obositoare, pe care publicul cel mare nu le cunoaşte, şi nu le-ar putea preţui în deajuns, se adună întâiu rămăşiţele faptei şi sufletului altor oameni, şi cuvântul minunat de întrupare, nu se poate spune, vrăjind trecutul în faţa noastră, decât atunci când aceste *membra disiecta* se află pe deplin adunate, aşteptând suflarea de viaţă a istoricului de chemare, care e pentru dânsele al doilea creator, Invietorul" [3]).

Folosind colecţiile bune şi complete însă, acest „învietor" câştigă timp, capătă siguranţă şi poate realiza din plin aceea ce calităţile sale personale îi pot da. Şi pentru acest lucru, datoria cea mai de seamă a tuturor naţiunilor, e bine să pregătim şi noi calea cea rodnică [4]).

---

1) *Societatea istorică*, la care s'au gândit toţi cei care au propus colecţionarea, plecând dela Bălcescu şi până la Iorga, care să ia asupra ei marea operă de adunare, cred că se poate găsi acum.

2) Aceasta nu înseamnă că până la alcătuirea amintitei colecţii nu trebue să se mai încerce sinteze. Oricare îşi va avea paginile sale originale, care vor rămânea. Valoarea lor depinde însă foarte mult numai de puterea de muncă în informaţie şi de talentul înăscut al autorului.

3) N. Iorga, *Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor*, p. 2.

4. Lecţie de deschidere a cursului de diplomatică la Şcoala de Arhivistică, ţinută la 29 Noemvrie 1932.

IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNILOR

Indreptar pentru cunoaşterea izvoarelor istoriei Românilor. — Ce este un izvor istoric. — Forma, provenienţa şi cuprinsul izvoarelor istorice.

Necesitatea cunoaşterii izvoarelor istorice. — Metoda de cercetare şi de lucru. — Divisiunea muncii şi nevoia pregătirii tehnice. — Lucrările de metodă şi informaţie care trebue făcute. — Se impune cunoaşterea materialului istoric.

Clasificarea studiilor de istorie românească. — Izvoarele istoriei noastre. — Scriitorii. — Actele diplomatice. — Scrisorile. — Legile. — Călătorii. — Rapoartele diplomatice. — Inscripţiile. — Monetele. — Listele de magistraţi, pomelnicele şi genealogiile. — Iconografia. — Monumentele arheologice. — Limba şi folkorul. — Monografiile. — Bibliografiile. — Manualele.

— Formarea cercetătorului istoric. — Cercetarea bibliotecilor şi a arhivelor. — Critica izvoarelor.

In fiecare an am socotit folositor să începem cursul de diplomatică printr'o lecţie inaugurală, care să trateze câte una din problemele de metodă ce se impun specialităţii noastre, istoria. Prelegerea inaugurală de astăzi, care este a şasea, am destinat-o izvoarelor istoriei noastre.

Vom căuta, pe cât ne va fi posibil şi ne va îngădui timpul, să vedem *care* sunt aceste izvoare, *unde* se află şi *cum* sunt prezentate. Este dela sine înţeles că, în cadrul în care ne propunem să facem o astfel de prezentare, nu poate fi vorba de o expunere integrală şi de amănunt, ci numai de o călăuză normativă [1]). Aceasta întrucât, până acum, ne lipseşte un astfel de îndreptar.

---

1) Lărgim cadrul pe care l-am expus în *Ceva despre un Corpus al izvoarelor istoriei Românilor*, Bucureşti 1940 (extras din *Arhiva Românească*, IV, 1940). V. mai sus, p. 65—100.

Nu este nicio îndoială că adesea, cetind cărţi de istorie sau căutând informaţii pentru lucrările noastre, ne-am pus întrebarea firească: ce este *un izvor istoric?* Şi este probabil că răspunsul care ne-a venit imediat în minte, a fost acela pe care în mod obişnuit îl dăm toţi: o ştire, o informaţie care ne aminteşte un fapt istoric. In mod constant înţelegem prin aceasta o informaţie grăitoare, adecă scrisă [1]). Acesta este sensul pe care îl primim de obiceiu ca definind noţiunea de *izvor istoric*. Ca şi pentru definirea istoriei înseşi [2]), nu vom căuta să intrăm în alambicul definiţiilor care i s'au dat, fie că i s'ar spune *material* [3]), fie *document* [4]). Indrăsnim să credem însă că cea mai potrivită definiţie este cea mai simplă: *înţelegem prin izvor istoric orice urmă care dovedeşte existenţa omenească, oricare ar fi originea şi forma în care ne-a parvenit* [5]). Deci cunoaşterea istorică exactă presupune cunoaşterea tuturor urmelor care atestă o activitate omenească spirituală sau mecanică.

Forma izvoarelor istorice, pe care am amintit-o, este de mare importanţă. Ea le fixează valoarea însăşi. Din acest punct de vedere izvoarele istorice sunt de două feluri.

I. Avem mai întâi *izvoarele nescrise*, adecă acelea care prin însăşi înfăţişarea lor materială arată o concepţie realizată şi un grad oarecare de perfecţionare mecanică. In rândul acestora intră izvoarele: 1. *arheologice*

1) Multă vreme s'au considerat ca unice izvoare istorice numai analele, cronicele şi istoriile *scrise înadins pentru a perpetua amintirea trecutului.*

2) V. A. Sacerdoţeanu, *Ştiinţele auxiliare ale istoriei*, Bucureşti 1940 (extras din *Raze de lumină*, X, 1938), p. 6. V. mai sus, p. 10—11.

3) E. Bernheim, *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*, Berlin-Leipzig 1926 (Sammlung Göschen), p. 99.

4) Ch.-V. Langlois — Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris 1899, p. 1.

5) Id., *ibid.*: „les traces qu'ont laissées les pensées et les actes des hommes d'autrefois".

de orice formă şi folosinţă; 2. *monumentale* propriu zise, şi 3. *picturale* sau *iconografice*.

II. In rândul al doilea sunt *izvoarele scrise*, care se împart şi ele în două grupe distincte: 1. *narative* şi *literare*, în care în mod intenţionat se dau elemente istorice, şi 2. *documentare* propriu zise, în care apare elementul istoric fără nicio intenţie sau interes de acest fel din partea alcătuitorului [1]).

Vechimea, răspândirea şi valoarea obiectivă pur istorică a celor dintâi este mult mai mare decât a celor de al doilea, socotite în general ca subiective. In schimb valoarea acestora se ridică prin fresca pe care o alcătuesc în graiul lor limpede, lesne de înţeles, fie şi sub forma văzută şi simţită de *un om al vremii*.

Originea sau proveniența izvoarelor istorice este de cea mai mare importanţă. Prin aceasta se poate face însăşi clasificarea lor din punct de vedere al valorii documentare, căci în ochii istoricului izvoarele se ierarhizează dela sine. Din acest punct de vedere se grupează în trei categorii.

I. Categoria întâi o formează izvoarele istorice *directe*, cele mai vii, cele mai simţite fiindcă aparţin trecutului şi experienţei noastre. Acestea le reţinem noi înşine prin: 1. *observaţie*, fiind martori sau luând parte la săvârşirea unui fapt istoric de a cărui valoare ne dăm seama încă de atunci [2]); 2. *amintire*, când căutăm să înviem un fapt istoric la care am participat fără ca în momentul

1) In terminologia franceză: *sources diplomatiques de l'histoire* (cf. A. Giry, *Manuel de diplomatique*, I, Paris 1925, p. 3); în cea germană: *Urkunde* (cf. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, I, Leipzig 1912, p. 1), adică „document".

2) Cf. vechile noastre anale moldoveneşti în partea scrisă concomitent cu evenimentele (epoca lui Ştefan cel Mare) şi mai nou, A. Beldiman, *Tragodiea sau mai bine a zice jalnica Moldovei întâmplare după răsvrătirea Grecilor, 1821*, la M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, III (1874). p. 337—433.

producerii să ne dăm seama de valoarea lui reală[1]); *3. fotografice,* şi 4. *fonografice.* Cele dintâi două grupe, prin faptul că suntem noi înşine în cauză, sunt în mare parte subiective, din pricina stării de emotivitate, de afecţiune sau de amnezie în care am putut fi. Celelalte nu pot fi bănuite de subiectivism decât dacă perfecţiunea mecanică sufere.

II. In a doua categorie sunt izvoarele istorice *i n d i r e c t e,* care ne sunt transmise prin : 1. *tradiţia orală* manifestată sub forma : *a.* cântecului sau povestirii populare; *b.* poemă; *c.* legendă; *d.* anecdotă; *e.* şagă, şi *f.* proverb[2]). *2. tradiţia scrisă : a.* înscripţii şi însemnări istorice; *b.* însemnări genealogice, liste de magistraturi şi conducători, pomelnice; *c.* anale (cărţile anilor) şi cronici (cărţile timpului); *d.* biografii şi autobiografii; *e.* memorii, şi *f.* pamflete, ziare, însemnări zilnice şi scrisori. 3. *monumente picturale (iconografice): a.* hărţi; *b.* tablouri; *c.* planuri *d.* portrete[1]). Valoarea acestora este foarte inegală şi numai o critică serioasă le fixează locul pe care trebue să-l ocupe în elaborarea istorică. Nici unul din aceste izvoare nu este de dispreţuit, fiecare fiind rezultatul unui anumit stadiu de civilizaţie şi de înţelegere istorică a vieţii.

III. In sfârşit, cea din urmă categorie o formează *u r m e l e* de tot felul, care sunt furnizate de : 1. *ruini* sau *rămăşiţe,* care pot fi : *a.* urme ale corpului uman *(fosile); b.* limba[2]); *c.* starea, obiceiurile şi organizarea oamenilor; *d.* produsele oricărei ştiinţe, şi *e.* actele comerciale; *2. monumentele,* care sunt : *a.* monumentele propriuzise şi inscripţiile, şi *b.* documentele, orice act care atestă o problemă, o chestiune, un moment juridic istoric.

Oricare ar fi izvorul istoric, văzându-l sau atingându-l, pe noi ne interesează *conţinutul* lui. Acesta, la unele, poate fi „obiectiv", adecă tot ceea ce ne arată este real şi poate fi luat în consideraţie, iar la altele poate fi „subiectiv", adică între realitate şi exprimarea ei a intervenit o judecată personală, care a putut denatura înfăţişarea exactă a faptului. Acest lucru ne obligă la o mai strictă şi atentă verificare.

Înşirarea aceasta atinge numai generalul. Dacă intrăm în amănunte găsim nesfârşite grupări în interiorul fiecărei categorii care se pot afla în orice manual de metodică.

Oricare ar fi izvorul şi de orice natură, serveşte să reconstituim vieaţa omenească din trecut, sub diversele sale

---

1) Pe acestea îşi întemeiază Vornicul Ioan Neculce cronica sa când scrie : „Iar dela Duca Vodă cel bătrân înainte, până unde s'a vede la domnia lui Ioan Vodă Mavrocordat, nici pre un izvod a nimerui, ce, am scris singur dintru a mea ştiinţă, câte s'au tâmplat de au fost în viaţa mea. Nu mi-au mai trebuit istoric străin să cetesc şi să scriu, că au fost scrise în inima mea". cf. M. Kogălniceanu, *o. c.,* II (1872), p. 177—178.

2) La care face apel Constantin Cantacuzino Stolnicul, *Operele,* ed. N. Iorga, Bucureşti 1901, p. 62 : „măcar cât am ostenit, cât am cercat, cât am întrebat, şi de ştiuţi şi de bătrâni domiriţi şi înţelepţi"; p. 65 : „Insă nu zic că din om în om n'au rămas şi aice nişte spuneri şi poveşti, mai vârtos bătrânii cei ce povestesc de cele ce au fost, ci şi acelea foarte slab lucru este şi cu primejdie de a le crede, pentru că de multe ori, de nu de toate orile, s'au luat seama că de un lucru numai doi într'un chip nu povestesc, ci unul una, altul alta băsnuiaşte, unde nici de la acelea nicio o adevărată ştiinţă nu avem. Nici den cântecele care vestesc de vitejii, au de alte fapte ale Domnilor şi de altor vrednici oameni ce au lucrat, carei după la lăutari şi după la alţi cântători auzim, putem şti cevaş ales, că şi acelea nu numai ce, au laudă mai mult, au hulesc, decât cele ce este a fi, ci şi foarte împrăştiat şi prea pre scurt pomenesc lucrul şi făr de nici o orânduială sau tocmeală". Neculce le şi adună în *O seamă de cuvinte* (l. c., p. 179—191). La acestea se adaugă acum toate colecţiile folklorice dela a lui V. Alecsandri înainte.

---

1) Care, pentru noi, îl interesau şi pe Kisselef acum o sută de ani. cf. G. Nicolăiasa, *Cercetări de izvoare istorice în trecut,* în *Revista Arhivelor,* I (1924) p. 91—92.

2) Care face pe Udriste Năsturel *(Imitaţia lui Hristos,* Târgovişte 1647) să descopere înrudirea limbii noastre cu cea latină. Cf. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines,* în *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France,* 1926, première partie, p. 83.

aspecte. Această reconstituire cade în atributele istoriei sub diferitele ei forme [1]).

*

Este un lucru deplin stabilit că, pentru a încerca o reconstituire istorică, trebue să fie bine cunoscute toate urmele trecutului, dovadă sigură a existenţei, a experienţei am putea spune fără care nu este certitudine [2]). Operaţia în sine pe cât este de interesantă pe atât este şi de plăcută: să cunoşti tot ce a fost, cu ajutorul izvoarelor, în marea majoritate a cazurilor disparate, şi să alcătueşti marea lor icoană într'o admirabilă sinteză, este un lucru în adevăr minunat.

Pornind la lucru se pot ivi destule impedimente. Pentru cel care începe o astfel de activitate numărul lor este adeseori însemnat. Din enumerarea enunţiativă de mai sus se poate vedea atât diversitatea cât şi cantitatea izvoarelor istorice, pe care trebue să le cunoască istoricul şi din care să aleagă esenţialul. Aceasta este marea lui datorie. Am spus-o şi o repetăm. Inainte de a alege istoricul trebue să se informeze. Aceasta este marea lui încercare. Cum poate să-şi îndeplinească datoria, cum poate lucra? Marea încercare nu mai este grea dacă şi-a făcut bine ucenicia, iniţierea.

Mai întâi se 1. *orientează* în bibliotecă, unde se păstrează toate izvoarele scrise şi sunt studiate în cărţi cele mai multe din cele nescrise; apoi 2. *cercetează* şi *despuiază* colecţiile de documente; şi în sfârşit 3. *vede* pe cele conservate în arhive şi muzee.

Dar cât drum trebue făcut până să ajungă aici, drum pe care, de altfel, nimeni nu-l poate face singur. Bine este ca istoricul să poată singur să-şi caute materialul, singur

1) V. A. Sacerdoţeanu, *Stiinţele auxiliare ale istoriei*, p. 18. V. supra p. 24.

2) Cum spunea Rogeriu Bacon „quia, sine experientia, nihil sufficienter sciri potest" (*Opus majus*, VI, c. I).

să-l prelucreze şi să-l publice şi singur să-l folosească într'o lucrare mai întinsă sau mai restrânsă. Insă un om nu poate face mult, atât cât trebue. Ar fi prea mult ca unul singur să fie arheolog, arhivist, bibliotecar, paleograf, editor, etc., pentru diversele izvoare din orice epocă, orice ţinut şi orice limbă. Că astfel de tendinţe au putut să existe se vede la umanişti, dar valoarea operei lor nu stă în fundament ci în îndrăsneţele creaţii ale inteligenţei lor sclipitoare.

Nimeni nu poate stăpâni toate elementele necesare unei astfel de opere, nici chiar dacă se restrânge în spaţiu. Deaceea se recurge şi aici la repartiţia muncii, intervenind rolul specialistului. Adecă, după aptitudini, cei care cultivă istoria, şi-au împărţit vastul ei domeniu în perioade, epoci, chestiuni, ca să poată stăpâni mai uşor materialul. De aici a ieşit clasificarea generală de clasicişti, medievişti, etc., sau subdiviziuni: romanişti, helenişti, orientalişti, etc.

Insă şi aşa munca acestui istoric este destul de grea. Deaceea s'a alergat la altă posibilitate: crearea specialistului după natura materialului. Unii cu răbdare şi simţ critic s'au dedicat editării izvoarelor. Toată activitatea lor, cea mai grea dar şi cea mai importantă, s'a îndreptat într'o singură privinţă: publicarea materialului brut, criticat cu acerbie, pus în faţa tuturor probelor respective. Sunt oamenii cei mai pretenţioşi şi cei care privesc materialul ca suspect până la completa convingere contrară. Nu cred însă că ajung să-l şi prelucreze, deşi bănuesc că niciunul nu face acest lucru, cel mai ingrat din toate, decât cu acest gând: să dea sinteza durabilă pe care o întrevăd. Rareori pot să mai ajungă până acolo. Totuşi opera lor rămâne totdeauna.

Sunt alţii însă care adună materialul şi-l interpretează, fac istoria de sinteză, care poate fi generală dar şi a unei chestiuni. Opera lor poate fi durabilă cel puţin parţial, dacă puterea lor de pătrundere şi de sintetizare a fixat pentru totdeauna o pagină a vieţii umane. Insă în mod cert sunt

sortiţi uitării dacă nu au un material bun la îndemână şi îngrijit publicat.

Pentru a se înlesni această muncă de cunoaştere s'a hotărît — şi aceasta încă de multă vreme — ca materialul să fie pus la îndemână cât mai uşor, istoricul să nu-şi piardă vremea alergând după el. Şi ca să-l aibă şi bine pus la dispoziţie i-a venit în ajutor specialistul de care am vorbit. Acesta e epigrafist, paleograf, numismat, filolog sau ce doriţi. Pasiunea lui este limitată dar exigentă. Pe cât este de pasionat în micul său compartiment istoric pe atât este de exigent cu datoriile ce are faţă de el. In felul acesta e sigur că erorile pot fi evitate, sau cel puţin reduse, deoarece critica îndreptată într'o singură direcţie nu poate fi decât exactă, în raport cu pregătirea. Pe un astfel de material oricine poate picta cu siguranţă icoana trecutului [1]).

Dacă pentru cel dintâi se cere un spirit deosebit, dotat dela natură pentru o largă înţelegere a vieţii trecute [2]), pen-

1) Iată cum văd Langlois-Seignobos, *Introduction aux études historiques*, p. 276—277, obligaţia specialistului: „De là la nécessité d'une division et d'une organisation du travail en histoire. — Il faut que les travailleurs spéciaux qui s'occupent de la recherche, de la restitution et du classement provisoire des documents coordonnent leurs efforts, pour que soit achevée le plus tôt possible, dans les meilleurs conditions de sureté et d'économie, l'oeuvre préparatoire de l'érudition. — Il faut d'autre part que les auteurs des synthèses partielles (monographies) qui sont destinées à servir des matériaux à des synthèses plus vastes, s'accordent à travailler d'après la même méthode, de sorte que les résultats de chacun puissent être, sans enquêtes préalables, utilisés par les autres. — Il faut enfin que les travailleurs expérimentés, renonçant aux recherches personnelles, consacrent tout leur temps à étudier ces synthèses partielles, afin de les combiner d'une façon scientifique en des constructions générales".

2) Id., *ibid.*, p. XII—XIII: „Et s'il existe des personnes qui, par un don de nature, raisonnent toujours bien sans avoir appris à raisonner, il serait facile d'opposer à ces exceptions les cas innombrables où l'ignorance de la logique, l'emploi de procédés irrationnels, l'absence de réflexion sur les conditions de l'analyse et de la synthèse en histoire, ont vicié les travaux des érudits et des historiens".

tru cel din urmă se cere o metodă neşovăitoare, o deosebită educaţie practică şi o aleasă erudiţie specială [1]). Deaceea puţini ajung acolo unde un prim imbold, o întâie impresie a vocaţiei pare că-i îndeamnă să meargă. Aceasta nu înseamnă că nu şi-au împlinit chemarea. Şi-au împlinit-o cu prisosinţă. In locul unei sinteze stângace, imperfecte, caduce, ei au dat un monument valabil totdeauna. Dăm un exemplu dintre cele mai ilustre. *Istoricul* Th. Mommsen a dat o istorie a Romanilor a cărei viaţă e aproape încheiată, dar *editorul* Th. Mommsen a dat ediţiile cele mai cunoscute ale izvoarelor istoriei romane, care vor fi folosite neîntrerupt.

Către una sau alta din aceste preocupări suntem îndemnaţi să mergem şi noi. Pentru formarea istoricului, în afară de calităţile înăscute, este nevoie de o lectură cât mai bogată; pentru a editorului este nevoie de mai mult: pe lângă lectură se cere o temeinică pregătire de amănunt şi tehnică.

In rândul acestor îndatoriri pe care trebue să le aibă în vedere istoricul de sinteză sau de amănunt, sunt şi preocupările noastre, la această şcoală. Mai mult prin practică, dar nu lipsindu-ne şi teoria lămuritoare, încercăm să formăm aici un mediu capabil să dea roadele ştiinţifice necesare unei bune şi rodnice cercetări.

Credem că procedând astfel mergem pe o cale sigură şi necesară. Alţii au apucat pe acest drum de multă vreme. Au organizat biblioteci, au întemeiat muzee şi au creat arhive, modele vrednice de imitat. Tezaurele ascunse în aceste imense depozite de inteligenţă şi muncă omenească, sunt rând pe rând arătate lumii şi prezentate integral. Reper-

1) Id., *ibid.*, p. XIII: „En réalité, l'histoire est sans doute la discipline où il est le plus nécessaire que les travailleurs aient une concience claire de la méthode dont ils se servent. La raison, c'est qu'en histoire les procédés de travail instinctifs ne sont pas, nous ne saurions trop le répéter, des procédés rationels: il faut donc une préparation pour résister au premier mouvement".

toriile, inventarele şi colecţiile de tot felul, generale sau parţiale, arată tuturor ce se poate găsi în arhive şi muzee. Bibliografiile şi cataloagele pun în evidenţă continuă valorile bibliotecilor şi înlesnesc cercetarea. Enciclopediile şi dicţionarele dau îndrumările de început, iar monografiile nenumărate aprofundează zi de zi orice chestiune [1]). Pe baza acestora se încearcă neîntrerupt sinteze, căci numai acestea se adresează marelui public.

Străinătatea are o uriaşă operă de informaţie, care se tot adună pe fiecare zi ce trece. Nu am stat nici noi degeaba până acum [2]), dar nu putem încă spune că ne-am împlinit datoria. Avem izvoare istorice destul de multe. Putem spune însă că nu cunoaştem nici a zecea parte din *ce ştim că există* în atât de puţinele arhive, muzee şi biblioteci ce avem. Materialul restrâns, neasigurat de peire şi distrugere, încă în imensă cantitate, rămâne răspândit aiurea.

Este cazul să spunem răspicat că chiar izvoarele istorice strânse cu scopul de a fi făcute cunoscute, rămân tot înmormântate în depozitele care le păzesc, în neputinţă de a le face să circule. Nu avem nici un repertoriu, nici un inventar de arhivă, elemente indispensabile de lucru [3]). M'am străduit zadarnic să aflu ceva pentru muzee şi tezaurele pe care le conţin. N'am aflat nimic [4]).

Ne lipsesc în mod categoric cataloagele de bibliotecă. Nici fişierele de cărţi din interiorul bibliotecilor, condiţie absolută pentru lucrul singur al cetitorilor, nu există în nicio bibliotecă [5]). Scrii nenumărate fişe de cărţi, ştie numai Dumnezeu cum le-ai aflat titlul, pentru ca să ţi le înapoeze custodele cu durerosul „lipsă" pe ele.

Dicţionare sumare şi incomplete avem câteva, dar enciclopediile ne lipsesc [1]). Ne lipseşte deci cu totul orice lămurire. Folosim totdeauna pe cele străine, care nefiind ale noastre, ori nu ni se potrivesc, ori nu cuprind ce ne interesează pe noi.

Este drept că stăm mai bine în privinţa sintezelor parţiale, monografiile. Avem monografii pentru o bună parte din aşezămintele bisericeşti, dar şi acestea sunt mult depăşite de materialul nou. Câteva probleme au fost iarăşi desbătute, dar în nici o parte nu se pare a se fi spus ultimul cuvânt. In acest sens amintesc discuţiile încă vii asupra cronicarilor noştri, vechile instituţii româneşti şi dreptul nostru vechi. Pentru vechiul drept canonic nu avem nimic. Nomenclatura geografică, politică şi socială oferă un teren pe de-a'ntregul neexplorat.

Avem în schimb câteva sinteze. Unele privesc istoria noastră în general; altele anumite probleme studiate evolutiv şi uneori comparativ. Dar e dela sine înţeles că nu li se poate asigura durabilitatea. Toate împlinesc o necesitate de moment, uneori cu fericite şi lăudabile însuşiri.

Nu este timpul să mai stăm pe loc. Vremurile se învârtejesc în loc şi pot izbucni furtuni nebănuite. Dreptul nostru la viaţă poate fi pus oricând în discuţie şi nu-l vom putea menţinea decât prin dovada însuşirilor noastre creatoare şi neîntrerupte. Le-am avut şi avem mărturia lor. Ne rămâne sarcina de a le arăta şi impune.

Pentru această operă, singura care durează dominând orice forţă, trebue să împlinim lipsurile pe care le avem şi să îndreptăm ceeace avem fără pecetea permanentă a siguranţei. Totul trebue să pornească dela *cunoaşterea materialului*. Intâiul gând al tuturor trebue să se îndrepte către el.

1) V. în această privinţă cele arătate de mine în *Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei Românilor*, p. 4—14. Mai sus, p. 68—81.

2) Cf. id., *ibid.*, p. 14—24. Mai sus, p. 81—93.

3) Numai Academia Română şi-a publicat câtăva vreme *Creşterea colecţiilor* şi a început preţioasele *cataloage ale manuscriselor*. Acum de curând am dat şi eu *Inventarul Arhivelor Statului*, Bucureşti 1939, ca o călăuză sumară de fonduri şi piese arhivistice.

4) Acum avem unul de Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, Bucureşti 1939.

5) Acum are unul foarte bun Biblioteca Academiei Române.

1) *Enciclopedia Română* dela Sibiu nu mai este de multă vreme în actualitate.

Trebue să alcătuim corpul izvoarelor noastre şi biblioteca informativă necesară.

*

Am propus altădată normele după care credem că ne putem călăuzi pentru strângerea materialului istoric [1]). Le repetăm acum dându-ne silinţa să arătăm şi *ce* se cunoaşte, *unde* se află şi *cum* e prezentat.

Pământul acesta al nostru a fost locuit de acelaşi neam din timpuri imemoriale. Succesiunea neîntreruptă a vieţii ne dă dreptul să credem în permanenţa noastră multimilenară. Formele pe care le-a avut această vieaţă nu ne sunt încă bine cunoscute. Deaceea mai întâi trebue să stăruim cu îndârjire în cercetarea *substratului* nostru, vremea îndârjitei rezistenţe ţărăneşti, şi a epocei de formare *(antiquitas)*, perioadă care s'ar încheia pe la anul 275 d. Hs., când fondul străvechi rămas neatins în esenţă a adoptat o limbă nouă, limba latină. Poate că e o afirmaţie îndrăsneaţă dar, după câte ştim până acum, noi credem că suntem un popor getic de limbă latină.

Cercetarea documentară a acestui domeniu până acum este abia la început. Insă n'am fi deloc uimiţi să constatăm că pe fiece zi se pot acumula dovezile care să transforme în certitudine aceea ce indicăm ipotetic. Căci în adevăr, ce cunoaştem, ce ştim noi? Dacă lăsăm la o parte acele curioase dar sugestive combinaţii ale lui N. Densuşianu [2]), căutările de drum nou ale lui Gr. Tocilescu [3]) şi mai solide

1) *Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei Românilor*, p. 28—30. Mai sus, p. 97—100.

2) *Dacia preistorică*, Bucureşti 1913 (postumă). V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti 1926 (Acad. Rom., *Mem. Sect. Ist.*, seria III, tom. III), p. 1, o caracteriza: „Romanul său fantastic... plin de mitologie şi filologie absurdă".

3) *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti 1880, numită de I. Andrieşescu, *Contribuţie la Dacia înainte de Romani*, Iaşi 1912, p. V. „adevărat bazar de date şi păreri".

cercetări ale lui B. P. Hasdeu [1]), nu mai apare nici o lucrare de evidenţiere a fondului getic până la opera închinată lui de V. Pârvan, care rămâne de bază, cu tot materialul redus care i-a stat la îndemână [2]).

Acum trebue să mergem mai departe pe drumul croit cu atâta siguranţă şi pricepere de I. Andrieşescu, dela care porneşte adevărata preistorie dacică şi sintetizat de V. Pârvan [3]). Trebue să scormonim pământul, să îmbogăţim muzeele [4]), să culegem *vorbele* din gura poporului, care nu se ştie ce legături pot să facă între lumea prezentă şi lumea care nu mai cuvântă [5]), şi să strângem toate urmele arheologice, toate mărturiile scrise, literare şi epigrafice, destul de puţine dar însemnate, referitoare la întreaga perioadă preistorică şi clasică a ţinutului nostru şi al strămoşilor noştri.

Acelaş lucru trebue făcut şi pentru a doua perioadă *(primum aevum)*, care cuprinde tot evul mediu până pe la 1400. Şi aici, în cea mai mare parte, izvoarele sunt de natură arheologică şi folklorică în primul rând şi mai puţine cele scrise, dar nu atât cât să le dăm uitării. Ne uimeşte faptul că această parte a istoriei noastre este foarte puţin

1) *Strat şi substrat — Genealogia popoarelor balcanice*, Anal. Acad. Rom., *Mem. Sect. lit.*, XVI (1891—1892), reprodus şi în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, Bucureşti 1893.

2) Fresca cea mai luminoasă a acestei vremi ne este dată acum de N. Iorga, *Istoria Românilor*, I. 1: *Strămoşii înainte de Romani*, şi I, 2: *Sigiliul Romei*, Bucureşti 1936.

3) I. Andrieşescu, *o. c.* V. Pârvan, *o. c.*

4) Din fericire această perioadă se bucură acum de o adevărată falangă de cercetători cu studii serioase publicate fie a parte, fie în revistele de specialitate, ca *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, I (1908) şi urm., *Ephemeris Dacoromana*, I (1923) şi urm., *Dacia*, I, (1924) şi urm. şi în diverse memorii şi lucrări din *Analele Academiei Române* sau de aiurea. V. literatura la I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Sonderabdruck aus dem 22. Bericht der römisch-germanischen Kommission 1933.

5) Opera este începută de Sextil Puşcariu şi Sever Pop, *Atlasul linguistic român*, I. Cluj 1938.

cercetată. Câteva studii şi prezentări de material, datorate în mare parte lui N. Iorga [1]) şi D. Onciul [2]), sunt totuşi de mare importanţă. Drumul a fost croit de Al. Odobescu[3]) cu deosebită siguranţă, doar n'a fost reluat decât de C. Diculescu[4]), aşa cum l-a putut el relua[5]). E de datoria noastră să nu ne oprim la aceasta şi să pornim pe unul mai bun şi mai potrivit realităţii.

Pentru perioada a treia *(aevum secundum)*, de creaţiune şi virtute românească, între 1400—şi 1831, stăm mai bine. Dela Bălcescu [6]) şi Kogălniceanu [7]) înainte, s'au adaus

1. *Les premières cristalisations d'Etats des Roumains*, in Acad Rom., *Bulletin de la section historique*, V—VIII (1920), p. 33—46; *Le Danube d'Empire*, în *Mélanges offerts â M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, p. 13—22; *La „Romania" danubienne et les barbares au VI-e siècle*, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, III (1924), p. 35—50. Amintim numai acestea, la care se pot adăuga nenumărate altele, mai ales în cercetarea relaţiilor cu Bizanţul sau cu Apusul. N'o mai facem întrucât N. Iorga ne-a dat şi sinteza acestei vremi în *Istoria Românilor*, II, *Oamenii pământului (până la anul 1000)*, şi III, *Ctitorii*, Bucureşti 1936—1937.

2. *Originile principatelor române*, Bucureşti 1899.

3. *Le trésor de Pétrossa, historique et description*, Paris 1889.

4. *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I, Leipzig 1922; Id., *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig 1923 (Mannus Bibliothek, Nr. 34). Cf. şi I. Andrieşescu, *Dela preistorie la evul mediu, păreri îndrumătoare şi fapte archeologice şi istorice*, Bucureşti 1924.

5. Cf. A. Sacerdoţeanu, *Considérations sur l'historie des Roumains au moyen âge*, Paris 1929 (extras din *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, VII, 1928), p. 50—51, şi ed. română mult adausă, *Consideraţii asupra istoriei Românilor în evul mediu*, Bucureşti 1936, p. 157—160.

6. Cronicele şi documentele publicate în *Magasin istoric pentru Dacia*, I—V (1845—1848),

7) Materialul divers publicat în *Arhiva Românească*, I—II (1840—1845), ed. II, Iaşi 1860—1862, şi cel dintâi corp al cronicilor: *Letopiseţile Tării Moldovei*, I—III, Iaşi 1845—1852; ed. II sub titlul *Cronicele României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*, I—III, Bucureşti 1872—1874.

numeroase izvoare de mâna întâi, atât narative şi literare[1]) cât şi diplomatice, arheologice şi epigrafice. Dar, aşa cum sunt publicate, puţine rezistă unei critice normale. De aici reese necesitatea reluării lor [2]).

Ultima perioadă, dela 1831 înainte *(aevum recens)*, cu toate că formează însăşi temelia actualităţii, a fost foarte mult dată uitării. Marile frământări ale vremii, înfrângerea tuturor asperităţilor care apăsau puternic peste naţia noastră împărţită, ar trebui ridicată la înălţimea pe care o merită şi poporul în întregimea lui dar şi făuritorii integrităţii teritoriale şi ai spiritualităţii naţionale. In loc de aceasta abia avem câteva pagini mai amănunţite [3]), dar atât şi care, din nefericire, aruncă lumini parţiale [4]). Aceasta nu se poate în-

1) Datorate unui A. Papiu Ilarian în *Tesaur de monumente istorice*, I—III (1862—1864), B. P. Hasdeu, mai ales în *Archiva istorică*, I—IV (1865—1867), I. Bogdan, *Vechile cronice moldoveneşti până la Ureche*, Bucureşti 1891; Id., *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, Bucureşti 1895; Id., *Letopiseţul lui Azarie*, Anal. Acad. Rom. *Mem. Sect. Ist.* XXI (1909).

2) Cum a făcut C. Giurescu, *Letopiseţul Tării Moldovei până la Aron Vodă (1359—1595) întocmit după Grigore Ureche Vornicul...* Bucureşti 1916.

3) Cf. I. C. Filitti, *Frământările politice şi sociale în Principatele române dela 1821 la 1828*, Bucureşti 1932. Id., *Domniile române sub regulamentul organic, 1834—1848*, Bucureşti 1915. A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*, Bucureşti 1910, Id., *Domnia lui Cuza Vodă*, 2 vol., Iaşi 1903. D. A. Sturdza, *Domnia Regelui Carol I*, Bucureşti 1906. N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I*, Bucureşti 1916; ed. II, 1923. St. Meteş, *Regele Ferdinand al României*, Cluj 1925. N. Iorga, *Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral şi naţional*, Bucureşti 1932 (România contemporană dela 1904 la 1930).

4) Deoarece materialul istoric atât de bogat nu este cunoscut, iar cel pus în circulaţie este foarte puţin răspândit. Există numai câteva colecţii de izvoare: D. A. Sturdza-C. Colescu-Vartic, *Acte şi documente relative la Renaşterea României*, 10 vol. Bucureşti 1888—1896. *Anul 1848 în Principatele române*, 6 vol. Bucureşti 1908—1910. *Analele parlamentare ale României*, t. I—XVII (în 32 vol.), Bucureşti 1890—1915, cuprind desbaterile anilor 1831—1852, şi cele

gădui unui popor repus în drepturile sale cu atâtea jertfe. Uitarea trecutului înseamnă distrugerea legăturilor care trebue să existe permanent între sol, om şi hotarele politice perpetui ale spaţiului său necesar. Când ne-om da seama de aceasta ne temem să nu fie prea târziu.

Iată care sunt liniile mari ale clasificării izvoarelor istorice naţionale mai de seamă, după epocă. Vrem să mai arătăm în câteva cuvinte tot ce am făcut până acum şi din punct de vedere al cuprinsului. Se va vedea mai ales ce n'am făcut şi avem datoria să facem cu privire la *Monumenta Romaniae Historica* ale noastre.

Din *scriptores* ne stau foarte puţini autori la îndemână în ediţii bine făcute de noi pentru lucrurile noastre. Este dela sine înţeles că nimeni nu poate face un lucru mai bun pentru noi decât noi înşine.

Pentru epoca veche *(scriptores antiquissimi)* nu avem aproape nici o ediţie şi nicio culegere a preţioaselor informaţii greco-latine care ne privesc. Şi sunt destule care amintesc solul getic [1]).

câteva volume cu material privitor la chestia agrară (D. C. Sturdza-Scheianu, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească*, seria I, *Dela Vasile Lupu până la 1866*, 4 vol. Bucureşti 1907—1908. R. Rosetti. *Idem*, seria II, *Domnia Regelui Carol I*, 8 vol. Bucureşti 1907—1908). Informaţia nu se poate căpăta decât cercetând *Monitorul Oficial* şi nenumăratele reviste şi jurnale contemporane, pentru a găsi destul de puţin lucru.

1. Am zis „aproape" fiincă avem pe Herodot, *Istoriile*, trad. de D. I. Ghica, 4 vol. Bucureşti 1894—1915; Cesar, *Operele*, trad. C. Copăcianu şi D. Caianu, Bucureşti 1877; Tit Liviu, *Istoria romană*, 5 vol. trad. N. Barbu, N. Socoteanu şi I. S. Petrescu, Bucureşti 1884—1915; Dion Cassiu, *Istoria romană*, trad. Anghel Demetrescu, Bucureşti 1878 (ediţiile Acad. Române), care în mare parte nu mai sunt în circulaţie. La acestea se adaugă Eutropius, *Istoria romană*, trad. de G. Popa-Lisseanu, Bucureşti 1916 (ed. nouă 1936); *Corespondenţa lui Pliniu cu împăratul Traian*, trad. G. Popa-Lisseanu, Bucureşti 1920; Vopiscus, *Viaţa împăratului Aurèlian*, Bucureşti 1933. Nu amintim ediţiile, relativ multe, făcute pentru uzul şcolarilor.

Epoca marei vitalităţi romane *(scriptores rerum romanicarum)*, care dăinueşte peste puterile barbare şi deasupra tradiţiilor imperiale, nu e reprezentată prin nici un izvor criticat şi pus la punct de noi. Abia câteva fragmente din Honiat, de cel mai mare interes, ne-au fost împărtăşite de G. Murnu[1]). Şi numărul celor care trebue să ne intereseze este important[2]). Afirmând aceasta ne gândim la toţi scriitorii bizantini, latini, orientali şi atâţia alţii, cu fragmente deosebit de importante despre noi, dar şi cu foarte multe pagini despre pământul nostru şi despre neamurile cu care am conlocuit. Nu ne este îngăduit să lăsăm atâta informaţie fără a-i fixa locul pe care trebue să-l ocupe în istoria noastră.

Stăm mai bine ca scriitorii mai noi *(scriptores noviori)*, din care câţiva străini *(scriptores alieni)* au doar ediţiile lui Papiu Ilarian[3]), Hasdeu[4]) şi Iorga[5]), dar ceilalţi pot fi mai uşor folosiţi în ediţiile naţionale proprii, însă destul de rare în bibliotecile noastre. Scriitorii naţionali *(scriptores domestici)* sunt aproape toţi tipăriţi de Bălcescu, Kogălniceanu, Hasdeu, Ilarian, Iorga, I. Bogdan, St. Nicolaescu, C. Giurescu şi alţii. Cea mai mare parte din editori au întocmit ediţia însă după un singur manuscris chiar când

1) *Din Nichita Acominatos Honiatul*, în Anal. Acad. Rom., *Mem. Sect. ist.*, XXVIII (1906). V. şi noile ediţii comentate din Procopius, Ammian Marcellin, Jordanes, Priscus Rhetor, Nestor, *Gesta Hungarorum* de Notarul Anonim, Ricardus, Rogerius, Geograful Anonim, Simion de Keza şi *Chronicon pictum Vindobonense*, date de G. Popa-Lisseanu în *Izvoarele istoriei Românilor*, 15 vol., Bucureşti 1934—1939.

2) V. menţionarea celor mai de seamă la mine, *Consideraţii asupra istoriei Românilor în evul mediu*, p. 231—251.

3) In *Tesaur de monumente*.

4) In *Archiva istorică*.

5) In diverse publicaţii: *Arhiva* din Iaşi, *Convorbiri literare*, *Revista istorică*, *Revue Historique du Sud-Est européen*, etc., şi ediţia specială a lui Del Chiaro. Evident că mai sunt şi alte ediţii, ca pentru Donado Da Lezze (ed. I. Ursu), Contele d'Hauterive, etc.

au avut în mână mai multe[1]). Cu rare excepţii, toate trebue refăcute, întrucât nu rezistă nici celei mai simple critici.

Epoca nouă e aproape lipsită de astfel de izvoare publicate. Pe lângă câteva autobiografii[2]), memorii[3]) şi note zilnice[4]), cele mai multe imprimate de autorii înşişi, azi cărţi rare, nu mai avem altceva. Aici e locul să se vadă strânse toate memoriile, toate însemnările, toate elementele de cronică şi frescă istorică ale celor care au creat ţara aceasta sau au ajutat la înfăptuirea ei[5]).

Diplome sau acte diplomatice *(Diplomata)* avem foarte puţine pentru vremea mai veche şi destul de multe pentru istoria mai nouă. Diplomele străine *(acta extera)* în care e vorba de noi, culese din diverse arhive sau colecţii *(Vetera diplomata e tabulariis alienis deprompta)*, cum şi acelea care constitue fonduri mai de seamă în anumite arhive publice şi private din ţară şi din străinătate *(acta et diplomata e tabulariis... deprompta)*, trebue să fie culese toate[6]). Ac-

1. Un exemplu caracteristic ni-l oferă Ştefan D. Grecianu, care, editând pe Radu Greceanu, *Viaţa lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti 1906, deşi a avut originalul în mână, a republicat tot vechea ediţie, dând ca variante deosebirile din original.

2. V. partea autobiografică din scrierile lui M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, I. Ghica, T. Maiorescu, N. Iorga, etc.

3. De pildă *Amintirile* lui I. Ghica, *Memoriile* regelui Carol I, N. Iorga şi alţii.

4. De ex. N. Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, 3 vol. Craiova. T. Maiorescu, *Insemnări zilnice*, ed. I. Rădulescu-Pogoneanu, 2 vol. Bucureşti 1937—1940.

5. Care zac încă ascunse în biblioteci şi arhive, atât publice cât şi private.

6. Bogata colecţie Hurmuzachi, care stă la baza studiilor noastre, nu cuprinde decât o mică parte şi este greu de folosit, cele mai multe volume fiind lipsite de indici şi neavând datele controlate; de pildă: mai trăia la 1382 Magistrul Petru castelanul Orşovei, căruia i se adresează regele Ludovic (vol. I, 2, p. 275) când acelaşi rege îl considera mort la 1377? (cf. *ibid.*, p. 284, Nr. CXCVII). La acestea s'au mai adăugat bogatele colecţii date de N. Iorga, A. Veress, I. C. Filitti, etc.

tele interne *(acta interna)* scrise de însişi cârmuitorii ţărilor româneşti, trebue să se adauge cu şi mai mare interes atât pentru Transilvania *(Diplomata et acta res Transylvaniae illustrantia)*, cât şi pentru Ţara Românească *(Diplomata et acta res Valachiae illustrantia)* şi Moldova *(Diplomata et acta res Moldaviae illustrantia)*. Ce avem publicat până acum nu e nici pe departe suficient, cu toată munca atât de îngrijită depusă de cei câţiva editori dela Hasdeu, Tocilescu, I. Bogdan, Al. Ştefulescu, până la N. Iorga, M. Costăchescu şi P. P. Panaitescu. La ce s'a publicat sunt de adăugat nenumărate altele, care n'au fost scoase niciodată din depozitele în care se păstrează.

Scrisorile particulare, pamfletele şi notiţele zilnice *(Epistolae, Variae)* trebue deasemenea să fie date la lumină. In fiecare din ele pulsează o frântură de viaţă, un gând, o judecată. Sunt elementele cele mai potrivite, spre a servi la formarea unei viziuni clare asupra societăţii care le-a produs.

In sfârşit, tot ce e mai de preţ, mai semnificativ, din prodigioasa activitate naţională mai nouă, trebue să formeze marea colecţie de scrisori alese privitoare la epoca nouă *(Epistolae selectae aevi recentioris illustrantia)*, care nu poate fi mai viu înfăţişată decât prin gândurile de fiecare clipă ce au frământat aceste generaţii[1]).

Legile noastre *(Leges)*, fundamentul statului, nu trebue să mai stea oropsite în ediţiile originale sau în manuscrisele arhivelor şi bibliotecilor noastre[2]). Dreptul ca-

1. Avem un fericit început, din nenorocire nerăspândit în şcoale. Nenumărate lucruri extraordinar de plastice se pot înfăţişa elevilor prin cetirea scrisorilor publicate de N. Iorga, *Scrisori de boeri*, Vălenii-de-Munte 1912; *Scrisori domneşti*, 1912 (retipărite în încă două ediţii împreună); *Scrisori de negustori*, Bucureşti 1925; *Scrisori şi zapise de meşteri români*, 1926; *Scrisori de femei*, 1932; *Scrisori vechi de studenţi*, 1934.

2. Avem câteva ediţii datorite lui Longinescu şi St. Gr. Berechet.

nonic sau bisericesc — vechile noastre pravile au mai ales acest caracter — cum şi pravilele propriuzise, sunt aproape uitate şi ni se par lucruri care nu ne aparţin. Lipsa de cunoaştere a acestora atrage după sine necunoaşterea realităţilor în care trebue să trăiască acest popor, care nu poate fi silit să intre în forme care nu ne aparţin şi a căror adoptare fără adaptare, poate zdruncina din temelie buna noastră chibzuire de oameni cumpătaţi şi înţelegători. Numai din aceste categorii de drept vechi românesc şi din sentinţele domneşti cu putere de lege, ce apar în documente, se poate culege ceeace este şi trebue să fie permanent în justiţia noastră.

Insemnările călătorilor *(viatores)* atât de preţioase, sunt răspândite în diferite publicaţii şi studii. Insemnătatea lor nu poate fi îndeajuns de mult arătată. Este o obligaţie morală să ştim cum ne-au văzut în trecut toţi cei care au călătorit pe la noi şi cum au văzut ai noştri cele de pe la alţii[1]). In critica şi lauda lor trebue să vedem şi să căutăm drumul normal pe care să mergem.

Rapoartele consulare, ale ambasadorilor străini ca şi ai noştri, relaţiunile lor sau poruncile şi instrucţiunile primite ori date *(Diplomatica)*, formează capitolul cel mai important al vieţii noastre de stat[2]). Culegerea lor şi punerea în ansamblu în adevărata lumină, este o necesitate a viitorului. Şcoala noastră de Stat, diplomaţia, se reazimă în bună parte pe acestea. Elementele politice şi diplomatice se formează încet. Saltul nu poate fi admisibil fără a dăuna organismului însuşi al vieţii de Stat.

1. Dinicu Golescu, Ion Codru Drăguşanu, Artemie Anderco Homorodeanu s'au bucurat de lumina tiparului. Dintre străini puţini îşi au locul în colecţiile noastre. Este drept însă că putem să-i cunoaştem pe cei mai mulţi, prin admirabila călăuză dată de N. Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, 4 vol. Bucureşti 1920—1922 (ed. II, 1928—1929) şi alte lucrări, la care se adaugă studiile mai mărunte ale altora.

2. Sunt publicate foarte puţine de N. Iorga, I. C. Filitti, R. V. Bossy şi alţii. Din cele mai vechi figurează multe în *Diplomatarium Italicum*, I (1925) şi urm.

Inscripţiile de tot felul, începând cu epoca romană şi sfârşind cu zilele noastre, nu formează încă un *corpus inscriptionum romanicarum*. A stărui asupra importanţei lor înseamnă să amintim un procent important de informaţii istorice cunoscute numai prin aceste lapidare lămuriri, din nenorocire sortite dispariţiei[1]).

Nu avem un *corpus nummorum* pentru toate monezile care au circulat neîntrerupt pe pământul nostru, arătând un deosebit de larg schimb economic[2]). Şi această prezenţă este o dovadă a unei vieţi neîntrerupte.

Nu avem *listele* demnitarilor şi conducătorilor neamului. Pomelnicile, însemnările de caracter istoric şi genealogic zac în arhive[3]). Suntem absolut la începutul acestor preocupări.

Colecţia *monumentelor picturale (iconografia)*, a portulanelor şi a hărţilor[4]) care lămuresc trecutul, cum şi a portretelor care înfăţişează precis portul şi podoabele stră-

1) Unele au fost publicate de Tocilescu, Pârvan şi Sauciuc-Săveanu pentru partea veche, iar cele mai noui fac un corp, excelent material de lucru, în *Inscripţii din bisericile României* de N. Iorga, 2 vol. Bucureşti 1905—1908. Altele sunt răspândite prin publicaţii şi reviste diverse.

2) Studiile publicate, mai ales în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, în *Buletinul Societăţii Numismatice* şi în *Cronica numismatică şi arheologică*, datorite lui M. C. Sutzu, N. Docan, Const. Moisil şi alţii, sunt o dovadă a bogăţii noastre monetare vechi..

3) S'au publicat câteva pomelnice în *Biserica Ortodoxă Română*, *Arhivele Olteniei* şi *Cercetări Istorice* (al Bistriţei). Din genealogii cunoaştem doar pe a Cantacuzinilor (de N. Iorga).

4) Câteva sunt reproduse în diverse studii. Cele mai multe şi mai vechi, le-a strâns M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la* 1600, II, Bucureşti 1938.

moşilor, ne rămâne încă necunoscută [1]). Toate rămân uitate mai departe în vechi publicaţii ori pe zidurile ctitoriilor cunoscute.

Colecţiile de *documente arheologice (monumenta archaeologica)* înfăţişate vizual, prin reproduceri fotografice sau desene, ne lipsesc, cu toate că sunt pline muzeele cu ele. Nu putem avea nicio prezentare completă a ruinelor, fosilelor, uneltelor, podoabelor şi monumentelor noastre arhitecturale fiindcă nici-o iniţiativă de acest fel n'a fost ajutată, cu toate că încă de acum o sută de ani pornise preocuparea din iniţiativa generalului Kiselef şi se repetase în primii ani ai domniei lui Cuza Vodă.

In sfârşit n'am cules informaţiile de limbă necesare istoriei ei. Atlasul linguistic ne lipseşte întocmai ca şi glosarul complet istoric şi actual preconizat de regele Carol I încă de acum cincizeci de ani [2]). Documentele de natură folklorică ne sunt încă foarte puţin cunoscute [3]). Şi câte lucruri nu se pot explica prin ele, în urma unei critici serioase [4])!

Monografii speciale, fie că privesc aşezăminte, fie instituţii, e drept că avem [5]). Dar numărul lor este atât de redus în raport cu instituţiile care se cer studiate, iar informaţia nouă pe multe le-a depăşit atât încât putem spune că trebue reluată orice chestiune.

1) Două volume excelente a dat N. Iorga, *Domnii români după portrete şi fresce contemporane*, Sibiu 1930 şi *Portretele Doamnelor române*, Bucureşti 1937.

2) Incercarea lui Massim şi Laurian este o eroare, iar opera abia începută de Hasdeu şi Densuşianu-Candrea (elementul latin) a încetat de timpuriu, în timp ce Dicţionarul Academiei Române merge aşa de încet.

3) Aici avem frumoase colecţii dela G. Dem. Teodorescu înainte, cele mai multe patronate de Academia Română, care publică acum şi un interesant *Anuar al Arhivei de folklor*.

4) V. cercetările de folklor comparat ale lui P. Caraman.

5) Activitatea episcopului Melchisedec, Al. Ştefulescu, Gh. Ghibănescu, M. Costăchescu, ca să dăm câteva nume, este îndreptată în rândul întâi către aceste lucrări.

Vieţele domnilor noştri, ale marilor personalităţi, aşezămintele, problemele diverse şi orice chestiune care merită o cercetare amănunţită, au fost aşa de puţin studiate şi într'un mod atât de divers încât se impune o coordonare, pentru ca nesfârşitele reveniri să nu mai fie posibile.

Instituţiile româneşti nu s'au bucurat de o mai atentă cercetare [1]). Suntem într'un domeniu gol, pe care viitorul trebue să-l umple.

Nu mai spunem nimic de domeniul atât de controversat al cercetărilor de istorie literară. Ce spune unul este combătut de altul şi rar se găsesc trei specialişti care să susţină acelaşi punct de vedere. Aceasta se întâmplă pentru cronicarii moldoveni, în general mai bine cunoscuţi. In ceeace priveşte pe cei munteni, haosul este şi mai mare [2]). Sunt atâtea nume care circulă dar şi atâtea opere atribuite când unuia când altuia. Problema *Cronicei anonime* este nerezolvată. Unii o atribue lui Stoica Ludescu, alţii lui Radu Popescu. Se găsesc şi alte ipoteze. Se contestă existenţa unui prototip comun al variantelor. In tangentă, fie-ne îngăduit să credem că a trebuit să existe un prototip comun tuturor, în slavoneşte sau în româneşte, mai obiectiv decât oricare, remaniat atât de Stoica Ludescu şi Radu Popescu de o parte, cât şi de Constantin Căpitanul, care este o realitate, de alta.

In sfârşit elementele călăuzitoare ale bibliografiilor sunt lipsă. In afară de preţioasa *Bibliografie românească veche* [3]) şi a periodicelor [4]), nu mai putem adăuga altele de

1) Chiar instituţiile studiate de C. Giurescu, *Românii şi Boierii*, sunt încă subiecte de controversă.

2) V. mai ales studiile lui C. Giurescu despre cronicari şi ale lui D. Russo despre *Invăţăturile lui Neagoe*.

3) De I. Bianu, Nerva Hodoş şi D. Simonescu, în 3 vol.

4) Nerva Hodoş şi Al. Ionescu-Sadi, *Publicaţiunile periodice româneşti*, Bucureşti 1906.

aceiaşi talie. Stă cu mult folos la îndemână culegerea atât de preţioasă făcută de Gh. Adamescu [1]). Dar atât.

Şi câte sunt de adăugat? Mai întâi, bibliografia generală istorică apoi cea specială pe epoci, persoane şi chestiuni, la care să adăugăm despuierea periodicelor, atât de multe lipsite până şi de elementara tablă de materie. Folosul acestora este de netăgăduit [2]).

In ceeace priveşte manualele, elemente de bază atât pentru formarea istoricului cât şi pentru informarea esenţială şi sigură, suntem încă foarte mult tributari altora [3]). La acest capitol abia putem număra un album-două [4]) şi o elementară călăuză în paleografia cirilică [5]). Diplomatica, paleografia, sfragistica, cronologia, heraldica, genealogia, numismatica, arhivistica, etc., sunt lipsite de orice informator românesc, cu toate că avem studii speciale destul de numeroase.

•

Iată atâtea din problemele care se pun cunoaşterii izvorului nostru istoric. Sunt tot atâtea chestiuni şi nevoi care se cer împlinite. Un drum mare, în toate aceste privinţe, este de deschis. Şcoala noastră caută să împlinească lacuna în mare măsură. Fie dat ca toţi elevii să pună umărul voiniceşte şi să ajute noua creaţie care se cere. Nimic nu este imposibil. Odată porniţi la drum, cărările se pot desţeleni şi sporul muncii poate apărea minunat într'un viitor nu prea depărtat.

Este dela sine înţeles că nu putem face totul şi nici cu uşurinţă. Rostul nostru este să deschidem orizontul, să arătăm metoda de lucru şi să facem înţeleasă menirea căutătorului şi editorului de izvoare. Formarea completă vine dela sine în lungii ani de practică şi de muncă [1]). Pentru a-

1. *Contribuţie la bibliografia românească*, 3. vol. Bucureşti 1921—1928.

2. Acum se lucrează mult în această direcţie, mai ales de I. Crăciun, N. Georgescu-Tistu şi B. Theodorescu.

3. Pentru fiecare disciplină v. bibliografia ce am făcut să apară în Şcoala de Arhivistică, *Carnetul Studentului*, Bucureşti 1939.

4. I. Bogdan, *Album paleografic cuprinzând douăzeci şi şase facsimile de documente româneşti din sec. XV*, Bucureşti 1905. (Nr. 1 şi 4 sunt latineşti, restul slavone). *Album paleografic moldovenesc. Documente din secolele al XIV, al XV-lea şi al XVI-lea*, adunate de Ioan Bogdan şi publicate cu o introducere şi resumate de N. Iorga, Bucureşti 1926. Iosif Popovici, *Probe de cărţi tipărite din sec. XVI şi XVII, publicate după „Bibliografia românească veche"*, fasc. I, Bucureşti 1911. I. Bianu, N. Cartojan, *Pagini de veche scriere românească*, Bucureşti 1921. Id., *Album de paleografie românească (scrierea cirilică)*, Bucureşti 1926 (ed. II, 1929; ed. III, 1940, cu o introducere paleografică). St. Berechet, *Album paleografic juridic*, Nr. 1, Iaşi 1939.

5) Al. Roşculescu, *Culegere cu felurite scrisori vechi cu litere chirilice*, ed. III, Iaşi, (1922).

1. Ne însuşim întru totul îndemnul dat elevilor săi de Ch. Samaran, *Leçon d'ouverture du cours de bibliographie et d'archives de l'histoire de France à l'Ecole des chartes (8 Novembre 1933)*, în *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, XCIV (1933) p. 96: „Nous n'avons pas, à l'Ecole des chartes, l'exorbitante prétention d'enseigner *tout* ce que devrait savoir ou tout ce qu'apprendra, au cours d'une longue carrière, un archiviste ou un bibliothécaire idéal. Nous avons, au contraire, le sentiment très net qu'enseigner ce n'est pas entasser, mais choisir; ce n'est pas épuiser, mais suggerer, et qu'il est de bonne pédagogie de laisser â de jeunes esprits, avides de s'instruire, le plaisir et la fierté de trouver beaucoup de choses par eux-mêmes. Nous croyons que l'ensemble doit passer avant le détail, l'essentiel avant l'accesoire, la formation de l'esprit scientifique (la méthode en un mot) avant la pratique plus ou moins empirique d'un métier. Il a paru cependant que, si l'Ecole devait rester fidèle à ces principes directeurs qui ont fait jusqu'ici sa force et sa gloire, il n'était pas moins souhaitable de développer dans des limites raisonnables tout ce qui, dans les questions si complexes et si mouvantes d'archives et de bibliothèques, touche à la technique et à l'enseignement professionel; de telle sorte que dès votre sortie de l'Ecole vous soyez à même d'aborder, avec un bagage suffisant de connaissances théoriques et pratiques, les fonctions d'archiviste ou de bibliothécaire, de telle sorte aussi que ceux d'entre vous qui ne sont pas officiellement éléves de l'Ecole, mais que nous sommes heureux d'accueillir comme s'ils l'étaient réelement, soient assurés de trouver ici un enseignement approprié à la carrière de leur choix".

ceasta trebue să fie mai întâi cunoscute bibliotecile şi arhivele noastre, clasarea, conservarea şi folosirea lor şi cum s'au format ele [1]). După ce se va şti descifrarea, înţelegerea şi criticarea textelor, cu instrumentele de muncă însuşite aici, trebue să se mai ştie a se lucra singur cu folos [2]). Pentru aceasta dorim să înviem şi să întreţinem în sufletul tuturor curiozitatea spirituală care să îndemne la cercetarea izvoarelor inedite, care în fiecare moment pot adăugi informaţii noui pentru orice domeniu al istoriei noastre din toate timpurile.

---

1) Ch. Samaran, *o. c.*, p. 113: „En gros, après une ou deux leçons générales ou je leur donnerai une bibliographie critique du sujet et ou je leur dirai ce qui caractérise essentiellement les archives et les consequences qui découlent de la définition que nous en aurons faite pour leur classement, leur conservation, leur utilisation, je compte leur montrer comment se sont constituées au cours des temps les archives françaises, archives publiques, archives privées, archives de l'Etat, des grands organismes politiques, administratifs et judiciaires, archives de corporations, archives économiques, etc., ce que la Révolution a fait de ces archives, ce qu'elles sont aujourd'hui. Dans cette tâche, deux de mes confrères m'apporteront un concours prècieux. L'un d'eux traitera des séries modernes des archives départementales, l'autre des archives communales et hospitalières".

2) Id., *ibid.*, p. 111; „Il y a une raison majeure pour que cet enseignement, surtout celui de la bibliographie, vous soit donné, comme celui de la paléographie et de la philologie romane, dès votre arrivée à l'Ecole (je m'adresse ici aux élèves de première année). C'est, en effet, vers la fin de votre première année qu'il vous faudra fixer votre choix sur le travail personnel, le plus souvent d'histoire, qui servira la thèse. Or, s'il est pour cela nécessaire que vous sachiez déchiffrer, comprendre et critiquer les textes, il ne l'est pas moins que vous soyez en mesure de vous reconnaître parmi les innombrables instruments de travail que la science bibliographique a mis et met tous les jour à votre disposition. Savoir travailler, c'est bien, éviter de travailler en pure perte, travailler en partant, comme d'un palier, de ce qui a été fait avant vous en quelque langue que ce soit, c'est mieux, et c'est indispensable".

Cunoaşterea izvoarelor istorice naţionale formează piatra de temelie a construcţiei istoriei noastre. Ne pot încânta ne pot pasiona, dar ne pot şi speria aceste izvoare. Ne pot încânta paginile cu graiu arhaic pe care le cetim cu viu interes şi ne pot fermeca numele şi expresiile de veche rezonanţă. Ne poate interesa, mai mult: ne poate pasiona un fapt istoric despre care dorim să ştim tot mai mult din toate urmele rămase dela contemporani.

Toate acestea le putem afla uşor sau relativ uşor. Un repertoriu, o carte bună în care sunt strânse toate amănuntele, ne poate pune oricând pe drumul cunoaşterii, poate mai bine decât am putea-o face de aici, dela catedră. Ce se poate căpăta însă numai de aici este aceea ce ne sparie când auzim de izvoare istorice. Este judecata pe care trebue să o facem asupra lor, este, cum se zice, critica textelor. Aceasta înseamnă să iei izvor de izvor, să-i identifici autorul, să-l datezi, să-i arăţi substratul original înlăturând împrumuturile sau adausurile copiştilor şi să-i verifici autenticitatea. Epoca, faptele relatate, locul şi persoanele în acţiune, urmează să li se precizeze locul pe care l-au avut în compoziţia izvorului.

Izvoarele narative, mai vii şi mai explicative, controlate cu izvoarele diplomatice mai sigure, supuse unor reguli mai constante în momentul alcătuirii, ne pot pune pe o cale mai bună în studiul istoriei. Cele dintâi ne vor da posibilitatea să cunoaştem circumstanţele în care s'au produs evenimentele, motivele şi intenţiile celor care le-au trăit şi atmosfera unui moment dat al civilizaţiei, pe când cele de al doilea ne vor fixa mai bine faptele înseşi în existenţa lor nudă. Putem astfel, confruntând izvoarele, să facem legăturile necesare, să alegem sensul şi utilul şi să alcătuim în adevăr istoria propriuzisă determinând cauzele şi efectele.

A face să deosebiţi utilul şi practicul de neutil şi să poată oricine să se orienteze în mulţimea izvoarelor, iată misiunea noastră. A contribui la lărgirea orizontului în care trebue să se lucreze pentru cunoaşterea trecutului nostru, iată ce aşteaptă viitorul dela noi toţi [1]).

1. Lecţie de deschidere a cursului de diplomatică la Şcoala de Arhivistică, ţinută la 20 Noemvrie 1934.

ŞCOALA IN EVUL MEDIU

Istoria lumii nu a fost împărţită, dela început în perioade, ci a fost socotită ca un lung fir neîntrerupt prin înlănţuirea marilor fapte ale omenirii. Mai târziu, însă, când s'a văzut că sunt unele deosebiri fundamentale între întâmplările dintr'o perioadă de ani şi din alta, oamenii au căutat să facă o clasificare, o mărginire a expunerii istoriei pentru un număr limitat de ani. Şi cum această deosebire s'a încercat să se facă în timpurile mai nouă, când lumea era cuprinsă de o mare îndrăzneală faţă de lucrurile eterne ale bisericii, căutându-se o reformă a ei, s'a crezut că atunci omenirea intra într'o nouă epocă a existenţei sale. Cum acele idei care circulau atunci erau socotite cu totul moderne, vremea aceea a căpătat însuşirea de vreme a începutului lucrurilor noui, devenind cu timpul epoca modernă.

Insă, fiindcă între lumea cea veche greco-romană şi aceste timpuri, a fost o vreme plină de năvăliri ale popoarelor noui, necunoscute lumii vechi, s'a socotit că tot ceeace era legat de trecutul Grecilor şi al Romanilor formează o perioadă deosebită de aceea a barbarilor; cea veche căpătase numele de antichitate, iar aceea care se întindea de atunci până la epoca modernă fiind la mijloc, s'a numit epoca mijlocie sau a evului mediu. S'a încercat atunci să se dea ani precişi în care să se arate când se termină una şi când începe cealaltă. In general s'a admis anul căderii Romei sub barbari, 476, când Odoacru alungă pe cel din urmă împărat roman, ca începutul evului mediu. El se va termina la căderea Constantinopolului sub Turci în 1453, deci când cade cea de a doua capitală imperială sub barbari.

Dar în istorie nu pot exista date fixe care să mărginească epocile, fiindcă lumea se schimbă greu şi nu sunt treceri brusce dela un fel de a trăi şi gândi la altul. Şi numai schimbările totale pot determina aceste despărţiri. Apoi, azi am ajuns să deosebim mai multe împărţiri atât în partea mai veche cât şi în cea nouă. Deci aceste numiri de perioade nu mai corespund, evul mediu în primul rând nemai fiind la mijloc.

Cu atât mai mult în istoria civilizaţiei nu se pot fixa termene fixe, cu cât nici marile evenimente databile nu pot determina deosebiri esenţiale. Căderea Romei ca şi a Constantinopolului nu sunt decât simple fapte, date când o stăpânire îşi schimbă doar numele, în locul stăpânului legiuit dar incapabil venind barbarul fără îndrituire însă puternic. Dar schimbarea spirituală se face mai greu, cu vremea care se scurge. Deci noi vroind să vorbim de şcoală în evul mediu nu vom lua aceste date arbitrarii, ci vom pleca de acolo de unde se simte în adevăr o deosebire fundamentală în educaţie, şi vom sfârşi acolo unde începe să se facă aceasta într'un mod cu totul deosebit. In consecinţă, evul mediu pentru şcoală va începe atunci când nu se va mai putea înţelege limba latină în cea mai mare parte a Europei şi va trebui să se folosească o limbă nouă, fie neolatină, fie grecească modificată, fie chiar barbară, rămânând ca numai şcoala să păstreze nivelul cultural ridicat, necesar unui om cultivat. Şi această şcoală are metode noui, după cum noui sunt scopurile. Dar aceasta nu va fi o dată fixă şi nici aceeaş epocă pentru toate ţinuturile şi neamurile. Pentru alte părţi, cum sunt Arabii şi locuitorii din Extremul Orient, nici nu se poate pune această problemă, întrucât nu e nici o legătură între clasicismul greco-roman şi ei.

Din amestecul Romanilor cu diferiţi barbari luaseră naştere multe neamuri deosebite între ele. Acestea, în virtutea tradiţiei, căutau să se înţeleagă tot în latineşte. Lucrul

era foarte greu deoarece încă din sec. IV limba latină clasică era rar întrebuinţată şi puţin cunoscută. Atunci s'a simţit nevoia unei noui şcoale care să facă pe elevi capabili să o înţeleagă şi să o mânuiască. Această şcoală este însă deosebită de şcoala greco-romană, căutând să înglobeze tot ceeace era necesar să fie cunoscut într'un grup limitat de discipline care formau aşa zisele *şapte arte liberale*. Ele erau împărţite în două grupe: *Trivium* adică „trei căi", care cuprindea *gramatica*, necesară pentru explicarea autorilor latini, *retorica* pentru făcut compuneri în proză şi versuri latine şi *dialectica*, mărginită la interpretarea parţială a lui Plato şi Aristotel; al doilea grup era *Quadrivium* sau „patru căi", care cuprindea cunoştinţe elementare, despre *muzică*, de obiceiu cântece bisericeşti, *aritmetică*, pentru ţinerea socotelilor, *geometrie*, pentru câştigarea a câtorva noţiuni asupra ierburilor întrebuinţate în medicină, şi *astronomie*, pentru calcularea datei Paştelor.

Cu înteţirea barbarilor scăderile culturale se măreau fiindcă ei nu puneau preţ pe scris. De aceea tot în această vreme se simte şi transformarea şcoalei, care va fi legată mult şi de interesul practic imediat. Vom urmări însă şcoala în evoluţia sa teritorială. Socotind Bizanţul ca moştenitor al culturii elenice vom pleca dela el, apoi vom trece la Arabi şi de acolo la Apuseni, după cum este şi curentul învăţământului în ce are el mai ales. Din Apus şcoala modificată va veni iar în Orient. In urmă câteva cuvinte vor arăta şcoala din Extremul Orient, pentru a avea o oglindire fidelă a circulaţiei ideilor câştigate prin învăţământ.

In partea orientală a Europei, la Bizanţ, ne-am aştepta să găsim continuarea fidelă a vechei şcoale elenice sau elenistice, care făcuse să strălucească de glorie cetăţile greceşti. Dar acestea toate au dispărut sau au pierdut din importanţa lor şi odată cu ele s'a şters şi focarul de cultură. Atena singură înfrunta vremea păstrându-şi universitatea sa păgână, neînţelegând să slujească unei credinţe străină

întru totul amintirilor ei. In lâncezeala sa tot a mai putut da educaţie câtorva personalităţi, ca acelei Athenais care devine împărăteasa Eudoxia, iar mai târziu lui Theophylact Simocatta. In vremea aceasta de decădere pentru şcoala păgână, lua naştere alta, creştină, la Constantinopol. Era aceea pe care o înfiinţase Theodosius la 425, din îndemnul Eudoxiei pomenite. Dintru început avea 28 de profesori, 13 predau în latineşte şi 15 în greceşte. Aceştia pentru obiectele obicinuite, dar aici era şi o catedră de filosofie. Scopul acestei şcoale era să concureze şcoala păgână din Atena. Şi peste o sută de ani s'a şi ajuns la nimicirea acesteia, căci în 529 un edict al lui Justinian (523—565) desfiinţa şcoala din Atena reorganizând pe cea din Constantinopol. Se pare că se făcuse aceasta din îndemnul Theodorei, „a doua Irodiadă", soţia lui, ale cărei moravuri fuseseră des biciuite de profesorii atenieni. Deci dela această dată începe propriu zis şcoala bizantină care va caracteriza evul mediu oriental, fără a răsări din rădăcinile şcoalei ateniene. Adaug că în acelaş an se rupeau legăturile cu trecutul şi în Apus, distrugându-se templul lui Apollo din Monte Cassino spre a-şi face acolo mânăstirea sa sf. Benedict, de care va fi vorba mai jos.

Ca materii principale se predau în această şcoală sofistica, retorica, epistolografia, dreptul şi filosofia, care în vremea aceasta era neoplatonismul. Dreptul în special era pe placul lui Justinian, care de altfel făcuse să se publice colecţiile sale care sunt „o mare operă, una dintre cele mai fecunde pentru progresul omenirii". Dreptul se mai preda în mod special în aceeaş vreme la Beyruth şi la Roma. Justinian organizează şi felul de predare a lui, neadmiţând modificări. Atât aceste legi cât şi limba în care profesau dascălii şcoalei constantinopolitane ne mai arată însă un lucru: tendinţa de eliminare a limbii latine, care rămânea neînţeleasă, şi înlocuirea ei cu limba poporului, grecească. E drept că încă în sec. VII tot latina era considerată limbă oficială, dar nu va trece mult şi va fi cu totul părăsită în

cât în sec. IX să se considere chiar ca o insultă trimiterea unei scrisori latineşti către împărat.

La această şcoală au învăţat cele mai alese figuri ale literilor bizantine, cum sunt istoricii Procopiu, Agathias, Ioan din Efes şi Evagriu, teologul Leontius din Bizanţ, poeţii Paul Silenţiarul şi mai ales Romanos Melodul, aşa numit „prinţul melodiilor", care a creat poezia religioasă „poate cea mai frumoasă manifestare şi cea mai originală a geniului bizantin". Cântările lui nu ne sunt nimănui străine. Le auzim şi astăzi în cele mai frumoase cântări din biserica noastră.

In şcoala lui Justinian accesul era liber oricui, cartea nefiind un privilegiu al vreunei clase. Cei mai mulţi elevi erau însă băeţi căci pentru fete concepţia orientală era „să se mărite bine". Totuşi la Bizanţ se cunosc cele mai instruite femei din evul mediu. Pe multe tocmai instrucţia aceasta, care sfrunta obiceiul, le ridica din cea mai de jos treaptă, aceea a fetelor de circ sau de bordeluri, până la scaunul imperial. Nu erau nici prejudecăţi de altfel în această privinţă, augustul soţ putând şterge prin gestul său, tot trecutul de viaţă stricată al aceleia care fusese aleasă. In Bizanţ s'au putut vedea acele lucruri care altfel le întâlnim numai în basme.

După strălucirea dată de Justinian, şcoala decade. Educaţia se face cu greu şi dascăli de seamă nu mai sunt. Mânăstirile, cu o vieaţă cu totul deosebită, nu sunt în stare să ia asupra lor această sarcină, ele nefiind nimic mai mult decât „case mondene în care se retrăgeau oamenii din ostentaţie, nu din pietate". Mânăstirile de călugăriţe mai ales, erau vestite prin vieaţa liberă pe care o duceau Intr'o vreme chiar nici nu se mai separau, bărbaţii şi femeile trăind în aceleaşi chilii. Dealtfel prin bogăţiile pe care le acumulau şi prin oamenii care se sustrăgeau dela datoria lor de apărători ai Imperiului, ele deveniau mai de grabă un pericol. De aceea în Bizanţul acesta în care „ortodoxia se confunda chiar cu naţionalitatea", s'a putut a-

junge la acea luptă cunoscută a iconoclasmului, care nu este decât un fel de a salva oricum Imperiul. Insăşi literatura de acum nu mai e decât religioasă, dar sărăcăcioasă ca intelect şi artă. Era penurie mare chiar de funcţionarii necesari serviciilor. Deaceea, cei care voiau totuşi să înveţe, au simţit nevoia să-şi facă educaţia în familie. In multe cazuri nu se mai învăţa decât aşa. Astfel Teodor Studitul, care avea să ajungă atât de vestit, învăţă până la 7 ani acasă cu mama sa, apoi angajă profesori speciali pentru gramatică, dialectică, retorică, filosofie şi teologie.

Abia în sec. IX, când onoarea de Cesar a avut-o Bardas, şcoala constantinopolitană s'a reorganizat, dând un nou imbold studiilor. Scopul ei era să pregătească secretari, profesori de provincie, jurişti şi comentatori. Apoi dinastia Macedoneană îşi face o glorie în a o întreţine şi a adăoga ca predare, pe lângă disciplinele ştiute, şi ştiinţele. Aşa a ajuns vestită încât veneau aci elevi din Orient şi dela Arabi. Era şi o întoarcere la antichitate, Aristotel începând să ia un loc de frunte. Când ajunge împărat Constantin Porfirogenitul, cunoscut prin cultura sa, şcoala aceasta face un nou pas înainte înfiinţând colegiile. Sub urmaşii lui însă decade iar.

Şcoala bizantină a atins decăderea cea mai mare la începutul sec. XI, când cu mare greutate îşi poate face educaţia generaţia care a dat totuşi împăraţi, cesari, şi oameni de litere, vestiţi în acest secol. Intre aceştia se remarcă Psellos. Fiind o personalitate a civilizaţiei bizantine, e interesant de ştiut cum şi-a făcut el instrucţia, de oarece la fel a fost făcută şi de iluştrii săi contemporani. La vârsta de cinci ani a început ciclul primar pe care l-a terminat la opt ani. Atunci familia voia să-l dea la meserie întrucât „literile nu puteau de loc hrăni pe posesor". Acestei idei împotrivindu-se mama lui, a fost dat mai departe. Şcoală însă nu era şi profesorii particulari costau scump întrucât trebuiau să trăiască din lecţiile predate într'un fel de pensioane ale lor. Atunci Psellos învăţa o vreme, apoi se oprea, făcea

altceva lucrativ care-i aducea banii necesari plăţii profesorilor şi iar continua, până când şi-a terminat toate studiile. Şi învăţase mult: ortografia, prosodia, retorica şi muzica. Incă de copil ştia Iliada pe de rost. Nu-i plăceau însă studiile teologice, ceeace nu l-a oprit să se călugărească.

Devenit matur el ajunge maestrul cel mai vestit al şcoalei din Bizanţ, activitatea lui constituind cea mai frumoasă renaştere a literilor greceşti. La şcoala întemeiată şi ilustrată de el se vor adăpa apoi şi odrasle imperiale, cum e Ana Comnena, fiica lui Alexis, care are o instrucţie excelentă, iar prin opera sa face cinste literaturii istorice universale. Educaţia ei e astfel înfăţişată de marele bizantinist Diehl: „Avu cei mai buni dascăli şi ea profită de lecţiile lor. A învăţat tot ceeace se putea învăţa pe vremea sa, retorica şi filosofia, istoria şi literatura, geografia şi mitologia, medicina şi ştiinţele. A cetit pe marii poeţi ai antichităţii, Homer şi liricii, tragicii şi pe Aristofan, pe istorici, ca Tucidide şi Polibiu, oratori ca Socrate şi Demostene. A cetit tratatele lui Aristotel şi Plato... Artele din quadrivium n'au avut nici un secret pentru ea: ştia geometria, matematicile, muzica şi astrologia".

Tot la această şcoală învăţase şi instruitul ei soţ, Brieniu, faţă de care Anna a avut cele mai frumoase sentimente şi cuvinte de laudă, cum nu se obicinuiau în vremea ei când nici fidelitate nu era. Tot acest suflet mare venia elevilor din şcoala lui Psellos, deaceea cred că nu e fără interes să transcrim aceste cuvinte ale lui spuse în amintirea mamei sale Theodota, femee nu prea instruită dar cu mult bun simţ, căreia îi datorează atât de mult, cum spune şi el; în acelaşi timp ele constituie şi un exemplu viu de cum se făcea educaţia. Şi el spune: „O mamă, tu n'ai fost lângă mine numai ca o povăţuitoare, ci erai colaboratoarea şi inspiratoarea mea. Mă întrebai despre ceeace făcusem la şcoală, despre ceeace mă învăţaseră profesorii şi despre ceeace deprinsesem dela camarazi. Pe urmă, mă puneai să-ţi spun lecţiile şi s'ar fi putut spune că nimic nu era mai

plăcut de ascultat decât o lecţie de ortografie sau de poesie, regulile acordului cuvintelor sau al construcţiei. Parcă te văd încă cu lacrimi de admiraţie în ochi, când vegheai noaptea târziu cu mine, picotind de somn în aşternutul tău ca să mă asculţi recitând, şi tu îmi dădeai curaj şi perseverenţă". De multe ori, spune Psellos, când nu-şi putea face temele, ea căuta să-l ajute, şi când nu izbutea, se ruga lui Dumnezeu să-l ajute printr'o inspiraţie. In felul acesta Theodota a ajuns să-i fie şi mamă spirituală, ceea ce îl face pe el să spună: „Am faţă de tine de două ori obligaţii: nu numai că tu mi-ai dat vieaţa, ci şi fiindcă m'ai luminat cu luminile ştiinţei. Tu nu te-ai bazat numai pe dascăli, ci ai vroit să semeni tu însăţi învăţătura în inima mea".

Acestea sunt cuvintele pe care bine ar fi să le poată spune oricând fiii pentru mamele lor care-şi vor fi împlinit datoria, aşa cum şi-a împlinit-o Theodota.

Imitând ceeace făcuse Constantin Porfirogenitul, Alexis Comnen a luat şi el sub propria sa oblăduire şcoala lui Psellos, dându-i însă şi mai multe posibilităţi de răspândire. Anume se fac colegii în care se dădeau burse copiilor buni ai săracilor şi ai provincialilor, care constau în întreţinere şi învăţătură gratis. De aci înainte nu se mai poate vorbi de o decadenţă, mai ales că vine şi lunga domnie a lui Manuil Comnen, un deosebit preţuitor al literelor şi artelor.

In vremea aceasta însă se iveşte şi un mare poet, aproape baudelaire-ian prin vieaţa şi prin aspiraţiile sale, Teodor Prodromul. Il menţionez nu pentru opera sa ci pentru faptul că nu a fost mulţumit cu ceeace i-a dat cartea, măcar că era un alintat al palatelor. El e unul dintre cei dintâi literaţi care aruncă invective studiilor, pe care le apostrofează aşa: „O Doamne! Blestemate să fie cărţile şi blestemat să fie cel care se ocupă cu ele! Blestemate să fie anul şi ceasul în care m'au trimis la şcoală ca să învăţ carte şi să încerc a trăi prin ea!"

Sub Paleologi şcoala devine şi mai vestită. Dar metodele sale nu se schimbă până când va cădea Imperiul, deci nu avem ocazia să constatăm când vine un spirit nou, care să dea naştere altei epoci. Vom aminti însă că alături de această şcoală luase fiinţă şi o alta, care va face legătura între Apus şi Răsărit. E înfiinţată de Gulielm de Villehardouin la Mistra, pe dealul din faţa vestitei Sparta şi devine un centru umanist bizantino-roman în plină renaştere.

Trebue să nu uităm că Bizanţul creează şi centrele de cultură slavă, care nu este încă decât tot bizantină. La Târnova, la sfârşitul sec. XIV se va ilustra Eftimie, cu atâtea merite în cultura bulgară intrată în legătură şi cu noi. Tot atunci, împinşi de Turci, se vor scurge spre Nord, la noi în primul rând, bărbaţii culţi sud-dunăreni care vor aduce prinos cultural măcar fărâme din ceeace le dăduse lor Bizanţul. Pentru o vreme mai veche, numai datorită unei întâmplări n'a intrat şi Ungaria în sfera culturală a acestui centru: însă Rusia, care primeşte creştinismul de aci, rămâne o ţară de cultură bizantină.

Tot Bizanţul stă la baza noului curent cultural oriental, care se iveşte la Arabi. E drept că nu se poate vorbi de o civilizaţie arabă decât sub Abasizi (750—1258), însă încă din sec. V şi VI, se ceteau la ei autorii greci, în original uneori dar de preferinţă în traduceri siriene, şi erau comentaţi în şcoalele nestoriene şi monofisite ale Siriei. Aristotel era la baza culturii lor, măcar că produsese nelinişte în inima Musulmanilor când se introdusese. S'a pornit şi un curent de traduceri de tot felul, califul Mamun (813—833) ordonând în 832 înfiinţarea la Bagdad a unei *case a înţelepciunii*, cari cuprindea „un birou de traduceri, o bibliotecă şi o universitate cu grije specială de a răspândi ştiinţa filosofilor şi savanţilor greci". După modelul acesteia se înfiinţează altele la Basra şi la Kufa. Se caută acum şi o confruntare a înţelepciunii Coranului cu aceea a savanţilor păgâni, şi aici, exact ca în apusul ca-

tolic şi răsăritul ortodox, luă naştere o şcolastică numită *kalam*, care transformă mult religia musulmană. De altfel se şi iveşte o sciziune, care face ca religia ortodoxă musulmană să nu-şi facă şcoalele sale decât la răsărit, în Corasan.

Musulmanii nu se mărginesc însă numai la aceasta, ci merg mai departe căutând adevărul ştiinţific. De aici ia naştere specializarea cercetătorilor prin diferite discipline ca astronomia, fizica, matematica, medicina şi chimia, în multe din ele ajungând protagonişti. Intrând în legătură cu India ei popularizează sistemul de scriere a numeralului, azi devenit mondial sub numele de „sistemul arab", prin întrebuinţarea lui zero. Simplificarea aceasta stă la baza întregului progres al matematicilor ajutând în mod special calculele cifrelor. Algebriştii şi astronomii indieni îi influenţează deasemeni. In fiecare domeniu aduc şi noutăţi ca în algebră, căreia îi dau şi numele, revendicând chiar paternitatea. Literatura, foarte frumoasă însă foarte decoltată, ia deasemeni avânt. O creaţie a sec. IX, ni s'a păstrat într'o remaniere târzie sub numele devenit universal, *O mie şi una de nopţi*. Arabii au luat ceva şi dela Perşi; nu mult, însă de prim ordin: medicina, care era acolo mult mai avansată. Dela ei, care au perfecţionat-o, a trecut la Europenii dela care şi pornise cu miticul Esculap.

Achiziţiile ştiinţei arabe se bazau pe îndelungi cercetări, fie asupra cerului, fie asupra materiei care le cădea sub simţiri, fie în speculaţiuni ale raţiunii. In chimie se făceau experienţe foarte îndrăsneţe, care toate tindeau la aflarea atât de mult căutatei *pietre filosofale*, cercetări care au creat cunoscuta lor *alchimie*.

In ceeace priveşte contactul lor cu Europenii, nu se mai contestă azi rolul covârşitor pe care l-au avut Arabii asupra acestora, contact care începe chiar din vremea expansiunii lor. Oprirea militară aşa zisă dela Poitiers, a lui Carol Martel la 732, n'a oprit şi efluxul cultural. Cordova ajunsese vestit centru intelectual, iar la Salerne, mai târ-

ziu, va fi cea mai vestită facultate de medicină arabă, al cărei loc va fi luat apoi de aceea dela Montpellier, creată anume să rivalizeze cu ea.

Sec. X şi XI înseamnă apogeul infuziunii culturii arabe, care duce Occidentul la noui cercetări, noui descoperiri, creind o eră nouă în învăţământul mondial prin Apuseni. Această cultură arabă intră în legătură cu Apusul pe mai multe părţi: prin Spania, cea mai însemnată cale, prin Sicilia şi Italia, şi însfârşit prin Orient în timpul pelerinagiilor şi al expediţiilor cruciate. Insăşi cultura grecească ajunge în Apus tot pe aceste căi. Deci bazinul Mediteranei ajunsese un lac în jurul căruia circula în voe moneta culturală.

Ne întrebăm acum noi, cum a evoluat educaţia în acest Apus? De timpuriu în epoca imperială romană se făcuse o deosebire între limba clasică latină şi aceea a poporului, cum am mai spus. Dar această deosebire nu era încă prea mare ca să se îndrăznească trecerea la vulgară, ci s'a căutat mai degrabă să se creeze şcoale pentru mânuirea celei vechi. Acestea, răspândite pretutindeni, învăţau doar atât cât era necesar funcţionarilor să înţeleagă şi să aplice dreptul. Deci, aici şi acea simplificare a învăţământului în şapte arte liberale ajunsese prea încărcată. Dar nici dascălii nu cunoşteau latina destul de bine, dovadă sumedenia de manuale care s'au scris atunci cu acest scop, în care sunt greşeli formidabile — parcă ar fi manualele de azi! — cu toate că autorii lor credeau că scriu în limba lui Cicerone sau a lui Titu Liviu. Şi trebue să se ştie că însuşi manualul nu înseamnă, de cele mai multe ori, decât incapacitatea profesorului.

Lucrul ajunsese aşa de departe în timpul dislocării Imperiului, încât rar se mai găseau dieci care să scrie corect chiar în cancelariile regale. Şi atunci s'a ajuns şi acolo la facerea unor şabloane pe care le aveau sub ochi caligrafii de documente, care de multe ori nu ştiau boabă latineşte,

având doar grija să înlocuiască numele diferiţilor posesori sau al posesiunilor dela unul la altul, dar nu mai ţineau seama nici de cazuri şi azi trebue să facem o adevărată gimnastică a minţii ca să le putem înţelege. In această privinţă, cel din urmă reprezentant al latinei clasice e barbarul Cassiodor (468—562), cancelarul lui Teodoric regele Goţilor din Italia, care ne-a lăsat şi modele de acestea date subalternilor săi. Ele s'au întrebuinţat mult timp în Apus. I'rin ajutorul acestora în Italia s'a mai păstrat câtva timp latina corectă în acte, dar în Galia s'a stricat repede. Sub Merovingieni era atât de amestecată cu pronunţia cea nouă şi cu atâtea greşeli gramaticale încât abia se mai înţeleg unele cuvinte, dealtfel destul de obicinuite.

Toată scolaritatea care se făcea în vremea aceasta era numai pe lângă biserică, deaceea aproape toţi oamenii de litere sunt clerici. Chiar şi regii nu mai ştiau nimic, nici măcar să se iscălească. Totuşi puţinii care ştiau carte ne-au lăsat opere care pot oricând sta alături de cele mai minunate ale zilelor noastre, fiind pline de poezie, de suflet şi de gândire. Exemplificăm aceasta cu Boeţiu († ca. 525) a cărui celebră operă, *Mângâerea prin filosofie (De consolatione Philosophiae)*, e în totul clasică deşi e din timpul căderii Romei. Apoi opera atât de minunată a Venerabilului Beda (672—735) apostolul Britaniei. Ca model de simţire dăm din el această cântare a primăverii. „Doresc să vie cucul meu, pasărea cea mai iubită, vie cucul, păstorului dulce prieten şi pretutindeni să izbucnească pe dealurile noastre din nou ierburile înalte, şi ramurile verzi să dea umbră celor obosiţi şi să vie caprele cu ugerul lor plin în staul şi pretutindeni să vie dulcea iubire, oaspete foarte plăcut tuturora" *(veniat cuculi, mihi carissima avis...)*; sau gândul înaintea morţii fixat de el astfel: „înainte de sfârşitul firesc nimeni nu poate fi socotit înţelept şi prin urmare trebue să se aştepte vremea aceea ca să se hotărască rostul ultim al unei vieţi omeneşti", sfârşit pe care el, apostolul, nu-l doreşte decât ca o contopire în Christos până la egal *(cupio dissolvi et esse cum Christo)*. Istoria a stat şi ea bine, numărând în această vreme pe celebrii cronicari Grigore din Tours († 594), care ne dă minunata povestire a Francilor în vremea creştinării, Isidor de Sevilla, episcop (601—636), arhicunoscut evului mediu până târziu ca istoric şi geograf, cum şi curioasa operă aşa zisă a lui Fredegariu din sec. VII.

Se mersese totuşi aşa de departe cu ignoranţa încât în timpul lui Carol cel Mare (768—814) a fost nevoie să se facă o şcoală specială, *Schola Palatii*, în care să se mai înveţe ceva. Greul era că nu se găseau nici dascăli şi ei au trebuit să fie aduşi din Anglia şi din Italia. Scopul ei era să înveţe latina şi muzica bisericească. Erau mult întrebuinţaţi clasicii latini cum şi Boeţiu. A şi ajuns celebră prin noul avânt pe care l-a dat literilor prin dascălul ei de seamă Alcuin († 804), care fixează aşa de lapidar răsplata pe care o doreşte profesorul pentru truda sa: „Inaintarea elevilor mei îmi este răsplată înaintea lui Dumnezeu" *(Discipulorum meorum profectus merces est mihi apud Deum)*, în faţa căreia un mare dascăl al neamului nostru exclamă: „Fericit orice învăţător, din orice timp, care şi-ar putea scrie la bătrâneţile sale cuvintele acestea deasupra casei de adăpost a ostenelilor!"

O inovaţie a acestei şcoale este interesul pe care-l pune patronul ei în a strânge cu mari greutăţi şi a copia clasicii latini, cari în mare parte supravieţuesc prin ea şi prin munca adăogată a Benedictinilor; o alta, întrucât scrisul ajunsese ilizibil sub Merovingieni, se face o reformă a grafiei introducându-se minuscula latină, foarte clară şi uşor de citit. Când a apărut tiparul aceste litere au fost adoptate pentru imprimat, pe care, cu neînsemnate îmbunătăţiri, le avem şi azi. Punându-l în antiteză menţionăm şi faptul că ceva mai târziu Slavii primeau dela Bizanţ cea mai incomodă şi obositoare literă, cirilica.

In această şcoală se instruieşte Eginhard, cunoscător al antichităţii, a cărui operă e capitală pentru epoca lui Ca-

rol cel Mare. Deasemenea Nithard, fiul din flori al Bertei, fiica împăratului, care este un tip reprezentativ al istoriei. Nu trebue să uităm nici pe Raban Maur († 856) fost călugăr în Fulda, vestita mănăstire germană din Hessa, apoi episcop de Maienţa, care învaţă în şcoala de tradiţia lui Alcuin la Tours. El este un mare inovator în poezie, între care imnul *Veni Creator* este de o puritate clasică putând sta alături de cântările lui Romanos Melodul din Bizanţ.

Dar şi această şcoală a decăzut repede în timpul luptelor dintre urmaşii lui Carol cel Mare, şi mai ales din cauza decăderii Papalităţii înseşi şi a clerului, care nu mai puneau nici un interes pentru cultivare. Abia sub ilustrul papă Silvestru II (999—1003), fost abatele Gerbertus, începe o nouă preocupare, fiindcă Otto III al Germaniei (983—1002) vroind să reînvieze şcoala Palatului, l-a chemat la Aachen în 997. Gerbertus citise pe Virgiliu, Horaţiu şi Lucan, îşi însuşise stilul lui Cicero şi era discipol hotărît al lui Boeţiu. In opera sa nu-i original însă aduce în metoda de lucru ceva nou: „face ca ştiinţa sa să rezulte din experienţă", determinare care va fi reluată abia mai târziu. Mai face şi altă operă foarte interesantă: vulgarizează astronomia arabă în Occident. Trecerea lui pe la şcoala imperială a dat o nouă strălucire, dar care din păcate, n'a putut dura prea mult.

De aci înainte educaţia se va face iar numai prin biserică multă vreme, însă nu ca mai înainte, ci cu un învăţământ regulat, format din anumite obiecte obligatorii, toate însă în strânsă legătură cu teologia. Şi această şcoală eclesiastică are origini demne de relevat. Ea se ridică până la Benedict de Nursia, sfântul care la 529 fundă la Monte Cassino în Italia, mănăstirea care trebui să ajungă centrul ordinului Benedictin prin care s'a format mare parte din eruditii evului mediu. Aici se formează adevăraţii ostaşi ai lui Christos *(Milites Christi)* în scopul de a ridica vieaţa şi nu a o prăpădi. „Apusenii — zice profesorul Iorga vorbind de această fundaţie — cari simţiau aceasta prin ins-

tinct, credeau hotărît că nu se cere să ni lăsăm viaţa, ci s'o păstrăm, s'o îndreptăm, s'o stăpânim, s'o dominăm, să facem dintr'însa un element activ de ridicare" în opoziţie deci cu ceea ce se făcea în mănăstirile bizantine unde călugării „bătrânii buni", nu însemnau decât o abdicare dela vieaţă şi o retragere din lume, cât se poate de sterilă.

Fundând mănăstirea sa sf. Benedict a dat o regulă prin care se cerea cât mai puţină vorbă şi cât mai mult lucru: „să nu placă nimănui vorba multă" *(multum loqui non amare)*, deviză în baza căreia ordinul lui devine o şcoală a muncii *(Schola servitii)* în care fiecare om să se uite pe sine *(homo semetipsum abnegat)* pentru a fi de folos întregei lumi. El cere numai lucru. Chiar şi rugăciunea trebue să fie scurtă, căci nu în vorba multă ci în „curăţenia inimii şi în evlavia lacrimilor" stă valoarea ei. Munca era atât de mult obligată acolo încât lucrând însemna că se şi roagă: „muncind cu mâinile mele necontenit mă rog" *(operans manibus meis sine intermissione oro)*. In sfârşit Benedictinul ajunsese să aibă această maximă: „mă duc unde este munca" *(vado ubi est labor)*.

Dar ceeace ne interesează pe noi din această strașnică disciplină în care munca era ridicată la rangul de dogmă, e faptul că nu numai munca fizică le era sorocită ci şi cea intelectuală. Regula fixa, ceas de ceas, minut de minut, ce trebuia să facă congregatul. Şi bun timp era rezervat cărţii. In aceste ore de instrucţie s'au scris şi comentat capodoperele antichităţii, şi mult din ceea ce mai avem noi azi se datoreşte acestor Benedictini, total necunoscuţi individual, cari ne-au transcris aceste tezaure. E şcoala cea mai minunată a evului mediu, care răzbate pretutindeni.

Secolul XI înseamnă însă o şi mai mare înflorire a acestei reguli. Şi acum Apusul îşi câştigă un titlu de glorie prin crearea şcoalei propriu zise. Dar ea e legată de profesor. Unde acesta e bun, şcoala creşte, se desvoltă şi devine celebră. De aceea vedem rând pe rând săltându-se în diferite localităţi şi mutându-se odată cu dascălul a cărui creaţie

era. Când acesta a putut forma o şcoală, discipolii lui însuşindu-şi disciplina, şcoala a rămas devenind europeană. Exemplul îl dă fundaţia ducelui de Aquitania, Gulielm Piosul, la Cluny, care în sec. X sub Odon, reuşi să facă o şcoală şi o bibliotecă ajunsă vestită în secolul următor. Exemplul acesteia e imediat urmat de filialele ei. Astfel la Dijon, pe lângă Italieni, mergeau şi orientali să audieze pe Gulielm de Saint-Bénigne, iar către sfârşitul sec. XI Sf. Anselm, unul dintre întemeetorii scolasticei apusene, atrăsese toată lumea la Bec, în nordul Franţei. Abbon de Fleury la Saint-Benoit-sur-Loire impune discipolilor ca obligaţie esenţială, transcrierea manuscriselor ca mijloc de combatere a viciilor şi de progresare a virtuţilor. Cluniacismul, de origine benedictin, se diferenţiază de acesta tocmai prin punerea muncii intelectuale pe planul întâiu al preocupărilor. Cu această concepţie el se răspândeşte extraordinar de repede, nu numai în Franţa, ci şi în Spania, Italia, Germania şi Ungaria. In Germania, centrul important cluniacens a fost la Hirschau unde Ulrich de Grüningen dă un rezumat din *Consuetudines Cluniacenses*, care ajută mult la răspândirea ordinului. O noutate a acestui ordin e şi introducerea în studiu a scriitorilor profani ca Virgil, Ovidiu, Juvenal, pe lângă sfinţii părinţi ai bisericii.

Şcoala episcopală nu rămâne nici ea mai pe jos decât cea mănăstirească. La Reims, unde se adăpostise târziu şcoala palatului, condusă în cele din urmă de Gerbertus, ea este continuată până la 1028 de Fulbert care, după mărturia vestitului istoric Orderic Vitale „a fost dascălul tuturor bărbaţilor iluştri ai secolului". Prin această şcoală se formează noui dascăli, cari o continuă la Chartres şi devine cea mai vestită şi cea mai frecventată şcoală a sec. XI. Abia la jumătatea sec. XIII şi aceasta a fost înlocuită de continuatoarea ei, şcoala din Paris, devenită celebră prin Gulielm de Champeaux, elev chartrian. In Liège era deasemenea o şcoală care rivaliza cu aceea din Chartres şi în sec. X era deja celebră sub Rathier. Apoi a fost organizată

de episcopul Notger (972—1008) şi continuată de Wason şi Adelman, celebru în ştiinţa medievală. Aici învaţă şi Cosma, cel dintâi istoric al Boemiei. Tot acum şcoalele se întind până la St. Gall şi Regensburg. In toate, studiile se făceau după norma stabilită: trivium şi quadrivium.

Mulţumită acestor şcoale au luat naştere şi controversele doctrinare, mai ales datorite faptului că prin contactul cu Orientul se introduseseră şi în Occident ereziile. Sunt vestite discuţiile urmate între exponenţii acestor şcoale cu privire la euharistie şi trinitate. Critica moravurilor, laice sau clericale, duce şi la reforma de mare îndrăzneală cum este aceea a lui Grigore Hildebrand, călugăr din Cluny ajuns papă reformator. Acestea nu se vor termina multă vreme. Mai târziu papalitatea va crea ordine anume pentru a lupta împotriva *ereziilor*, cum erau adesea numite nu numai adevăratele erezii ci şi nouile descoperiri ale ştiinţei. Aşa a luat naştere ordinul Dominicanilor sau al Predicatorilor. Cea mai importantă misiune a lui era să răspândească adevărul predicând. Din el însă s'a despărţit vestitul ordin al Inchiziţiei care uită vechea lui menire întrucât se crede în drept să îndrepte spre adevăr sufletele rătăcite, şi prin forţă, purificare cum se spunea. Alăturea de acest ordin luase naştere şi acela al Sărăcuţului lui Dumnezeu, „Il poverello di Cristo", sf. Francisc din Assisi care fundă ordinul Franciscanilor sau al Minoriţilor, al celor mai umili şi mici fraţi dintre vieţuitori, a cărui însuşire caracteristică era bunătatea.

Cu toate acestea susţinerea diferitelor păreri va fi aşa de hotărîtă, încât nici condamnările, nici arderile pe rug, nu le vor putea opri, sfârşind adeseori prin reforme care vor duce la separări de biserici în sec. XV şi XVI. Pentru epoca de care ne ocupăm noi însă, marea reformă a învăţământului care se săvârşeşte acum este crearea unei şcoale noi, Universitatea, care stă la temelia ştiinţei. Şi fără îndoială că începuturile epocei moderne trebue căutate în a-

ceastă şcoală numită la început *studium generale*, adică totalitatea studiilor.

Aşa dar să vedem cum s'a ajuns la această şcoală superioară. Secolul XII însemnând o uimitoare înflorire a învăţământului, papalitatea a trebuit să se gândească la disciplinarea lui, asigurându-şi controlul. Aceasta datorită mai ales faptului că şcoala episcopală era din ce în ce mai puţin frecventată în avantajul şcoalei laice, particulare. Exemplul tipic al acestei noui şcoale îl dă Parisul. Acolo se iveşte conflictul între episcop şi profesorii care predau cursuri pe malul stâng al Senei, în vârful colinei Sf. Genoveva (montagne Sainte-Geneviève). Episcopul vroind să deţină exclusiv pentru el dreptul de a acorda *licentia docendi*, adecă dreptul de a face profesori, ridică împotriva lui pe toţi profesorii *facultăţilor* sau *artelor*, titlurile noui care se impun. Aceştia asociindu-se într'un bloc de luptă (1208—1209), au avantajul că sunt susţinuţi şi de Papă. El şi defineşte în 1212, cum se poate acorda titlul printr'un juriu sau comisie pentru fiecare candidat în parte, statuare care este şi azi în vigoare. In 1215 Robert de Courçon, legatul Papei, precizează statutele *asociaţiei şcolare* din Paris şi fixează regimul Facultăţilor. Episcopul, care nu ceda aşa uşor să i se ia din mână acest instrument, ripostează chiar contra Papei excomunicând asociaţia. Căpătând şi încuviinţarea regelui, recurge şi la arestări arbitrare. Toate acestea silesc asociaţia la noui măsuri: studenţii ripostează contra lui cu greva — cea dintâiu grevă studenţească — iar profesorii merg la Roma unde li se ridică excomunicarea. Acum îndrăsneala lor e mai mare: în 1221 îndrăsnesc să-şi fabrice un sigil al asociaţiei, „*Universitas*", ceea ce înseamnă că se declară corp constituit. Papa nu înclină către aceasta dar văzând deferenţa asociaţiei faţă de el are totuşi simpatie faţă de profesorii şi studenţii ei *(Universitas magistrorum et scholarium)*.

Episcopul furios atâţă şi mai mult spiritele încât printr'un manifest din 1229 Universitatea cere satisfacţie, în

caz contrar urmând o grevă generală de şase ani. Episcopul bazat pe sprijinul regal, nu cedează şi atunci Universitatea părăseşte Parisul. Papa văzând că pleacă acest „fluviu al înţelepciunei" ia noui măsuri decretând regulile definitive după care să se conducă singură Universitatea. Termenul *Universitas*, întrebuinţat chiar de Papă, era consacrat. Statutele se vor fixa mai târziu, iar dreptul sigiliului i se conferă în 1246. Papa îşi rezervă însă pentru multă vreme dreptul de a controla cursurile şi a recomanda cărţile de studiu.

In Italia însă, şcoala din Bologna se crease printr'un proces invers aceluia din Paris. Acolo încă din sec. XII, când devenise celebră prin Irnerius, comentatorul *Digestelor* luí Justinian, era în dreptul ei să acorde diplome. In 1210 Papa cere să nu mai aibă profesorii dreptul de a decerna *licentia docendi*, ci un mandatar al episcopului. Probabil fiindcă era o vieaţă liberă acolo, din punct de vedere al relaţiilor cu scaunul apostolic. Totuşi pretutindeni drepturile căpătate de profesori îşi fac loc şi controlul superior este silit să le recunoască. In felul acesta iau naştere Universităţile care încep să devină celebre în câte o anumită specialitate. Astfel la Bologna, şi mai târziu cu câţiva ani, la Padova, dreptul stă pe primul plan, la Toulouse (1217) şi Paris teologia, la Montpellier medicina. In 1220 se hotărăşte să fie acolo *Universitas medicorum, tam doctorum quam discipulorum*. Alte universităţi se creiază la Modena, Vicenţia, Roma, Sienna şi Piacenţa în Italia, la Valencia în Spania şi vestită în Anglia la Oxford şi apoi la Cambridge. In 1242 ia fiinţă şi o universitate a artelor: *Universitas doctorum et discipulorum în artibus studentium*.

Incetul cu încetul învăţământul are ca maeştri fraţi ai celor două ordine menţionate mai sus: Dominicanii şi Franciscanii. Prin aceştia, în rândul întâiu prin Franciscani, ştiinţa şi şcoala progresează întru atâta încât elementul experimentalist ajunge să devină dogmă ştiinţifică în locul a-

devărului verificat numai prin teologie, sau numai prin aceea ce a spus Aristotel (formula *magister dixit).* La Paris însă, în timpul piosului rege Ludovic IX, fără îndoială că libertatea cu care se discuta în Facultăţi, nu convenea prea mult spiritului regal, deaceea se îngădui confesorului său Robert de Sorbon († 1274), să facă, alături de universitate, o şcoală pur teologică. Aceasta deveni celebră în cât eclipsă chiar Universitatea, care îi adoptă numele, devenind Sorbonna cu renume mondial.

In sec. XIV Carol IV înfiinţează şi universitatea din Praga, către care se îndreaptă o bună parte a studenţilor din Răsărit. Apoi centrele universitare se înmulţesc în centrul Europei. Şi către aceste universităţi pleacă şi tineri din ţinuturile noastre, la început Saşi din Ardeal şi din Baia, mai apoi şi Români. Aportul cultural al acestor studenţi nu este neînsemnat pentru cultura noastră, el stând la baza cărturărismului românesc.

Ca fapt divers amintim că la şcoala din Paris a învăţat şi Notarul Anonim al regelui Bela II sau III (1131—1196) — probabil magistrul Petru — care a scris cea mai vestită cronică a Ungurilor, cu atât de interesante referinţe despre Români.

Prin Universitate ştiinţa îşi caută drumuri noui. Şcoala însă nu mai este medievală ci modernă, însemnând un punct nou în evoluţia sa. Deaceia ne oprim aici cu însemnările noastre. Vom mai aminti numai că începând cu sec. X inflenţa arabă este extraordinară în Apus. Foarte multe lucruri nu le cunosc Apusenii decât prin Arabi. O serie întreagă de învăţaţi nu fac altceva decât să popularizeze această ştiinţă. Mai mult, însăşi cultura grecească le e accesibilă tot prin Arabi, care traduseseră în limba lor toate operile capitale ale antichităţii elenice. E destul să amintim că însuşi Plato, socotit ca „superior tuturor gânditorilor antici" şi Aristotel care stă la baza scolasticei teologice, se vede că au ajuns destul de schimbaţi la ei întrucât, când încep să-şi însuşească şi Apusenii limba grecească şi vor să-i traducă direct după original, constată deosebiri esenţiale între vechile traduceri şi text. Acestea stricau însă sistemul de gândire catolic şi deaceea s'a văzut şi acest lucru: interzicerea de a se preda în şcoală *Noul Aristotel,* cum se numea acesta îndreptat, interzicere care nu şi-a avut din fericire efectul.

In aceste universităţi cursurile se predau în latineşte. Limba aceasta însă de mult nu mai era înţeleasă. Atunci s'a creat o categorie specială de dascăli cari predau latina. Erau aceia cari aveau dreptul de a învăţa pe alţii, licenţiaţii. Timpul necesar însuşirii latinei forma un curs special numit învăţământul secundar, sau gradul al doilea, fiindcă venea după cel primar, al cunoştinţelor elementare. Din cursul primar se trecea direct în gradul al doilea, însă de aci ca să fie cineva admis în facultate trebuia să facă dovada însuşirii materiei. Dovada se făcea prin prestarea unui examen, *bacalaureatul,* dat după studiul preparator de latină. După studiile speciale din facultate se acorda titlul de *magistru (magister),* pentru acela care căpătase cunoştinţele necesare ca să fie dascăl, în special de latină. Titlul de *doctor* era onorific şi se decerna fără examen, în urma unei ceremonii speciale păstrată azi când se acordă titlul de *doctor honoris causa.*

Sistemul acesta de învăţământ cu totul nou, este opera evului mediu şi în special se datoreşte şcoalei franceze. Însă nu Francezii ci Normanzii francizaţi împrăştie această nouă şcoală cu civilizaţia care se leagă de ea, în restul lumei, adecă în Orient în primul rând, pentruca de acolo să ia şi alte drumuri. Se ştie că Normanzii din Franţa scoboară în Italia şi de acolo trec peste mare în Grecia şi în Siria. E exact drumul răspândirii civilizaţiei franceze.

Poate că nu e fără interes să dăm şi aceste note asupra unei şcoale cu totul deosebite: şcoala chineză. Incă de acum două mii de ani existau şcoale în fiecare orăşel. In ele trebuiau să se înveţe *omenia, dreptatea* şi *ceremonialul.* A-

colo ni s'a păstrat şi cea mai veche programă analitică în care ni se arată cum se deschideau cursurile „printr'un concert şi un banchet dat bătrânilor". Apoi elevii începeau prin a cânta câteva versuri. In timp ce se cânta din tambururi, elevii „îşi scoteau din pupitre cărţile şi instrumentele şi se aşezau la lucru cu supunere, căci bastonul de lemn de catalpa şi nuelele de lemn spinos, erau de faţă gata să le amintească respectul". Tot acolo învăţământul varia după sezoane, însă destul de plăcut: primăvara se învăţa mânuirea lancei şi a scutului; toamna şi iarna să ţie pana de fazan (scrisul) şi flautul (dansul). Tot toamna se predau şi ceremoniile rituale, iar iarna se învăţa istoria în şcoalele superioare.

Aceste cursuri durau nouă ani şi la fiecare an se dădea câte un examen, în ultimul trebuind să fie în stare „a înţelege raţiunea lucrurilor şi să ştie să le claseze pe categorii". Atunci elevii îşi aveau misiunea terminată. Şi ei trebuiau să ştie: mai întâiu cele şase ştiinţe: 1. Cele cinci feluri de rituri; 2. Cele şase specii ale muzicei; 3. Cele cinci feluri de dare cu săgeata; 4. Cele cinci procedee de conducere a carelor; 5. Cele şase feluri ale scrisului; şi 6. Cele nouă metode de calcul. Al doilea, cele şase etichete: 1. Ţinuta celui ce face sacrificiu; 2. Datoria gazdei (atenţie respectuoasă); 3. Curtuoasia: 4. Ţinuta doliului (să fie grav); 5. Ţinuta militarului; şi 6. Ţinuta în car (vigilenţa). Al treilea, cele trei virtuţi: 1. Sinceritatea; 2. Vigilenţa; 3. Pietatea filială. In sfârşit, al patrulea, cele trei practice: 1. Pietatea filială; 2. Prietenia; şi 3. Deferenţa faţă de altul. Esenţial e însă faptul că toată şcoala aceasta se făcea din carte, metodă care nu era tocmai bine privită, chiar atunci spunându-se că „profesorii cari predau acum se mulţumesc să cetească fredonând cărţile pe care le au sub ochi".

Aceeaşi educaţie o aveau şi fetele, unde predomina însă cultura literară. Câteva versuri din sec. III d. Chr., scrise de o doamnă, arată aşa educaţia pe care a primit-o:

„La treisprezece ani ştiam să ţes,
La patrusprezece ani puteam să croiesc,
La cincisprezece ani cântam din luth,
La şasesprezece ani citeam versuri şi istorii,
La şaptesprezece ani ţi-am fost soţie".

Preocuparea principală a şcoalei chineze era să imprime elevilor virtuţile sociale. Nu se neglijeau însă nici lucrurile practice, punându-se mare grije în păstrarea tratatelor tehnice de medicină, farmacie, agricultură şi arboricultură. Intr'o vreme s'a căutat să se elimine istoria din învăţământ şi atunci a fost o mare nemulţumire în popor, de oarece el găsia aci atâtea frumuseţi literare şi eroice, cum şi exemple de virtute, încât învăţarea acestui obiect s'a impus veacuri dearândul.

O noutate a acestei şcoale, care n'a mai fost în nici o alta, este educaţia sexuală. Aceasta revenea însă familiei. Educaţia până la şapte ani este numai în puterea mamei, când copilul nu iese din ghineceul ei. Tatăl nu avea nici o cădere să se amestece, întrucât rudenia dintre copil şi tată era socotită artificială. Toată educaţia până la zece ani, câtă nu le-o putea face mama, rămânea în sarcina unchilor despre mamă, nu tatălui. In casa acestora i se făceau şi toate iniţierile prenupţiale.

Această veche şcoală chineză a durat secole şi în epoca evului mediu al nostru a făcut ca China să dea opere de mare valoare poetică şi ştiinţifică, anticipând aproape toate marile descoperiri. In speculaţii filosofice au ajuns să conceapă acea Fiinţă Supremă, superioară, subtilă, înţeleaptă, care lucrează împreună cu Raţiunea lucrurilor „care era înainte de a fi cerul şi pământul". In cosmologie principiul nebuloasei era demult cunoscut acestor dascăli ai filosofiei. Ca literatură amintim numai *Călătoria în Apus,* care conţine un celebru pasaj ce descrie scoborîrea împăratului Teţong în Infern. In artă, mai ales în pictură, s'a ajuns la o delicateţe cum rar se întâlneşte în arta mondială.

Neajunsul cel mare al acestei civilizaţii e lipsa circulaţiei, căci anume prejudecăţi nu lăsau pe Chinezi să intre în legătură cu restul omenirii.

Venirea stăpânirii mongole în China a dat şi ea un avânt literilor şi artelor. Sub Ogödäi († 1241) s'au organizat două mari colegii, la Ianking şi la Pingyang, cu ajutorul marelui organizator Yeliui-Ciuţai. Aici, între altele, se învăţau: istoria, geografia, aritmetica şi astronomia. Profesorii erau numiţi de ministru. El avea şi drept de control. Menţionăm însă un lucru important: aceşti Mongoli au ajutat foarte mult la apropierea lumei vechi în tot ceea ce avea fiecare deosebit. Ei sunt cei dintâiu care fac să dispară zidurile care separau China de restul lumei, şi fac să ajungă în inima ei oameni din toate părţile lumei, ajutând astfel chiar Renaşterea europeană.

Acum, dacă privim în urmă la opera realizată de această şcoală medievală, putem constata următoarele: ea n'a reuşit să depăşească în anume domenii antichitatea; are însă marele merit de a fi păstrat bună parte din tezaurul antic. Meritul acesta e cu atât mai mare, cu cât ne dăm seama de nesiguranţa în care trăia societatea medievală. In ceea ce priveşte creaţia sa proprie, vedem unele lucruri care trebue reţinute: toată şcoala până la Boeţiu, Isidor de Sevilla, Beda Venerabilul, Teodor Studitul şi Foţiu din Bizanţ, avea de scop să creeze elemente capabile să susţină noua credinţă, Creştinismul, care avea nevoie de o literatură a sa. Şi această literatură e patristică, întru totul căutându-se definiţia dogmei. Dar încă începând cu 325, anul conciliului dela Niceea, se mai pune şi altă problemă: interpretarea filosofică a dogmei. Pentru aceasta nu rareori se ajungea la absurdităţi pentru a putea explica simple subtilităţi teologice, care nici măcar nu aveau valoare în faţa marei mulţimi. Când această filosofie dogmatică a intrat în contact cu strânsa logică a filosofiei antice, atunci s'a mers şi mai departe. Căutându-se apropiere între

una şi alta, s'a ajuns la definiţia adevărului prin simple silogisme ale judecăţii, formând noua metodă de cercetare a adevărului despre Dumnezeu prin scolastică: Aristotel şi Biserica. De aici nu mai e decât un pas până când s'a căzut în sofistică. Insă tot numai un pas a fost pentruca din exagerările acesta să iese minţile ponderate şi să se găsească o nouă cale: cercetarea adevărului prin observaţie şi prin experienţă. Când acestea au fost socotite absolut necesare ştiinţei, şi când şcoala le-a recomandat dela catedra sa, lumea se îndrepta către o vieaţă nouă, o epocă nouă. Aceasta e marea achiziţie a şcoalei medievale.

Dar această noutate elimina ceva care nu a mai fost înainte şi nu a mai venit apoi: sufletul. Acesta în tot evul mediu stătuse pe primul plan şi acum trebuia să cadă în faţa experienţei. Deci nu vor mai fi nici acele opere pline de caldă iubire de oameni, nici acele minunate cântări ale naturii sau ale lui Dumnezeu, nici marile evaziuni din societate care să creeze un om desfăcut de necesarul zilei, trăitor în muncă şi meditaţie. Acest produs al evului mediu a fost pierdut odată cu trecerea lui.

Pentru acei cari ar voi să cerceteze mai pe larg această chestiune, mă simt dator să notez aici numele autorilor cari mi-au stat călăuză în paginile de faţă. Ei sunt: Lot, Fliche, Bréhier, Halphen, Pirenne, Gilson, Iorga, Rambaud, Krumbacher, Hesseling, Diehl, Renauld, Cordier, Granet şi Grousset. Multe din caracterisările lor stau înscrise în citaţiile de mai sus.

PENTRU UN DICŢIONAR GEOGRAFIC AL ROMÂNIEI

I. Iniţiativa „Arhivelor Olteniei". II. Nevoia unui dicţionar geografic al României. III. Trebue fixată toponimia ţării. — Cine determină schimbarea numelor de localităţi. — Schimarea toponimiei este o eroare. — Ce fluctuaţie se poate permite. IV. Cum să se alcătuiască dicţionarul. — Scopul dicţionarelor geografice. — Cuprinsul lor: 1) Satul, comuna, plasa, judeţul. 2) Descrierea orografică; toponimia şi importanţa ei; antroponimia. 3) Locuitorii: ocupaţia şi veniturile lor. 4) Istoricul comunei. V. Tehnica dicţionarului.

Iniţiativa luată de *Arhivele Olteniei* pentru un dicţionar geografic al României nu este numai dintre cele binevenite, ci dintre cele mai necesare. Pe lângă că le face deosebită cinste, prin aceasta înscriu la răbojul marilor opere naţionale pe cea mai temeinică, menită să fie piatra din capul unghiului tuturor cercetărilor istorice, geografice şi lingvistice de acum înainte, dicţionarul geografic fiind organul de imediată şi precisă informaţie pentru toţi cari se interesează de satul românesc sub orice aspect. Din acest motiv credem că iniţiativa trebue transformată în fapt, iar Statul, care nu este sărac şi mai ales nu trebue să fie sărac în susţinerea unor astfel de iniţiative, are datoria morală şi naţională să o ajute fără precupeţire.

Şi fiindcă este o lucrare care nu se croieşte peste noapte şi, mai ales, nu se dă la iveală dintr'un moment în altul; care are nevoie de un program bine determinat şi în amănunţime pus la punct — şi fiindcă însişi iniţiatorii doresc o mai largă discuţie înainte de a se porni la drum, — poate

că nu greşesc adăogând şi eu câteva însemnări la planul, aşa de bine chibzuit, propus spre discuţie.

Cred că e inutil a vorbi despre necesitatea unui astfel de dicţionar. Nu pot bănui că există cineva în ţara aceasta — şi când scriu mă gândesc şi la politicienii de meserie — care să nu-şi dea seama de acest lucru, întrucât scopul lui primordial şi final este acelaşi: să ne cunoaştem noi între noi şi să ştim tot ce există pe acest pământ al nostru. Apoi să avem o informaţie scurtă, repede şi precisă despre orice colţ din ţara aceasta, care este numai a noastră. Străinii au făcut acest lucru demult. Noi l-am întârziat prea mult. Deaceea tot ce facem este încă numai dibuire, provizorat, fiindcă nu avem lucrări de bază, fundamentale. Şi îmi explic dece suntem în această situaţie. In afară de creaţiile proprii care aparţin unor spirite deosebite ale Neamului, tot ceeace avem este imitaţie. E destul să dau un exemplu: manualul de şcoală, care nu pleacă dela un punct românesc determinat, ci de la o pastişă. La fel şi alte multe lucruri pe care nu le pot înşira aici, întrucât ar însemna să scriu tot ce se află.

Ori, acest lucru, Dicţionarul geografic al României, fiind numai al nostru, trebuia lucrat numai de noi. Au încercat acei de fericită memorie alcătuitori ai *Marelui dicţionar geografic*, şi au făcut cât au putut şi cum au putut. Dar nu s'a mai încercat apoi nimic. Şi munca aceasta nu este nici uşoară, nici plăcută. Neputându-se „adapta" din altă parte, am rămas acum fără nimic, ceeace avem fiind complet depăşit. Acum însă, când problema se pune din nou în discuţie, nu mai este timpul de vorbit, ci de pornit la lucru, cât mai grabnic, cât mai temeinic.

Menirea unui astfel de dicţionar e să dea informaţia care trebue oricui. Dar mai este ceva. Poate că în felul acesta vom ajunge şi noi să ne fixăm într'o formă oarecare toponimia ţării noastre, atât de mult supusă schimbării. Şi este una din obligaţiile de seamă ale noastre, fiindcă te cu-

prinde indignarea când vezi cât de uşor se schimbă toate. Altfel, vom ajunge să uităm tot ce e tradiţie, tot ce e fapt istoric legat de o localitate, întrucât numele cele noi nu mai spun nimic. Am scăpa astfel de trei nenorociri care ameninţă numele bietelor noastre comune, botezate şi răsbotezate mai uşor decât îşi schimbă oamenii noştri politici partidele şi principiile, căci trei mari lucruri determină această schimbare : poporul, oficialitatea şi nebunii.

Cea dintâi e cea mai puţin rea. Poporul, pe baza unor tradiţii a dat un nume, iar pe baza alteia l-a schimbat mai târziu. De obiceiu acest lucru s'a făcut lent, pe nesimţite, şi e cel mai puţin pernicios. *Valea Albă* a putut uşor deveni *Războieni*, şi nu este o rupere de tradiţie, ci creerea alteia.

A doua, oficialitatea, este de blamat, întrucât din inconştienţă *impune* unele lucruri contrarii şi logicei şi bunului simţ, nu numai tradiţiei. Nu e greu să spunem cum s'a procedat până acum. Dintr'un birou central, într'un comitet, s'a cetit un nume, care a părut curios, şi onoratul comitet, ales şi numit — nu ştim după care criterii —, a hotărît altfel, şi aşa a fost. Spre ex. de veacuri s'a zis Sătmar, care n'a vrut deloc să însemne un *sat mare*. Întâmplător numele a ajuns la urechea — nu mintea — membrilor comitetului, care a socotit că acesta e sensul numelui localităţii. In felul acesta şi-a dat opinia, iar centrul a hotărît că trebue să se zică *Satu Mare*, şi aşa s'a zis. Acum toţi cei cari vor veni după noi vor crede că Eminescu n'a ştiut, el, numele românesc al acestui „sat", când a scris „din Sătmar până 'n Săcele". Numai că o mică socoteală ar fi dat alt rezultat : numele acesta apare aşa în cele dintâi documente latineşti, iar Ungurii nu au avut ce traduce, că altul ar fi fost sensul lui. Şi l-au lăsat aşa. Noi însă l-am schimbat. Şi câte erori de acestea nu sunt în ceeace a hotărît oficialitatea ! Dar e zadarnic a le arăta : nimeni nu poate lupta cu înţelepciunea oficială.

In sfârşit vine rândul nebunilor. S'a întâmplat un eve-

niment într'un sat, s'a ridicat o personalitate de acolo; iată că se adună o seamă de „admiratori" [1]), cari vor să „cinstească" amintirea „faptului" ori a „ilustrului" cunoscut (necunoscut de cele mai multe ori), şi printr'o telegramă „la centru" respectivul comitet hotărăşte: „cutare comună se va numi *aşa*, iar cutare comună *aşa*". Şi totul rămâne în oficialitate *aşa* [2]). Noroc că bunul popor păstrează mai departe vorba lui din buni străbuni. Ce ştie el de „Const. Mille"? Şi dece nu ar păstra pe *Iveştii* daţi tot de oficialitate în locul vechiului *Pereschivu ?* Acest lucru e rezultatul unor nebunii, nebunii curate.

Dar sunt altele care adaogă şi greşeli de judecată : s'au botezat comunele cu toţi morţii, dacă nu şi viii tuturor partidelor. Boala aceasta nu s'a oprit numai aici. Numele unor personalităţi ale Neamului au fost tot aşa aruncate în spatele comunelor pe care au avut norocul să le cinstească prin naşterea lor. Cred însă că şi acest lucru n'a servit decât ca platformă pentru alte nume mai puţin ilustre. După acest sistem Gh. Coşbuc nu s'a mai născut în *Hordou* ci în *Gh. Coşbuc*, Aurel Vlaicu nu în *Binţinţi* ci în *Aurel Vlaicu*. De s'ar scula aceşti morţi nemuritori, ce plini de mânie ar fi împotriva acelora cari le-au stricat cu totul satul copilăriei lor ! La fel s'a procedat şi cu altele. Ba un episcop găseşte

1) Parcă-mi sună în urechi şi acum, din vremuri mai adânci, un strigăt de durere : „Iar deasupra tuturora va vorbi vr'un mititel,— Nu slăvindu-te pe tine..., lustruindu-se pe el — Supt a numelui tău umbră" şi : „cu voi drapându-şi nula, vă citează toţi nerozii". Sunt vorbele unui poet român.

2) Din atât de importanta comunicare a d-lui S. Puşcariu, *Numele satelor noastre*, în *Ţara Bârsei*, VI, 1934, transcriem acest paragraf, p. 392 : „De sigur că dreptul acesta îl avem, şi trebue să facem uz de el. Cu o condiţie însă : s'o facem după un plan unitar, bine chibzuit şi naţional. Nu e voie să lăsăm ca fiecare şef de gară, însufleţit poate de cele mai nobile sentimente naţionale, dar lipsit de pregătire pentru o misiune atât de grea, să schimbe după bunul său plac numele gării sale; sau ca fiecare primar nou, doritor să-şi facă nume bun în partid, să schimbe un nume străvechiu şi adesea glorios cu numele vreunui vremelnic şef politic".

că e bine să schimbe numele unei mânăstiri din judeţul Ialomiţa, Balaci — de altfel singura în acel judeţ —, în „Gherontie Episcopul", nume care nu e al vreunui înaintaş ilustru, ci chiar al său însuşi. E dealtfel, după câte ştim, unicul caz în istoria noastră. Unele evenimente recente au arătat şi mai concludent această boală, sacrificându-se nume ca Măldăreşti, Băbeni, Clondiru şi altele poate peste o sută [1]).

Insă, odată cu aceste modificări a dispărut ceva din ceeace avem noi intim legat de *acel* loc, a dispărut o tradiţie pe care ne-o amintea *acel* nume, şi nu altul; şi a dispărut o evoluţie istorică aparţinând pe de-a'ntregul numai *acelui* nume, şi nu altuia. S'a pus în loc numai dezorientare [2]) şi, poate, mai mult decât atât, o repulsie, care aparţine oricărei firi legate de locul său, de trecutul său. Amintirile lui Coşbuc de acum înainte vor trebui să fie adnotate: *Gh. Coşbuc,* căci nimeni nu va mai găsi vechiul nume în oficialitate. Ne surprinde faptul că Humuleştilor nu li s'a zis încă Ion Creangă, ori Mirceştilor Vasile Alecsandri. Pe aceia cari vor face şi aceasta, îi rugăm să ne dea o ediţie „emendată" a operelor acestor scriitori în sensul inteligenţei lor. Ca model le servim aceste rânduri : „Stau câteodată şi-mi aduc aminte ce vremi şi ce oameni mai erau în părţile noastre, pe când începusem şi eu, drăgăliţă-Doamne, a mă rădica băeţaş la casa părinţilor mei, în satul Ion Creangă [1]), din târg drept peste apa Neamţului". Să zică şi *Lunca din Vasile Alecsandri* [2]). Şi tot aşa să se meargă mai departe cu cinstirea marilor oameni ai Neamului [3]).

Greşeala traducerii numelor a fost deseori amintită, şi nimeni nu s'a sesizat de această uriaşă prostie care nu serveşte nimănui, nici măcar celei mai ilustre lichele politice. Ar fi greşeală ne mai pomenită în ştiinţă să se creadă că ea ascunde cel puţin o şubrezenie a trecutului. Se poate şterge un nume din catagrafia oficială, dar rămâne veşnic la locul său în istorie faptul. Şi pe acela nimeni nu-l poate da laoparte. Acolo unde nu este un nume vechiu al nostru, nu este permis să se falsifice acela pe care l-a adus trecutul. Numai acolo unde există posibilitatea să se facă această alegere, acolo să se facă; altfel ar trebui să se traducă aşa de multe nume, încât nu ştiu unde s'ar ajunge [4]). Şi care este folosul să se zică altfel în locul unui nume cunoscut ? Atunci ar însemna să traducem sau să schimbăm şi pe Covurluiu, şi pe Tecuciu, şi Ialomiţa şi Bistriţa şi Prahova şi Bârlad şi atâtea altele, căci toate sunt nume barbare. Poate chiar şi Sucevei ori Siretului să le căutăm alte nume, că par a nu fi de baştină. Deaceea trebue precizat odată acest domeniu supus fluctuaţiei inconştiente, prostiei şi lipsei de gust.

1) Vezi frumoasele şi interesantele pagini scrise în acest sens de d. M. Burghele, *Toponimia românească. Despre schimbarea numelor geografice în România. Scrisoare către d-l. Ion Bianu,* în *Convorbiri Literare,* a. 63 (1930), p. 1205—1212 şi a. 64 (1931), p. 123—134.

2) Câte greutăţi produc schimbările de nume ale marilor străzi, mai ales în oraşele mari, cred că ştie oricine. In Bucureşti, acum de curând s'a schimbat şi B-dul Independenţei, şi str. Cometei, şi Calea Dorobanţi, şi str. Biserica Enei. Au dispărut acestea, cum mai înainte dispăruseră B-dul şi str. Academiei, a Fântânei, Sărindar, şi atâtea altele. Pe curând cred că o să se schimbe şi numele oraşului. Dece nu ?

1) In orig. „Humuleştii" (?). Această localitate nu ne este cunoscută (N. Edit.).

2) In orig. „Mirceşti". V. nota precedentă.

3) Are perfectă dreptate d. Puşcariu, o. c., când scrie, p. 393 : „In general noi ne hotărîm prea lesne să schimbăm, să înoim şi să reorganizăm, părăsind cu uşurinţă tot ceea ce însemnează tradiţie şi trecut. Iar de numele de localităţi se leagă une-ori reminiscenţe scumpe. Ele reoglindesc adesea mai bine decât hrisoavele trecutul nostru". Adăogăm şi vorba din 1873 a lui Cesar Boliac, relevată tot acolo, p. 394 : „Ce manie să fie, ce boală a naţionalităţii române, a voi tot Românul care nu ştie nimic, să se arate că ştie ceva, prin smintirea unui lucru a cărui natură nu o cunoaşte, prin schimbarea unei numiri ce nu o înţelege ?"

4) Oare, se vor fi gândit vreodată Romanii să schimbe numele Caudium de tristă amintire ?

Dacă am fi să dăm o hotărîre în această privinţă, am fixa această regulă: *Nu se schimbă niciun nume vechiu, legat de tradiţie şi atestat de documente.* Dacă acum sunt unele nepotrivite spiritului limbei noastre, sau neplăcute la pronunţie, acelora numai specialiştii să le caute o formă mai veche românească, sau perfect românizată, care nu se poate să nu existe. Să se schimbe, revenind la vechile lor nume, toate numele de persoane atribuite comunelor vechi.

Se poate îngădui să fie botezate cu astfel de nume dor satele sau comunele noi, create prin colonizări de adunătură în loc liber, sau care sunt făcute de un fundator anumit, în bunurile sale, şi nu prin „intervenţia" sa.

Să se interzică pentru totdeauna orice altă schimbare de acum înainte, oricare ar fi propunerile „somităţilor" locale.

Odată trebue să se ajungă şi la noi la această stabilitate. Nu se poate altfel. Măcar imitând pe alţii [1]). Singurul temei al unei astfel de opere rămâne un dicţionar care să fie, dacă se poate, „definitiv".

Pentru alcătuirea acestuia e nevoie de o bună tocmeală de la inceput, când trebue să se hotărască:

1. De unde să se ia informaţia necesară;
2. Cum să se ia; şi
3. Ce trebue să cuprindă dicţionarul.

Pentru întâiul lucru să se întocmească repertorii bibliografice amănunţite de toate monografiile istorice, lingvistice, economice, etc., ale ţinuturilor, comunelor ori aşezămintelor din ţară, aşa cum s'a şi spus în proiectul *Arhivelor Olteniei.*

Să se spună apoi metoda după care să se culeagă informaţia: răspuns la un chestionar, completarea unuia tipărit amănunţit, ori să se facă mici descrieri sau monografii după un plan determinat.

1. Mă gândesc la Francezi, cari au păstrat neschimbată toată toponimia lor, aşa cum le-au arătat-o vremurile.

In sfârşit: ce trebue să se culeagă spre a figura în dicţionar. Pentru aceste lucruri, care sunt necesare, amintesc cele ce urmează. Poate că nu vor fi fără de folos pentru forul central care trebue să organizeze unitatea lucrărilor.

Un dicţionar geografic, prin structura şi scopul său, nu poate fi o colecţie de monografii. El trebue să prezinte succint numai lucrurile sigure şi necesare. Deaceea nu trebue să stăruie asupra lucrurilor fluctuabile. In consecinţă e necesar să cuprindă:

1. Toate numele de loc, plecând de la cea mai mică formă administrativă până la cea mai mare, adecă de la comună până la ţară. In comună, care legal e nucleul social elementar, vor trebui să se treacă toate nucleele pe care vieaţa însăşi le-a fixat în decursul vremii, cum este satul şi cătunul, şi care trăesc alăturea de forma legală. Acest element odată precizat, se fixează geograficeşte în legătură cu administraţia, în ce plasă există, şi plasa în ce judeţ. La aceasta se poate adăoga provincia, după documente sau după tradiţie, care legal acum nu mai există [1]). Se vor da şi celelalte legături utile (poştă, fisc, şcoală, etc.). Toate numele mai vechi ale comunei vor fi alăturate numelui actual, cu data circulaţiei. De asemenea, toate numele în alte limbi, traduceri sau dublete. Toate acestea vor figura şi la locul lor, cu trimetere la ultimul nume oficial.

2. Odată astfel fixată comuna, se va face o scurtă descriere a orografiei, de la cea mai mică până la cea mai mare înălţime. Apoi se va arăta cum se înfăţişază comuna: aşezare [2]), drumuri, cărări, tipuri de case, forme de construcţie, împrejmuiri, imobile publice şi particulare, lucrări de artă.

Să se menţioneze toate accidentele geografice. Aici se va insista însă în mod special asupra tuturor numelor de

1. Această precizare e de mare preţ pentru toate satele de hotar, care ar mai putea păstra amintirea unor mai vechi împărţiri politice şi administrative.

2) Tipul satului: adunat, risipit, mixt, etc.

loc din întreg cuprinsul comunei. Deci se va aminti tot ceea ce constitue toponimia ţinutului. Acestea formează elementul de bază în orice cercetare de caracter geografic, istoric şi lingvistic. Ar fi inutil să insistăm asupra acestui lucru, despre care lumea ştiinţifică s'a pronunţat de multă vreme categoric. Ne permitem totuş să reproducem această sintetizare a problemei acesteia, făcută de cineva dintre cei mai îndreptăţiţi a o face [1]):

„Numele de loc constituie un element al conţinutului documentelor diplomatice, mai important încă decât numele de persoană. Indicaţiile topografice cuprinse în diplome permit să se reconstitue, cu cea mai mare siguranţă şi adesea cu cea mai extraordinară precizie, din momentul în care începe seria documentară, limitele statelor şi ale împărţirilor lor politice, administrative sau eclesiastice. Pe acest izvor îşi întemeiază geografia istorică medievală informaţiile cele mai numeroase şi cele mai sigure. Mai mult: semnificaţia şi transformările numelor de loc formează o ramură importantă a lingvisticei generale, uneori arătată sub numele de toponimie. I se datorează nu numai informaţii asupra istoriei şi foneticei limbilor, dar şi scrutări asupra celor mai obscure chestiuni ale etnologiei şi istoriei însăşi a civilizaţiilor primitive, nomenclatura geografică supravieţuind adeseori revoluţiilor care au distrus rasele, limbile şi monumentele lor. Hrisoavele sunt izvoarele cele mai bogate, care permit să se alcătuiască această nomenclatură geografică într'o epocă veche, şi să se găsească, bineînţeles nu formele primitive care o compun, ci formele adeseori dispărute de multă vreme, vechi în tot cazul de mai multe veacuri, adeseori mai vechi decât vremea în care s'au format idiomele moderne, şi să se urmărească formele succesive până în vremea noastră" [2]).

1) J.-J. Egli, *Geschichte der geographischen Namenkunde*, Leipzig, 1886.

2) Apud A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1925, p. 377—378.

De această importanţă nu trebue să ne îndoim nici noi. Aceasta cu atât mai mult, cu cât la noi problema este de o deosebită importanţă.

Să o evidenţiem pe scurt. Se ştie discuţia cea mare asupra autohtonismului nostru. Izvoarele, care să ne menţioneze pe aceste plaiuri în evul de mijloc sunt puţine şi contestarea lor este arhicunoscută. Dovada cea mai hotărîtoare a continuei noastre vieţi în acelaş loc, pe lângă existenţa şi numărul nostru, o constitue şi această toponimie, cu tot dubiul care există în mintea lingviştilor. Insă constatărilor acestora, pe baze cât mai largi posibile, adăogându-li-se izvorul şi logica istoriei, se poate ajunge la determinări hotărîtoare. Şi la noi problema aceasta trebue să cuprindă preocupările acestea. Trebue să se ştie odată precis şi complet care sunt numele:

— *Preromane*, care formează elementul cel mai de seamă al acestor cercetări;

— *Romane*, a căror persistenţă e edificatoare problemei originei noastre;

— *Barbare*, care pot determina diferitele neamuri năvălitoare care au trecut pe aici, drumurile lor de infiltraţie şi zonele de influenţe;

— *Străine noui*, a căror cale de introducere are alt aspect decât al invaziei;

— *Create şi impuse* de oficialitate sau anumite persoane [1]).

E bine să se facă şi observaţia dacă e vorba de o schimbare de nume lentă sau una bine determinată, ori este o simplă traducere sau chiar retraducere.

Ca să se poată vedea cât mai complet acest lucru, trebue să se menţioneze toate locurile care au un nume: izvoare, şipote, fântâni, vâlcele, văi, pârâuri, râuri, bălţi, iazuri,

1) Este dela sine înţeles că nu dicţionarul acesta va determina şi originile. El înregistrează numai numele, pe care le va discuta cel interesat.

lacuri, lunci, crânguri, stufişuri, alunişuri, păduri, movile, colnice, măguri, dealuri, stânci, munţi, izlazuri, stâni, poteci, uliţe, drumuri, răscruci, ş. a.

Să se explice apoi care este sensul pe care îl au unele denumiri geografice generale, şi dacă se spun în toate părţile, ca: plaiu, silişte, ogradă, odăi, livede (pomi, fân), laz, runc, padină, posadă, zăpodie, zăton, prund, rovine, crivine, ţelină, deal, nial, zăvoiu, răchitiş păpuriş, stufiş, bunget, higi, leasă, ş. a. [1]).

Aceiaş importanţă trebue să se acorde numelor de persoane (familie şi botez). Cu toate că acestea sunt foarte mult supuse toanelor modei, totuşi păstrarea unora dintre cele mai vechi pe o zonă cât mai întinsă, în anumite părţi sau pretutindeni, este un lucru de preţ, mai ales când aceste nume sunt dintre cele care nu sunt sonore. Aici se vor aminti atât cele existente cât şi cele care nu mai sunt întrebuinţate. Se vor indica dacă atât numele de comune cât şi de sate, cătune sau mahalale, pleacă dela un nume de persoană, un moş, sau locuitorii acelei părţi îşi au numele dela un loc. Să se observe la numele de botez, calendaristice sau de alt fel, dacă au suportat deformări care să facă a nu se mai cunoaşte forma iniţială [2]). Toate aceste date servesc nespus de mult antroponimia [3]).

3. Se va vorbi despre locuitori, după naţiune, număr, religie; despre creşterea şi descreşterea populaţiei pe un timp limitat. Ocupaţia locuitorilor se va arăta iarăşi pe specialităţi, număr şi naţiuni. Din punct de vedere economic nu trebue să se insiste prea mult, fiindcă este o prea mare va-

1) Măcar că acest lucru intră în cadrul atlasului lingvistic, totuş credem că nu trebue să lipsească nici din acest dicţionar, spre a nu fi interpretat greşit cuvântul de lingvistul care l-ar lua cu un singur sens, când ar putea avea mai multe.

2) Câteva exemple: Eminodora—Dura, Epiharia—Pigaria, Filomela—Fonila, Laurenţiu—Lenţa, Marchian—Chidan.

3) Cf. informaţia bibliografică la I. Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice*, Iaşi, 1932, p. 441—442 nota. Din această carte se pot lua multe sugestii utile cu privire la această chestiune.

riaţie. Lucrul de altfel aparţine statisticilor. Se poate însă indica global pentru un ciclu de ani bugetul comunal şi veniturile fiscale strânse de percepţie. Insă nu trebue să lipsească indicaţia minelor sau carierelor în funcţiune, cum şi a oricăror industrii cu caracter comercial.

4. Istoricul comunei, plecând dela cea mai veche atestare cunoscută, amintindu-se toate numirile pe care le-a avut aşezarea în decursul vremurilor, până la ultima formă care figurează în dicţionar. Totdeodată, spre a sta la îndemâna cercetătorilor, se vor arăta toate depozitele de documente publice sau private; de este posibil, cu indicrea datei celui mai vechiu; ce monumente există pe teritoriul comunal, ca: mânăstiri, biserici, fântâni, troiţe, cruci sau pietre de hotar, cetăţi, valuri, în fiinţă, în ruină sau şi numai în tradiţie. Unde este cazul, se va menţiona existenţa inscripţiilor şi în ce limbă sunt scrise. Se va da data lor, dar nu se vor transcrie. Ce lucruri de caracter istoric, arheologic sau geologic s'au găsit acolo: comori, monete (cât mai exact precizate), cărămizi, oale (cioburi), pietre cu inscripţii, fosile, cărbuni, cenuşe, ş. a.

Se va arăta, sub orice formă, documentar sau tradiţional, ce exploatări au fost acolo şi nu mai sunt azi (mine, cariere, fabrici), de când şi până când au durat şi care a fost materia primă care a stat la îndemână.

Este evident că toate aceste lucruri trebue să formeze chestiunile de urmărit de cel care formulează chestionarul, şi acela trebue completat până în cele mai mici amănunţimi, de persoanele cărora li se cere concursul. E bine ca să se ceară şi o schiţă, cât de rudmentară, care să fixeze pe hartă fiecare topic. Forul central, odată ajuns în posesia unui astfel de material, îl poate prelucra în linişte, dând totul în cât mai puţine cuvinte.

•

Din punct de vedere tehnic — şi acesta iar nu trebue lăsat în neatenţie — dicţionarul nu trebue să aibă un for-

mat prea mare, greu de mânuit. Numărul paginilor fiecărui volum nu trebue să depăşească 500. Să se scrie numai pe două coloane, întrebuinţându-se diferite caractere de litere: negre, cursive,capitale, etc., spre a scoate totdeauna în evidenţă esenţialul. Să nu se întrebuinţeze niciodată literile spaţiate.

Separat se va publica un volum care să cuprindă toată bibliografia întrebuinţată, cum şi numele persoanelor care răspund la chestionar, indicându-se pentru care comună s'au folosit lucrările lor. Un indice general de nume va trimite la fiecare loc unde este menţionat, când nu face parte din înşirarea însăşi a dicţionarului. O hartă generală, sau mai multe parţiale, vor indica situaţia tuturor comunelor, plăşilor şi judeţelor ţării, împreună cu împărţirile fiscale, eclesiastice,şcolare, etc.

*

Am scris aici ceeace am socotit necesar a spune deocamdată privitor la chestiunea atât de importantă a necesarului Dicţionar geografic al României. Odată acesta devenit public, s'ar putea întâmpla şi minunea, în care nu cred însă, să înceteze spectacolul caraghios al schimbării numelor, iar supralicitaţia demenţilor adulatori să fie numai amintirea unor vremuri de tristă amintire.

Poate că, înainte de a se tipări acest dicţionar, se va reveni — şi e necesar să se revină — asupra unora dintre numele schimbate, ca să se poată adopta ordinea alfabetică oficială. Nefăcându-se acest lucru, cred că am ajunge ca în loc de un Dicţionar *geografic,* să avem un pomelnic de *morţi,* dar *morţi deabinelea,* printre cari se va mai fi rătăcind câteodată şi câte un *mort viu,* şi mai adesea câte un *viu mort.*

EVOLUŢIA SCRISULUI ŞI CARTEA PÂNĂ LA APARIŢIA TIPARULUI

INTRODUCERE. —

1. Necesitatea scrisului. — 2. Vechimea scrisului. — 3. Răspândirea scrisului.

I. MATERIALUL PE CARE S'A SCRIS. —

1. Substratum. — 2. Materialul organic şi anorganic. — 3. Nisipul, argila, huma. — 4. Cărămida şi tableta de argilă. — 5. Lemnul şi scoarţa copacilor. — 6. Frunza, ciuperca, ceara. — 7. Roca tare. — 8. Osul. — 9. Metalul : aurul, bronzul, argintul, fierul, arama. — 10. Materialul flexibil. — 11. Pânza. — 12. Papirosul. — 13. Pergamentul. — 14. Hârtia.

II. INSTRUMENTUL CU CARE S'A SCRIS. —

1. Stilum. — 2. Culoarea, cărbunele, lutul galben, creta. — 3. Penelul, calamus, pana, aurul, argintul, chinorosul, chinovarul.

III. EVOLUŢIA SCRISULUI. —

1. Figura. — 2. Semnul. — 3. Scrisul capital. — 4. Scrisul uncial, semiuncial. — 5. Scrisul cursiv. — 6. Stenografia : dia semeion, tachigrafia, nota tironiană, sigla , sicillicus. — 7. Cryptographia, cryptogramma. — 8. Minuscula. — 9. Tiparul.

IV. ALFABETUL. —

1. Numele alfabetului. — 2. Scrierea egipteană. — 3. Scrierea sumero-accadiană. — 4. Scrierea cretană. — 5. Scrierea feniciană. — 6. Scrierea grecească. — 7. Scrierea italică. — 8. Scrierea cirilică.

V. CARTEA. —

1. Transmiterea scrisului. — 2. Cartea. — 3. Plumbea volumina. — 4. Liber-biblos. — 5. Volumina. — 6. Charta. — 7. Tabula. — 8. Codex. — 9. Foaia. — 10. Scrierea cărţei. — 11. Pagina, reclama. 12. Scrisul nu e un privilegiu. — 13. Răspândirea cărţii.

INCHEERE.

INTRODUCERE

1. Scrisul este o simplă necesitate organică a omului inteligent frământat de un sentiment, indiferent de ce natură. Nu este nici o exagerare a socoti că începe să i se simtă nevoia din momentul în care omul a devenit biped şi a început să judece cât de puţin. Adecă din momentul în care a depăşit simplul instinct de nutrire sau de conservare, caracteristic şi oricărui alt animal, omul trebue să fi simţit nevoia scrisului.

Admiţându-l chiar şi numai ca o simplă delectare a ochiului, el trebue să fi existat din timpuri imemoriale.

2. Nu putem preciza exact timpul când a început omul să scrie, însă „oricât de mult se urcă în trecut, zice Glotz, se văd oamenii reprezentând prin semne, obiecte, idei, cuvinte. Incă din epoca renului, pe pereţii peşterilor, pe instrumentele de corn, de os, sau de fildeş de mamut, sunt pictate sau gravate imagini cu sens convenţional, semne misterioase. Mai mult sau mai puţin asemănătoare, aceste scrieri primitive sunt comune tuturor raselor neolitice: ele se găsesc din Scandinavia până în Africa, din Asia Mică până în Iberia. Cele mai vechi din hieroglifele egiptene şi cuneiformele chaldeene derivă din prototipi încă mai vechi". Aceste semne de scriere primitivă nu trebue să le socotim însă nici prea desvoltate, nici cu un sens prea precis, ca azi, ci să le atribuim numai un rol cu totul rudimentar.

3. Nu trebue nici să credem că se poate determina cu preciziune un popor şi un ţinut, unde să fi apărut acest lucru, de unde apoi să se fi răspândit. Nu se pot face delimitări precise în liniile primitive ale alfabetelor. Ba chiar „unele din aceste asemănări, zice tot Glotz, nu dovedesc nimic, pentrucă ele fac parte din însesi condiţiile scrierii primitive. In nu importă ce ţinut, se începe prin a alege ca semne şi a desena în chip aproape identic, capul omenesc, luna nouă şi steaua, o armă ca săgeata, instrumente foarte simple ca piua şi pisălogul".

Deci trebue să credem că scrisul primitiv a apărut pretutindeni, în forma sa primordială, fie şi numai ca semne mistice şi personale. Dar îndată ce a trecut din acest stadiu şi a devenit sistem generalizat din ce în ce mai mult, adecă din momentul în care s'a ridicat la rangul de alfabet, el a căpătat o valoare mult mai mare. O formă oarecare a putut căpăta şi universalitate, atât cât se poate concepe pentru timpurile preistorice, când s'au impus şi influenţe de la popor la popor, din ţinut în ţinut. De atunci se poate urmări şi influenţa unuia asupra altuia.

I. MATERIALUL PE CARE S'A SCRIS

1. Inainte de a trece la constatarea diferitelor forme de scris şi mai ales, ceeace ne interesează în primul rând, la urmărirea influenţelor unor forme asupra altora, este necesar să vedem care a fost materialul de care a dispus omul şi pe care a încercat să-şi fixeze un gând, o teamă, o credinţă. In legătură cu acest material, *substratum*, va fi şi forma pe care va lua-o alfabetul însuşi. Lesne de utilizat, el va da mâinii omeneşti posibilitatea să facă tot felul de combinaţii; greu de procurat şi de lucrat, el va constrânge pe scriitor să adopte forma cea mai adecvată materialului.

2. Din nenorocire însă, materialul acesta atât organic cât şi anorganic, este în multe cazuri, extrem de mult supus pieirii. Deaceea nu avem totdeauna mărturiile tuturor vremilor în monumentele contemporane. Insă primitivismul actual al multor popoare, ne arată destul de bine situaţia de demult, şi el confirmă în deajuns sporadicile menţiuni antice în această privinţă.

3. Nu încape nici o îndoială că materialul cel mai răspândit şi uşor de întrebuinţat, a fost *nisipul, argila, huma*, lucruri care erau la îndemâna oricui. Pe suprafaţa nisipului îşi vor fi făcut oamenii cele dintâi semne şi socoteli. Ba şi mai târziu şcoala întrebuinţa *aria de nisip* ca loc bun pentru exerciţiile de geometrie. Pitagora şi Arhimede l-au

preţuit în deajuns. Apoi argila şi huma tare au văzut încrestate în roca lor semnele convenţionale.

Acestea nu sunt însă decât lucruri prea trecătoare. Semnele au dispărut odată cu vremea care le-a scris, lăsându-ne doar amintirea faptului.

4. Nu tot aşa de trecătoare a fost scrierea pe *argila* prelucrată, frământată. In unele părţi aceasta s'a păstrat chiar nearsă, cu inscripţiile ei cu tot. Când însă ea a căpătat forma de cărămidă sau de tabletă, ori chiar de vase, şi după imprimare în pasta umedă, s'a ars, atunci monumentul scris a dăinuit aproape pretutindeni. Şi sub această formă îl găsim la Semiţi şi Iranieni, cum şi la popoarele mediteraniene. S'a zgâriat argila chiar şi arsă. Câte semnături nu se găsesc pe cioburile de oale ? Grecii nu votau şi ei pe astfel de hârburi, ὄστρακον, de oale şi de carapace de scoici?

5. Apoi omul a întrebuinţat *lemnul,* pe care îl putea uşor scrijila cu un colţ de silex. Mai adesea se desena ori picta pe el semnul. In acest sens la Romani avem acele *pugillares,* cărţi de lemn formate din mai multe bucăţi. De obiceiu se făceau din scoarţa copacilor, *liber,* în primul rând din teiu, *tilia,* sau *philyra* (φιλύρα).

Scoarţa netedă a copacilor încă în picioare, deasemeni a primit nenumărate semne. E un primitivism de care nu am scăpat nici azi şi care e răspândit în toate părţile. Blaga l-a pus şi în versuri :

„Intr'un amurg, sunt ani de-atunci, mi-am sgâriat
„Stăruitor
„In scoarţa unui arbor — numele —
„Cu slove mici, stângace şi subţiri..."

(Cresc amintirile).

Când spărtura de lemn a putut fi netezită, în ea s'a săpat semnul şi răbojul a fost gata, chiar dacă ar fi fost numai al „turmelor de oi". Iar când natura a pus omului la dispoziţie culoarea, slova preistorică a putut să fie şi pictată, desenată în felurite chipuri. Dar şi din acest fel de

scriere puţine mărturii ne-au ajuns. Şi acelea vin de la popoare a căror preistorie se întinde mult încoace, în timpii istorici, faţă de altele înaintate. Exemplul cel mai clasic îl avem şi în *rune.*

6. Nu-i mai puţin adevărat că se întrebuinţau toate lucrurile care stăteau la îndemână. In special avem cunoştinţă despre scrierea pe frunze, *folia,* de palmier şi de alţi copaci : „ante ea non fuisse chartarum usum : in palmarum foliis primo scriptatum, deinde quarundam arborum libris", zice Pliniu.

Uneori putea servi ca substratum şi *ciuperca,* după cum ne spune Cassius Dio despre Burii cari trimit lui Traian un sol cu o scrisoare „în latineşte" scrisă pe o ciupercă, prin care îl sfătuiau să se înapoeze din expediţia contra Dacilor. Faptul este redat şi de cea mai vestită cronică în imagini, care este Columna lui Traian. E drept că Davies respinge pasajul lui Dio, dar Paribeni îi atribue cel puţin rostul unui mesaj simbolic.

Tot în rândul materialului puţin durabil trebue să punem şi *ceara.* Aceasta nu se întrebuinţa singură, ci întinsă pe plăci de lemn, *tablele cerate,* care ni s'au păstrat totuşi la Pompei din sec. I, iar la Abrud din sec. II p. Chr. n. Dăinuirea lor este o simplă întâmplare. Intrebuinţarea acestora a durat multă vreme. In secolul trecut pescarii din hala din Rouen îşi făceau încă socotelile pe astfel de table.

7. Dar materialul durabil care a stat de timpuriu la îndemâna scriitorului, e *roca dură.* De la cretă până la granit, s'a scris deopotrivă pe pereţii grotelor şi pe albul stâncilor. De mare importanţă au fost blocurile care au constituit un monument : mormânt, altar, templu. Pe acestea s'a pictat sau s'a zugrăvit ideea în semnele convenţionale. Şi pe acestea ni s'au păstrat opere de o nepreţuită valoare literară, religioasă, filosofică şi istorică. Fără îndoială că gravarea a mii de semne în granit a fost o muncă destul de grea, dar odată făcută opera a rămas dealungul mileniilor.

8. In rândul acesta trebue să adăogăm şi *osul* de animal cum şi tablele de *fildeş* sau ivoriu, pe care se scria sau se zgâria. Tableta de fildeş a rămas în uz pentru pomelnicile prelaţilor bisericii.

9. *Metalul* n'a întârziat nici el de a servi în acelaş scop, fie turnat în tipare, fie incizat. Aurul a fost la început, iar bronzul mai apoi, dar într'o mai mare răspândire. Celebre în bronz sunt diplomele militare romane, cum şi acel cunoscut *Monumentum Ancyranum,* pe care e drept că azi îl avem săpat în marmoră la Ankara, dar el trebuia să fie săpat în stâlpi de bronz în faţa mausoleului lui August.

Nu rareori se întâlneşte argintul, fierul şi arama. Cel mai comun şi mai răspândit este plumbul, a cărui incizare nu prezenta nici o greutate. El se găseşte pretutindeni, în necropole ca şi în ruini monumentale peste care nu a trecut un incediu. In aceeaş categorie intră şi cositorul.

10. Oricare ar fi fost acest material el nu ajuta decât foarte puţin la circulaţia ideilor scrise. Era imposibil să porţi din loc în loc, să duci cu tine o poemă sau o rugăciune scrisă pe un bloc de granit. Fără îndoială că era mai uşor să porţi un codice de bronz sau de metal maleabil. Deaceea toţi cei cari vroiau să se instruiască mergeau la faţa locului, acolo unde era monumentul literar, iar copiile ce le vor fi făcut pentru uzul personal în vreun fel oare care, acelea nu ne-au parvenit.

Trebuia totuşi să se găsească odată şi posibilitatea de a face să circule orice idee, căci omul a înaintat cu mintea mai iute decât îi pusese natura însăşi la îndemână materialul pe care să-şi noteze gândul. Atunci, din elemente pe care le avea sub ochi, omul a ştiut să-şi facă acest material.

11. Un substratum uşor de lucrat şi de întrebuinţat, a fost *pânza,* folosită încă de timpuriu de către Romani, mai ales în practicile religioase. Pânza aceasta, care era de in, preparată în mod special, forma acele *libri lintei,* sau *carbasina volumina.* Deşi aveau o oarecare rezistenţă se deteriorau totuşi uşor prin întrebuinţare.

Deaceea s'a căutat un mijloc mai practic.

12. Cel dintâi material care a uşurat scrisul şi formarea cărţii, şi odată cu aceasta a bibliotecei şi a circulaţiei, a fost papirosul. *Papyrus charta* sau *charta Aegyptiaca* se fabrica din fibrele *(libri,* βύβλοι) trestiei zise *cyperus papyrus.* Naturalistul Pliniu e cel dintâi care ne dă amănunte interesante asupra fabricării lui, rezumate de Prou astfel : „Tulpinile de trestie erau mai întâi desfăcute în fâşii foarte subţiri, dar cât mai late posibil; pe urmă, pe aceste fâşii aşezate unele lângă altele, se puneau altele transversal, în aşa fel încât să facă un fel de zăbrele. Apa Nilului, cu care fuseseră deja îmbibate, făcea să se descompue mâzga lor şi să le facă să se lipească unele de altele. Foaia de papiros astfel obţinută era supusă unei presiuni mari, apoi era uscată la soare. Ca să dispară neregularităţile ţesăturii se freca sau rădea cu carapace de scoici. In sfârşit, diferitele feluri de încleieri dădeau papirosului mai multă sau mai puţină fineţe şi supleţe". Aceste bucăţi de papiros se puteau lipi unele de altele formând fâşii lungi până la 40 m. lungime.

Este cel mai vechi material pe care s'a scris cu uşurinţă şi a putut circula. Era însă destul de scump. S'au găsit foarte multe manuscrise de acestea, fie în limbi orientale, fie în egipteană şi grecească; mai puţine în latineşte. Intrebuinţarea lui a continuat multă vreme. Il găsim la Bizanţ încă în sec. V.

Arabii luând asupra lor fabricarea lui, el rămâne întrebuinţat în Italia şi Sicilia. Papii îl folosesc exclusiv până în sec. X, dar în Galia nu mai era obicinuit încă din sec. VII, unde cel din urmă act scris pe papiros este o scrisoare a abatelui Maginarius de la Saint Denis din anul 787; se mai întrebuinţează însă în alte ocăzii. După Pirenne acest lucru s'ar datora faptului că decade comerţul în Me-

diterană, închizându-se drumurile maritime din cauza războaielor cu Arabii. Fără îndoială că şi acest lucru, dar mai ales scumpetea materialului l-a făcut din ce în ce mai puţin răspândit. Apoi a contribuit la aceasta şi faptul că el e foarte greu de conservat în ţările cu climă umedă.

Manuscrisele pe papiros puteau avea două forme : *volumen* şi *codex chartaceus*. Şi unul şi altul erau deopotrivă de scumpe. Acest lucru n'a împiedecat totuş să se fundeze cele dintâi biblioteci, între care e vestită aceea Alexandrină.

13. Din aceste cauze trebuia găsit altceva mai uşor de păstrat şi mai ieftin. Acest nou material a fost *pergamentul, pergamenum, membrana pergamena,* încă destul de vechi. Tot Pliniu ne dă unele informaţii, de data aceasta mai mult legendare, cu privire la originea lui. El spune anume că Ptolemeu Epifanul de teamă ca nu cumva Eumene II (197—158 a. Chr. n.), fundatorul bibliotecei din Pergam, să o facă mai vestită şi mai bogată decât biblioteca lui din Alexandria, a interzis exportul papirosului. Atunci se zice că s'a găsit, acolo în Pergam, mijlocul de a face ca pieile să poată fi scrise. De fapt în Asia scrierea pe piei de animale e mult mai veche, dar e probabil ca în vremea aceasta să se fi îmbunătăţit prepararea.

Pergamentul se pregătea din piei de animale, anume din acelea cu pielea subţire, ca oile, iepurii, viţeii, caprele. Cel de oaie era cel mai comun. Se pregătea şi un pergament numit *velina,* din pielea animalelor foarte tinere, şi mai degrabă din a mieilor născuţi morţi. Velina era foarte transparentă şi netedă, neobservându-se locul porilor. Imbibat cu substanţe minerale devenea mai alb. Incă din antichitate se colora şi cu purpură, dar atunci se scria cu aur şi argint.

Era întrebuinţat şi ca volumina, dar mai ales sub forma de *codices*. Spre deosebire de papiros în codex pergamentul era scris pe amândouă părţile, cum se spune era *opistograf,* ὀπισθόγραφος, într'o singură linie pe pagină sau în coloane. Rândul era liniat în alb, cu creionul sau

cu cerneală neagră sau roşie. Pe pergament avem codici destul de vechi, dar avem şi multe volumina. In acest fel e vestit procesul verbal al procesului Templierilor din 1307, scris pe 45 de piei care ating lungimea de 22,20 m. Textele latineşti cele mai multe ni s'au păstrat pe pergament. Multe sunt *palimpseste,* adecă au mai fost scrise odată.

Incă din antichitate el era larg întrebuinţat. Imperiul roman i-a dat mare importanţă. In decretul *De pretiis rerum venalium* al lui Diocletian din 301, se vede fixat şi preţul lui. Prin faptul că materia primă, pielea, se găsia pretutindeni, a putut să se generalizeze uşor întrebuinţarea lui. Cancelariile emitente de acte, totdeauna conservatoare în practicile lor, îl adoptă ceva mai greu. In Franţa cel dintâi act regal e de la Thierry III, din 677 după Giry, 679 după Erben. In sec. VIII era general întrebuinţtt şi în Anglia şi Germania, dar cancelaria papală nu-l introduse decât în sec. XI. Minunatele biblioteci medievale datorează în cea mai mare parte existenţa lor pergamentului. Cele dintâi manuscrise româneşti, evident, scrise slavoneşte, întrebuinţează tot acest material, cum e vestita evanghelie a lui Nicodim din 1405.

Spre deosebire de papiros, pe pergament se puteau face mai uşor deosebite lucrări de artă miniaturistică, o podoabă a evului mediu, în care cu cinste noi ocupăm un loc de frunte încă din sec. XV.

14. Cu vremea şi întrebuinţarea pergamentului a ajuns din ce în ce mai rară, din ce în ce tot mai mult un obiect de lux, pentru acte solemne şi legături de lux pentru cărţi. Locul lui a fost luat de *hârtie, charta, charta bambagina, charta bombycina.* In evul mediu s'a făcut numai din zdrenţe din pânza de in şi de cânepă. Mai târziu şi din bumbac, lemn şi altele.

Fabricarea acestui esenţial material al civilizaţiei este destul de veche. Incă din sec. I p. Chr. n. Chinezii ştiau să fabrice hârtia din cânepă şi din scoarţă de copaci. Dar abia

în sec. VII ajunse în Samarcand prin prizonierii chinezi, de unde o luară Arabii care o trecură şi în Europa. In Italia şi Spania se fabrică încă din sec. XI, iar în sudul Franţei în sec. XIII, secol din care avem mai multe manuscrise. Răspândirea ei se face foarte repede fiind şi mult mai ieftină. In sec. XV era şi la noi, de provenienţă străină. In secolul următor se fabrică chiar în Ardeal, iar Matei Basarab în Ţara Românească are şi el o „moară făcătoare de hârtie". Despre acest lucru s'a spus că este o faptă „vrednică de laudă".

Hârtia s'a fabricat de diferite calităţi, întotdeauna cea mai bună designându-se după locul de provenienţă : *charta damascena* sp. ex., era o bună hârtie din Damasc. Toate fabricile îşi aveau o marcă, la început deobiceiu litere, apoi diferite desene sau arme, cunoscute sub numele de *filigrane*, care servesc şi pentru datarea documentelor ca *terminus a quo*.

Mult mai uşor de întrebuinţat şi mult mai ieftină, ea a făcut să fie cea mai răspândită materie cu ajutorul căreia să circule scrisul. Tiparul nu ar fi luat poate naştere şi în nici un caz nu ar fi avut importanţa cunoscută, dacă nu ar fi existat hârtia. E drept că e mai puţin rezistentă şi nu poate suferi umiditatea. De aceea nu se scriu acte publice pe hârtie decât mai târziu. Frederic II o interzicea pentru acest lucru încă din 1231. Nu mai sunt nici *volumina* sau *rotuli*, decât în mod cu totul excepţional, ci s'a fixat forma obicinuită a codicelui, *cartea*.

II. INSTRUMENTUL CU CARE S'A SCRIS.

1. Acest material cunoscut a trebuit să se scrie în diferite feluri. A fost zgâriat cu silexul sau scrijilat cu o lamă de metal mai tare. Pe ceară s'a incizat cu stilul, *stilus, graphium, graphion*, γραφίς, γραφεῖον, cu un cap ascuţit, iar cu altul în formă de lopăţică pentru netezit la loc. El putea fi de metal, dar şi de lemn sau ivoriu. Cu el se scria şi pe argila umedă. In roca tare s'a săpat cu dalta. Intotdeauna în felul acesta a fost atacată suprafaţa materialului.

2. Dar repede s'a uşurat şi această muncă. Incă din vremea vieţii în caverne omul găsise culoarea. Anume, mai întâi a desenat figuri sau semne cu cărbunele, apoi cu lut galben şi cu cretă.

3. După aceea a găsit culcarea lichidă şi penelul. Atunci a început să picteze semnele — *depingere figuris* — în roşu şi în negru, aşa numitele *dipinti*. Apoi a reuşit să tae trestia, *canna*, şi să scrie cu ea, dând acestui condei primitiv mai multe nume. Cele mai cunoscute sunt cele latine: *fistula, arundo, canna, calamus*. S'au întrebuinţat până în sec. XII, când au fost înlocuite cu *pana* de pasăre, *pluma, penna*, sau *pinna*, cunoscută încă din sec. VII, dar generalizată abia în sec. XIII. Obicinuită era pana de gâscă. Peniţa de metal aparţine secolului trecut, cu toate că încă din antichitate era cunoscută un fel de peniţă de bronz.

Pana a dat largă întrebuinţare cernelurilor de diferite culori. La început a fost obişnuită aceea de *miniu* sau oxid de plumb şi de *chinovar* [1]), pentru roşul aprins şi de *chinoros* [2]), pentru negru [3]), în care culori se scrie de obiceiu. Şi pentru scris cum şi pentru pictat s'a întrebuinţat deopotrivă *aurul* şi *argintul*, în cazul acesta pergamentul era colorat cu purpură. Din sec. IV acest fel de a scrie — *chrysographia* — s'a rezervat Scripturei, măcar că Părinţii Bisericei au combătut procedeul, ca nu cumva cetitorul să fie distrat în lectură, de frumuseţea scrisului. Mai des s'au scris în aur cuvintele sacre, obiceiu evreesc, întrucât Evreii dacă nu puteau scrie numele lui Dumnezeu în aur, prefereau să-l

1) Produs din combinarea mercurului cu sulful. Cuvântul nostru e grec modern, κιννάβαρι.

2) Funingine calcinată. Cuvântul nostru e german : *Kienruss*, adecă funingine de brad.

3) De obicei se făcea din gogoşi de ristic şi din vitriol sau sulfat de fer, cu apă, gumă şi vin sau oţet. Se întrebuinţa şi sulfatul de cupru, care căpăta însă cu timpul culoarea verde.

lase alb subînţelegându-se. In timpul lui Carol cel Mare chrisografia a luat iarăş avânt.

Se mai scria deasemeni şi în galben-albastru sau verde. Procedeul nu este generalizat.

Oricum majoritatea manuscriselor celebre poartă mai multe culori, mai ales pentru rubrici, capitole şi iniţiale. Lucrarea cea mai artistică în culori se făcea însă în miniaturi.

III. EVOLUŢIA SCRISULUI.

1. Prima formă a scrisului a fost imagina lucrurilor des văzute, cărora le-a dat un sens simbolic. După cum multe lucruri sunt simboluri şi azi, tot aşa au fost şi înainte. Era destul să duci atunci cuiva un lucru, spre a înţelege sensul lui, căci fiecare îşi avea un limbagiu propriu, cum e acum limbagiul florilor, al cadourilor, ori pâinea şi sarea. Că de la aceste misive simbolice va fi plecat scrierea, ne-o dovedesc pretutindeni legendele. Menţionăm una cunoscută.

Herodot spune că mesajul figurat trimis de Sciţi lui Dareios în timpul expediţiei împotriva lor, era compus din: o pasăre, un şobolan, o broască şi cinci săgeţi, lucru amintit şi de Pherekide Atenianul după Climent Alexandrinul, care menţionează numai o săgeată, dar adaogă şi un plug. Sensul însă e acelaş, dar mai bine redat de Pherekide, după de Sanctis, anume: „dacă nu vă veţi ascunde sub pământ — ca şobolanul —, sub apă — ca broasca — şi nu veţi fugi prin văzduh — ca pasărea —, nu veţi scăpa de săgeţile noastre — săgeata —, pentru că ţara e a noastră — plugul". Chiar dacă faptul acesta în sine nu ar fi exact, el exista totuşi în vechea tradiţie grecească.

2. Şi fără îndoială că în scurgerea vremii asemenea mesagii în natură vor fi fost înlocuite cu figurile respective, sensul rămânând acelaş. Dar acest lucru însemna descoperirea scrisului. Că însuşi vechiul sens al verbului *a scrie* e vechi şi pleacă de la sensul *a face figuri*, deci propriu zis

sinonim cu a picta, ne arată şi diferitele sensuri pe care le-a păstrat. Astfel la Greci γράφω însemna „a sgâria", după cum la Romani *scribere* nu avea numai sensul de „a grava" sau „a scrie", ci şi de „a broda" *scribere acu*, adecă a face figuri pe pânză.

Deci prima scriere a fost figurativă, generalizată, dar foarte variată ca interpretare. E sigur că ea a fost foarte greu nu numai de învăţat, dar şi de executat, deaceea s'a ajuns repede la stilizare. Locul figurii a fost luat de semne. Acestea, pentru uşurinţa scrisului, au căpătat valori fonetice, care sunt mai puţine decât noţiunile înseşi. Câtăva vreme s'a întrebuinţat deopotrivă şi împreună figura-noţiune cu semnul-sunet.

3. Mai târziu, sub influenţa semnelor accadiene în primul rând, simplificarea a mers aşa de departe, încât semnele, reduse la minim posibil, au căpătat formele fixe ale alfabetului. Având în vedere materialul pe care se scriau acestea, dintru început ele au căpătat forma solemnă, gravă, numită scrierea capitală: e *scrisul quadrat* sau *în capitale*, în care fiecare literă se poate înscrie într'un patrat şi toate liniile care o compun să aibă numai direcţia dreaptă verticală sau orizontală. Se întâlneşte pe monumente, iar în manuscrise numai în acelea care vor să urmeze tipul monumental.

4. Incă de timpuriu mâna a trebuit să-l simplifice, făcându-se o mai mare armonie între litere. Dar în felul acesta s'a dat peste litera puţin mai înaltă decât lată şi mai puţin colţuroasă. E *unciala* care domneşte şi pe monumente, dar este caracteristică manuscriselor. Nu pare să fie mai veche de sec. III p. Chr. n. Numele i-ar veni de la faptul că se aseamănă cu unghia. Deosebire mare între una şi alta nu este, încât în unele părţi nici nu se poate face o distincţie. In vechile manuscrise chiar domină numele de *semiuncială*, cu literile mult mai înalte, dar păstrându-şi caracterul independent.

5. Dar de îndată ce s'a putut admite o rotunzire a literei, şi mai ales când monumental s'a introdus o legătură între diferite litere — *ligatura* — nu s'a întârziat ca în mod obicinuit, mai ales pe materialul care se preta mai uşor la scris, să se unească literile între ele şi să dea *scrierea cursivă*. Şi aceasta este destul de veche fiind tot un apanaj al antichităţii : „cursiva latină, zice Cagnat, nu este decât capitala copiată, dar din capitala arhaică, cu care se leagă direct". Se întrebuinţa mai ales în scrierile de interes cotidian : socoteli, chitanţe, cum ne-o dovedesc cu prisosinţă tablele cerate, atât cele din Pompei, cât, şi mai ales, cele din Ardeal. Trebue să ştim însă că scrisul „nu a fost un monopol al scribilor regali, şi că era întrebuinţat şi de particulari, mai ales de comercianţi, şi că simpli lucrători sau trecători pe stradă ştiau să scrie". Atâtea expresii vulgare, care se întâlnesc pe toate ruinile şi mai ales la Pompei, arată că persoane destul de dubioase erau stăpâne pe această artă.

Deci nepăstrându-se o formă solemnă, sacră, capabilă a fi ţinută la înălţime numai de o cancelarie bine organizată, scrierea a trebuit să se vulgarizeze de îndată ce ajunsese un bun public. Şi cursiva nu este altceva decât dovada vulgarizării. Dar ea arată, pe lângă necesitate, şi intensa răspândire a scrisului.

6. Se păstra totuşi caracterul distinct al literei. Aceasta însemna încă o greutate în scris, mai ales când era vorba de a lua note la discursuri. Din această cauză încă de timpuriu, la Greci era în uz în sec. IV a. Chr. n., s'a descoperit, s'o numim cu cuvântul de azi „stenografia", adecă *scrierea cu semne,* διὰ σημείων numită la Greci, nota tironiană sau *tachigraphia* la Romani, numele întâiu venind de la libertul lui Cicero, Tullius Tiro, care îi nota discursurile. De fapt prioritatea legendară o are Ennius, poetul care ar fi descoperit o mie şi o sută de semne. La acestea va fi adăogat Tiro câteva şi le va fi simplificat, de la care le-a rămas numele. Nota tironiană nu era de fapt altceva

decât o prescurtare a cuvântului. Dar aceasta să nu se confunde cu *sigla,* care reprezenta numai iniţiala unui nume propriu. Nota tironiană a fost întrebuinţată şi de creştini, dar au adăogat şi ei semnele noţiunilor proprii.

Obiceiul era destul de răspândit şi se învăţa chiar în şcoli unde copiii trebuiau „verba notis brevibus comprendere", după mărturia lui Prudentiu. Până târziu în evul mediu s'a scris în acest fel, mai ales în Britania. Multe acte medievale se descifrează şi azi cu multă greutate. Cea mai întrebuinţată, în acelaş timp şi cea mai veche prescurtare, este cea făcută cu semnul *sicilicus,* o liniuţă deasupra literei, arătând că e vorba de duplicarea ei; mai însemna şi prescurtare. Grecii nu prescurtau cuvintele, ci silabele, dar metoda nu a avut aceeaş desvoltare şi răspândire.

7. Oricum, acest fel de scriere nu era nici uşor de învăţat, nici de întrebuinţat : numărul semnelor trecuse de cinci mii. De aceea ajunsese să fie un apanaj al bisericii. Însă, în această situaţie, spre a păstra şi mai mult secretul scrisului, se trecu imediat la scrierea ascunsă — *cryptographia* —, care urcă chiar până în vremurile spartane. A fost întrebuinţată până târziu de tot. Alături de ea este *cryptogramma,* semn ascuns, care se găseşte şi în vechile noastre texte. Multe sunt încă nedescifrate, cum este la noi aceea din *Psaltirea Scheiană.*

8. Pergamentul dând o mai mare extindere scrisului, odată cu renaşterea culturei antice, şcoala lui Carol cel Mare dă o importanţă deosebită scrisului. Munca cea multă depusă pentru copierea clasicilor şi părinţilor bisericei, sau şi alte motive, au făcut să se uşureze scrisul. Atunci dintr'o combinaţie între cursivă şi notele tironiene s'au format caractere noi, mult mai uşor de scris. E *minuscula carolingiană* sau *gotica,* în care se păstrează cel mai mare tezaur manuscriptic al omenirii.

Minuscula e litera care domina în lume când a apărut tiparul. Era deci firesc ca ea să fie la baza celor dintâi ti-

părituri, care în scurgerea vremii n'a suferit decât neînsemnate modificări. Şi fiindcă ea păstra încă unele semne de prescurtări sau combinări, ca *A. D., per, pre, pro, meta, kai,* ele s'au păstrat şi în tipărire. De aici unele dificultăţi de lectură, în incunabule mai ales, dar şi mai târziu.

9. Minuscula se preta însă şi mai bine la scrierea cursivă. De aceea şi evoluează foarte mult, ajungând aşa cum o vedem şi azi. In concluzie, evoluţia scrisului se întinde dealungul mileniilor; rămâne însă fixată de tipar aproape în situaţia în care se afla la apariţia lui.

IV. ALFABETUL.

1. Atâta vreme cât lumea a avut materialul şi unealta, a reuşit să găsească şi forma care să reprezinte ideea, noţiunea. Pentru a ajunge a o reprezenta cât *mai uşor* şi cât *mai universal* cu putinţă, trebuia găsit mijlocul cel mai eficace de reprezentare. Şi l-a găsit în alfabet — *alphabetum* — numit aşa după numele celor dintâi două litere greceşti, *alpha* şi *beta,* al. *vita.* Insă originea acestor nume trebue căutată mai departe, poate la Semiţi; la Evrei se numeau *alef, bet.* Deobiceiu reprezenta numele unor noţiuni a căror pronunţie începea cu sunetul afectat acestui semn.

Până să ajungă la forma romană devenită universală, alfabetul a trebuit să facă un lung drum. Şi el pleacă chiar din timpul figurilor simbolice.

2. In adevăr, cercetând scrierea egipteană, dăm chiar peste originile lui, căci aici se introduce pentru întâiaş dată *hieroglifica,* socotită ca invenţie a zeului Thot, care el însuşi are ca simbol ibisul. In hieroglifică avem monumente scrise încă din vremea thinită (3500 a. Chr. n.). „Elementară, căci este încă esenţial figurativă, zice Moret despre scriere, ea evoluează totuşi către fonetism. Deasupra scenelor pictografice sunt gravate legende scurte în care semnele figurative încep să fie întrebuinţate cu valoare simbolică, apoi fonetică. Legată încă de rebus şi de alfabet scrierea aceasta se vede constituită, matură, proprie să exprime abstracţiuni, produs al unui efort care a dibuit (câte secole?) şi al unei metode, care şi-a deschis în sfârşit drum victorios".

Hieroglifica reprezintă sunete prin figuri. Era însă o necesitate să se simplifice, şi atunci ea a ajuns *hieratică,* de fapt cursiva egipteană, care nu este decât o stilizare a figurei din hieroglifică. Poporul însă, care o utiliza şi mai mult, a mai simplificat-o dând caracterele *demotice.* Acestea, la rândul lor, căutând a reda cât mai simplu numai caracterul specific al figurei hieroglifice, se ajunge la semnele *copte,* adecă se transcriu mai uşor sunetele limbei noi a Egiptului, copta.

Pentru Greci, această formă iniţială de scris, întrebuinţată mai ales de preoţi, era γράμματα ἱερά, „litere sfinte", cum le numeşte Herodot, sau γράμματα ἱερογλυφικά „litere sfinte sculptate", după Climent Alexandrinul, pe câtă vreme cealaltă, accesibilă şi poporului, devenise *demotica* sau ἐγχωρία γράμματα „literile ţării", după inscripţia din Rosetta. Toate acestea au dispărut însă odată cu păgânismul, în sec. IV p. Chr. n. Din fericire s'a păstrat limba populară egipteană — sermo rusticus — copta, până în sec. XVIII. Azi a dispărut şi aceasta. Prin ea s'au făcut cele dintâi deducţii că reprezintă vorbit semnele variat scrise pe monumente. Cea dintâi cercetare în acest sens e a iesuitului Kircher, care în 1643 ne dă un studiu asupra coptei intitulat : *Lingua aegyptiaca restituta.* Odată acest drum deschis cercetătorilor, Champollion reuşeşte, la 14 Sept. 1822, să descifreze cele dintâi semne hieroglifice şi hieratice, cu ajutorul textului grec alăturat. Nu trebue să credem însă că hieroglifica este numai o scriere figurativă, ci încă dintru începuturi este figurativă, simbolică şi fonetică, chiar „în acelaş text, în aceeaş frază, în acelaş cuvânt". Din această cauză s'a putut ajunge la simplificarea scrierei şi la alfabetul propriu zis.

Materialul egiptean de scris era de mai multe feluri. Cel mai rezistent era piatra pe care se gravau semnele; apoi cioburile de oală sau spărturile de piatră. Mai târziu se descopere papirosul, pe care avem multe texte. Se scria pe el cu calamus, cu cerneală roşie sau neagră, de obiceiu în caractere hieratice, de la dreapta spre stânga, în coloane verticale sau linii orizontale. Acestea aveau aceeaş înălţime formând pagina. Făşiile de papiros puteau ajunge până la 40 m. lungime. In cele din urmă s'a întrebuinţat şi pergamentul, care nu durează însă în Egipt, unde se răscoace uşor.

Indiferent materialul, Egiptenii au dat literaturii opere de toate genurile : istorice, religioase, literare propriuzise, filosofice, şi mai puţin de alt fel. Menţionăm *Cântecele harpistului casei fericitului rege Antef,* care aparţin dinastiei thebaite (2200—1800). E poezie profană, care duce la un sistem filosofic foarte realist recomandând cu toată vigoarea, să te bucuri de realitatea plăcerilor, fiindcă dincolo de moarte nu se ştie ce e, nimenea ne mai întorcându-se de acolo. E exact ce ar spune Horaţiu în stoicismul său : *Mors ultima linea rerum est,* deci *Carpe diem.* Astfel de literatură a avut o largă circulaţie în Egipt, deoarece o întâlnim extrem de des.

3. Paralel cu desvoltarea scrisului egiptean evolua şi scrisul Mesopotamiei. Acolo se scria mai simplu, cu acele caractere numite *cuneiforme,* mai bine numită scrierea *sumero-accadiană,* care avea numai câteva sute de semne. Existau şi acolo trei categorii de alfabete, fără prea mari deosebiri între ele. Greutatea consta în faptul că nu era consecvenţă în reproducerea şi interpretarea aceluiaş semn. Astfel se constată acolo *omofonia,* (ὁμοφωνία), când acelaş sunet e redat prin mai multe semne deosebite, cum şi *polifonia,* (πολυφωνία), acelaş semn având mai multe sunete. Simplificarea constă însă în *silabismul* scrierii, fiindcă se introduce un semn pentru o silabă. Evident, e un câştig foarte însemnat pentru a uşura scrisul.

Dar aici materialul de scris e deosebit. Din cauza lipsei materiei dure, cele mai vechi monumente sunt scrise pe table de argilă fină, la început de diferite forme şi nearse; mai târziu adaptându-se forma geometrică dreptunghiulară, se şi ard.

Se scria cu un *calam* tăiat în formă triunghiulară, care se apăsa în pasta de argilă. Textele care circulau mai mult aici sunt cele de drept. E vestit codul lui Hammurabi (2123—2081), descoperit abia la 1900. In această vreme, care este socotită vârsta de aur a Babilonului, se face şi o perfecţionare a scrisului, precizându-se anume sunete pentru anume caractere. Apoi, din toate epocile, avem nenumărate acte juridice şi scrisori. Deopotrivă se desvoltă şi circulă mai uşor, poemele religioase şi imnurile în onoarea suveranilor. Vestita poemă a lui Gilgamesh pare să fie chiar mai veche decât epoca lui Hammurabi.

E de notat că Sumero-Accadienii sunt şi cei dintâi organizatori ai bibliotecilor şi ai arhivelor, prin acest vestit organizator Hammurabi. Ne închipuim însă cât era de greu să conservi atâtea mii de cărămizi, cu multele poeme şi legi, păstrate din fericire până azi în ruinele care ies mereu la iveală. Acest lucru înseamnă, poate, că vor fi fost multe exemplare, din care soarta a făcut să ni se păstreze câte unele.

4. Dacă aceste două mari alfabete ne-au lăsat opere minunate ale popoarelor din valea Nilului şi a Tigrului şi Eufratului, nu trebue să credem însă că numai de acolo a putut să se răspândească această minune, care este scrisul. Pentru a ne apropia mai mult de formele scrisului greco-roman, trebue să trecem mai aproape. E vorba de acele „popoare ale mării", supuşii legendarului Minos, de care se vorbeşte atât de mult în izvoarele egiptene şi greceşti. Sunt Cretanii, de o civilizaţie excepţională şi cu un imperiu maritim celebru. Şi ei aveau o scriere încă de timpuriu, *scripta minoa,* care până acum ne-a rămas încă ascunsă. Totuşi

se poate observa că are mai multe forme. Una, arhaică, este hieroglifica lor picturală, simbolică sau fonetică, dar din ce în ce mai convenţională; alta, lineară, reprezintă cuvinte, silabe, litere, cu unele caractere pentru Cnossos şi cu altele pentru restul insulei.

Scrierea aceasta prezintă unele asemănări cu scrierea egipteană, care nu merge însă până la identificare. In nici un caz nu are nici o legătură cu scrierea babilonică. Pe lângă consonantismul egiptean, acolo se constată şi o precisă valoare a sunetelor vocalizate. Trebue să precizăm însă că scrierea cretană a trăit alături de alte scrieri locale, cum erau acelea din Troia, Caria, Licia, Cipru, Fenicia şi altele, chiar când se prezintă interferenţe.

Cretanii scriau pe argilă incizat sau pictat în sepia. Scriau însă şi cursiv. Intrebuinţau şi materii pieritoare căci „o tradiţie cretană aminteşte de o hârtie făcută din foi de palmier, la fel cu papirosul egiptean". Ei vor fi avut şi tablete de lemn unse cu ceară.

Această scriere are o mare răspândire. In forma ei arhaică se întâlneşte la Micene, Delphi şi Orchomene şi e constatat că Acheenii „amestecă în scrierea cretană câteva semne locale şi creiază astfel un syllabarium care va servi cât de cât să transcrie limba greacă". In Beoţia vestitele „litere cadmeene" nu sunt decât hieroglifele cretane. In insule însă apare scrierea linerară. Tot din Creta a trecut şi în Canaan, simplificându-se la 22 de litere. De aici se face legătura cu alfabetul fenician.

5. In adevăr Diodor mărturiseşte că Fenicienii au împrumutat alfabetul de la Cretani. E probabil că Filistenii, urmaşii Cretanilor l-au împrumutat şi Fenicienilor, care aveau nevoie de o scriere cât mai simplificată şi cât mai rapidă, mai cursivă, pentru multele lor socoteli comerciale.

Nu trebue să uităm însă alfabetul Semiţilor din Sinai, care împrumută semnele egiptene, spre deosebire de cei din

Accad, care iau pe cele sumeriene. Acesta se formează între 1788 şi 1580, şi duce la alfabetul ebraic. După modelul urmat pretutindeni, şi aici primul sunet al cuvântului care numea un semn, a devenit o literă. Aceasta înseamnă că de timpuriu se ajunsese la o simplificare. Dar acest alfabet n'a ajuns nici odată să poată marca toate vocalele, cum se întâmplă şi acum în ebraică şi arabă.

Din contaminarea acestor alfabete trebue să vedem noi posibilitatea de ajungere la simplificarea atât de mare a celor 22 de litere. „Trebue să dăm Fenicienilor, zice Dussaud, aceea ce, hotărît, le aparţine: au fost autorii uneia dintre cele mai mari invenţii ale omenirii". Sub această formă l-au întâlnit Grecii în drumurile lor, l-au împrumutat şi adoptat în sec. IX a. Chr. n. „făcându-l un bun comun al omenirii". Formele iniţiale nu se vor fi deosebit prea mult.

6. Incepe să se răspândească şi în Grecia. „Către mijlocul sec. VIII, zice Glotz, scrisul a fost întrebuinţat pentru prima oară ca să perpetueze numele preoţilor, magistraţilor şi al atleţilor victorioşi. Aproape imediat el a trebuit să păstreze şi poemele homerice. Oricum alfabetele greceşti cunoscute prin cele mai vechi inscripţii, care nu urcă dincolo de sec. VII, afară poate de una a Atenei care ar fi din sec. VIII, sunt deja atât de evoluate, încât trebue să-i urcăm originile încă mai înainte. Deschiderea Egiptului pentru comerţul grecesc, care permitea înlocuirea papirosului cu pergamentul întrebuinţat în Asia Mică, a contribuit foarte mult la expasiunea scrisului".

Dar nu toate semnele feniciene au putut fi adoptate exact. Aşa, acelea care reprezentau aspirantele au devenit vocale, însă lipseau semne pentru unele sunete, figurate prin semne creto-miceniene care ni s'au păstrat, ca M şi B, cum şi alte semne luate din demotică. In adevăr, Psametic II (594—589) mergând în Nubia cu mercenari greci, aceştia în drum la Ispambul, au gravat familiar numele lor pe

un colos de piatră, „distracţie a soldaţilor care ne-a lăsat unul din cele mai vechi specimene din câte posedăm din scrierea greacă". In ea sunt multe semne diferite ca origine.

Apoi, după situaţia geografică şi politică, cetăţile greceşti şi-au format alfabete proprii, ceeace a constituit o primă dificultate în calea unificării limbii. Totuşi se pot stabili, după Kirchhoff, patru tipuri esenţiale care, în vremea coloniilor, au circulat pretutindeni. Aceste alfabete sunt astfel redate de Glotz :

„1. *Primitiv,* venit poate din Asia, rămase în Creta, Thera, Melos, suprimând aproape complet siflantele şi păstrând toată asprimea alfabetului fenician.

„2. *Ionic* sau *oriental,* adaos cu trei semne complimentare χ, ξ, ψ, domină coasta Asiei Mici şi în insule până în Amorgos şi altele. Din Megara a trecut la Selinunt şi din Corint în Leucade, Corcira, Ambracia şi Siracuza.

„3. *Atico-cicladic,* fără ξ şi ψ dar cu χ mult îndulcit, rămase fixat în Atica şi în Cicladele apusene până la Delos şi Paros.

„4. *Calcidic* sau *apusean,* fără ξ dar cu ψ şi cu χ, trecu din Eubeea în Beoţia, Focida, Locrida şi în Tesalia, apoi în tot Peloponesul. Prin colonizarea calcidică, laconică şi acheeană, încă din sec. VIII atinse şi Grecia Mare de la Tarent până la Cume şi cucerind Roma către 700, îşi asigură această minunată soartă de a servi de vehicul întregei civilizaţii moderne".

In total alfabetul grecesc are 24 de litere-sunete, în afară de *koppa,* care dispare de timpuriu. Numai unele au grafii deosebite, cum ar fi *sigma.*

7. Intre alfabetul primitiv grecesc şi cel adoptat de la Greci de Italici, prin intermediul coloniilor, nu erau decât neînsemnate deosebiri grafice. Acest alfabet adoptat nu satisfăcea toate sunetele latino-etrusce şi atunci, cu vremea, s'au produs schimbări (τ se schimbă cu g, π în p, *koppa* în q), dispărând unele semne (θ, φ şi ψ) şi introducându-se altele (y şi z către sfârşitul Republicei). Astfel se ajunse la un alfabet de 23 de litere în total. Fantesia împăratului Claudiu, care vroia să introducă *digamma inversum, antisigma* şi acela care să reprezinte sunetul *pingius quam i, exilius quam v,* nu a putut dura peste vremea lui, decât în câteva inscripţii şi în menţiunile gramaticilor.

Acest alfabet, sub forma arhaică, era la Romani încă din vremea regalităţii, când s'a putut scrie sub forma monumentală şi poate chiar de atunci şi sub forma cursivă. Evoluţia lui până în vremea carolingiană e aceeaş cu evoluţia scrisului. Faptul că a circulat cel mai mult şi s'a integrat în însăşi propăşirea civilizaţiei, îl face să fie cunoscut de toţi, spre a nu mai fi nevoie să-l precizăm. Remarcăm numai că deşi plecat dintr'o formă comună, din cel grecesc primitiv, alfabetul italic a avut o evoluţie spre simplificare mult mai rapidă şi mai practică. Poate să se datoreze acest lucru şi spiritului specific romano-etrusc pur practic şi realist.

8. Nu trebue să uităm că tocmai în vremea când se crease cea mai uşoară scriere a alfabetului latin, în sec. IX se formează o nouă scriere : alfabetul slavon. Apostolii Slavilor, Metodiu şi Ciril, l-au compus din cel grecesc majuscul, în forma grafică a vremii, adăogându-i însă un număr aproape dublu de semne, 43, din care unele sunete au câte 2 şi 3 forme, formând în total 46 de semne distincte. Dar şi din celelalte, multe reprezintă cam aceleaşi sunete.

Alfabetul acesta poartă numele de cirilic după numele compunătorului său Ciril (Kyrillos), după cum se atribue. Acesta a fost adoptat în cărţile sfinte ale Slavilor şi la mulţi, cu unele modificări, dăinueşte şi azi. Indiscutabil, este cel mai nepractic din toate alfabetele europene, câte circulă azi. A şi fost numit de Krumbacher „das Ideal einer unpraktischen Druckschrift", fiind singura scriere care a păstrat majuscula. Din cauza aceasta, zice Russo, „ochiul nostru fiind deprins cu citirea a milioanelor de litere mi-

nuscule, simte mare greutate şi oboseală când citeşte texte scrise cu majuscule; chirilica, fiind scrisă cu majuscule şi majuscule din care multe se confundă între ele, oboseşte foarte mult pe cititor".

Şi acesta, aşa cum este, e alfabetul evoluat, de oarece textele cele mai vechi slavone, n'au fost scrise cu acest alfabet, ci cu aşa numitul *glagolitic*, de la cuvântul „glagoli", care înseamnă *vorbă, cuvânt*, cu 40 de sunete în 43 de semne. Acesta, cu toate că provine din minuscula grecească a vremii, este şi mai greu de cetit şi de deosebit literă de literă. De aceea a fost părăsit încă de timpuriu. Se pare că acesta a fost adevăratul alfabet alcătuit de către Ciril.

Alfabetul slavon din nenorocire a fost adoptat şi de Români. Prin varietatea semnelor sale, mai ales inconsecvent întrebuinţate, se produce o mare dificultate transcrierii, ba chiar şi transliteraţiei vechilor monumente de limbă românească.

El prezintă o dificultate chiar pentru Slavi încă de timpuriu, măcar că ei au mai multe sunete decât Latinii sau decât noi. De aceea, odată cu reforma pe care o cerea Ion Hus, el a căutat şi o simplificare a scrisului dând un alfabet nou şi limbei slave. Este alfabetul latin, căruia îi adaogă unele semne diacritice care fac să se însemneze şi sunetele specifice. Acest prim alfabet slavo-latin s'a împământenit în Boemia. De acolo a trecut la Poloni şi la Sârbii Sloveniei, fiecare adăogând unele semne diactrice pentru sunetele specifice limbei. Restul Sârbilor, Bulgarii şi Ruşii au păstrat pe cel cirilic. La noi avem destul de vechi încercări de scriere cu alfabet latin, influenţat mai mult sau mai puţin de cel slavo-latin sau unguresc, însă avânt nu capătă decât în vremea latiniştilor din Ardeal.

Petru Maior e cel care dă transliteraţia cea mai bună, introducând şi semne diacritice dintre care, unele, s'au păstrat, cum e pentru sunetul ţ. Mai târziu, în decursul sec. XIX, s'a introdus alfabetul latin întreg, care, suferind unele

modificări cu timpul, a ajuns la începutul sec. XX, la forma pe care o avem azi.

Se cuvine să arătăm că Turcii, schimbând alfabetul sirian în care scriau până acum, şi introducând alfabetul latin, ne-au făcut cinstea de a împrumuta de la noi semnele *ă* şi *ş*, pentru sunete respective.

V. CARTEA

1. Când omul a fost în posesia atâtor mijloace capabile a da o cât mai perfectă exteriorizare a cugetării, este logic să credem că întâia lui dorinţă a fost să facă a fi cât mai uşor transmisă de la unul la altul, dacă nu ne-am gândi că exista şi atunci poate ideea de a lăsa această cugetare posterităţii. Este cert că primele creaţii nu au putut circula decât prin transmitere orală. Memorizarea presupunea însă o formă uşoară de reţinut, legată de alte elemente : cadenţă, muzicalitate, asonanţă. Deci versul trebue să fi fost cea dintâi formă care a închis în sine ideea. De altfel toate legendele dau această formă de transmitere, iar aezii erau vehiculul de circulaţie. Aşa s'au menţinut poemele homerice din vremea acheeană, când exista totuş o scriere hieroglifică, până târziu când s'au transcris de alexandrini în alfabetul grecesc. Transmiterea a fost destul de exactă, întrucât toate referinţele poemelor sunt perfect documentate şi pe altă cale.

Dar nu numai lucrurile care se pretau mai mult sau mai puţin versului, au fost transmise astfel, ci şi acelea mai aride. Inseşi noţiunele de drept se transmiteau aşa. Informaţiile nu sunt rari. Amintim numai faptul că Agatirşii îşi puneau legile în versuri şi le recitau, generalizând astfel un „obiceiu al pământului" care a format însuşi vechiul drept.

2. Scrisul a uşurat foarte mult această transmitere necesară. Dar trebuia găsită o formă în care să fie pus scrisul, formă capabilă să fie practică. Şi s'a găsit cartea. E

sigur că materialul dur, greu, n'a putut forma o carte. Abia dacă ne putem gândi că mai multe cărămizi sau tablete au putut forma o quasi-carte. Numai materialul maleabil ne-a putut da acest lucru.

3. In adevăr, Pliniu aminteşte printre cele mai vechi forme de carte, acele *plumbea volumina,* formate din foi de plumb, care prin malealibilitatea lor puteau să fie şi subţiri şi să se şi sucească uşor. Lucrul ne este atestat şi de Pausania pentru Ἔργα καὶ Ἡμέραι ale lui Hesiod, pe care le-ar fi văzut scrise pe plumb. Aurul şi argintul de asemenea au putut forma plăci, dar care nu mai puteau avea forma de volumen, fiindcă oricât de subţiri ar fi fost, nu rezistau înfăşurării pe sul, ci numai în plăci de diferite mărimi. Ele puteau forma un codex. Noţiunea de *codex aureus* sau *argenteus* ne este deseori documentată şi în acest sens, nu numai ca fiind vorba de o scriere cu aceste metale pe alt substrat. Avem ştiri de tăbliţe de aur scrise însă din vremea lui Ptolemeu Euergetul. Acest fel de a păstra scrisul trebue să-l punem la începutul cărţii. Datorită lui a luat avânt proza, mai greu de memorizat şi care apare atât de timpuriu la Mediteranieni.

4. Avântul cel mare nu l-a luat însă scrisul decât atunci când a putut utiliza uşor pânza, papirosul, pergamentul şi hârtia. Numai când s'a găsit acest material putem vorbi propriuzis de carte. In adevăr noţiunea *liber* a avut această evoluţie. La început designa fâşia aceea subţire care este între coaja copacului şi lemn, capabilă de a fi desfăcută în fibre subţiri şi lungi. Din aceasta se scotea şi papirosul, dar şi aceea de la teiu. Fiind primul material care a luat o formă practică pentru scris, fâşiile acestea odată scrise au luat însăşi numirea materialului brut, *liber,* care însemna şi scoarţă de copac şi scris şi carte. Exact acelaş lucru şi cu βύβλος. Când însă o operă nu se putea scrie pe o singură fâşie, s'a împărţit în mai multe *libri,* din consideraţii tehnice. Multe din operile antichităţii pe care le

cunoaştem noi în mai multe cărţi, nu au nici o altă raţiune a împărţirii, decât aceasta. Astfel *Arta poetică* a lui Horaţiu avea, în sec. III şi IV, atâtea cărţi, câte rulouri cuprindea. Altele erau împărţite după lungimea materialului, în unele ediţii în mai multe, în altele în mai puţine volume.

5. Cartea este legată şi de alte forme. Ea se scria pe fâşii lungi, care ajungeau până la 40 m. Ca să poată fi întrebuinţate, erau prevăzute la capete cu câte un cilindru sau baston după care se înfăşurau. In timpul cetitului desfăşurai depe unul şi înfăşurai pe celălalt. Putea fi şi numai un singur cilindru, în partea de jos rămânând o răsucire strânsă a materialului. Această formă a cărţii nu a rămas însă cu numele de *liber,* ci i s'a dat acela de *volumen,* din cauza mişcării de „înfăşurare" ce i se dădea.

Volumina plumbea, lintei, chartacea, pergamena, sunt cele dintâi cărţi, care nu înseamnă deci că cuprindeau o operă întreagă, ci numai o parte, o bucată. Din cauza cilindrului şi a formei pe care o căpătau, li s'a dat numele de *rotuli.* Acest nume s'a întrebuinţat mult în evul mediu, dar tiparul a adoptat, pentru părţi separate dintr'o operă, mai degrabă termenul de *volumen.* Echivalentul grecesc τόμος este şi mai caracteristic arătând fie bucata de substratum, fie bucata „tăiată" dintr'o operă, verbul τέμνω, din care derivă, chiar însemnând „a tăia".

6. Paralel cu această formă s'a întrebuinţat şi forma *charta,* de obiceiu pluralul *chartae,* şi cu sensul de „liber". Adecă exact acelaş sens luat de la material. Ulpian ne dă lămurirea echivalenţei : „plerique libros chartas appellant". Se vede totuş că semnul general pentru noţiunea noastră de carte, era *liber.* Cuvântul charta denotă mai degrabă un sens practic, de aceea apare la scriitori cu acest sens, cum şi cu acela de poemă. In tot cazul, în epoca imperială şi începutul bizantino-medieval se precizase al doilea sens : document, act. In acest sens ne e redat în codex Justinianus: *chartas publicas agere,* a păstra documentele. De acum

înainte are sensul exclusiv de diplomă, document. *Magna charta libertatum* e un exemplu clasic.

7. Pânza, plumbul şi papirosul se pretau mai uşor la această formă. Pergamentul era prea forţat ca să facă astfel de făşii, din înădiri. De aceea el a fost folosit sub altă formă. Plăcile de *terra-cotta, de ivoriu* sau de *metal* erau folosite alăturat şi legate cu un şnur, la fel cu bronzul sau lemnul. Ele formau, după lungimea cuprinsului — de obiceiu liste de magistraţi, pomelnice — un diptych, triptych sau poliptych. Nu era altceva decât unirea a două, trei sau mai multe tablete — *tabulae* — într'o legătură laterală. Puse într'o ramă scoasă în relief, tablele permiteau scrierea pe ambele părţi. Tehnica acestui lucru s'a putut constata deseori. Era foarte răspândită în tablele cerate care au exact aceleaş denumiri.

8. Ori pergamentul se putea scrie la fel, şi pe amândouă părţile. N'a fost deci o greutate să se coasă mai multe foi, *folia,* la un loc, pe o latură, şi să dea astfel un *codex,* care după Ulpian nu este decât o unire de tablete. E echivalent cu mai vechea formă *caudex,* în sensul de azi „cotorul unei cărţi sau registru". Şi pentru acest sens Seneca e explicit: „plurimum tabularum contextus caudex vocabatur". Este exact cartea noastră.

9. Dar pentru o mai uşoară legare a lor nu se întrebuinţau foi separate, ci o foae mai mare se îndoia în mai multe părţi. Dacă se făcea o singură îndoire, se căpăta *coala,* cu două foi; la două îndoituri avem *duernia,* cu patru foi, iar cu patru îndoituri ni se dă *quaternus,* cu opt foi, tipul cel mai obicinuit în manuscrisele evului mediu şi din primele tipărituri până azi. Pentru pergament nu s'a întrebuinţat un număr mai mare de îndoituri, ca pentru hârtia de tipărit.

Forma iniţială a manuscriselor era pătrată; apoi s'a lungit luând forma actuală. Cu cât însă un manuscris este mai vechiu, cu atât este mai pătrat.

Tiparul a moştenit această formă de împărţire a coalei. Numai că lucrând cu hârtie, aceasta putea fi fabricată de diferite mărimi, şi atunci cartea a căpătat deosebiri nu după numărul foilor — deşi la început se numărau şi aşa — ci după al mărimii însăşi: in-fol., in-4^0, in-8^0, in 12, in 16, etc. Curios însă că numele ei a rămas tot cel vechi, roman, pentru o parte din neolatini, fr. *livre,* it. *libro,* dar *carte* pentru Români, din a doua formă, tot romană, *charta*[1]).

Nu e lipsit de interes a aminti tot aici că manuscrisele medievale se mai prezintă şi în forma de *chartularium,* care pot fi şi în forma de *volumen,* şi în aceea de *codex.* Numele vine de la îngrijitorul arhivelor sau arhivarul imperial, care în codex Justinianus e numit *chartularius.* Aici însă trebue să ştim că e vorba de transcrierea în ordine cronologică a documentelor referitoare la o instituţie: o

1) Să mi se permită aici o explicaţie. Evul mediu, mai ales apusean, a păstrat amândouă denumirile: *liber* pentru cartea propriuzisă, şi *charta,* pentru materialul de scris, dar şi pentru actele izolate, diplomele solemne, documentele proprii. La Francezi forma veche era *chartre,* iar mai nouă *charte,* uzitate în evul mediu, azi rămase numai în domeniul savant pentru vechiul sens. Aceasta înseamnă o continuă întrebuinţare a acestor forme. La noi a fost fără îndoială o întrerupere şi când s'a reluat obiceiul scrisului trebue să presupunem ca formă iniţială documentul, al cărui nume fie că ar veni din latinul *charta,* fie din prototipul său grecesc χάρτης, a devenit *cartea.* Valoarea lui ca *instrumentum* nu e posibil să se fi pierdut cu totul. Ori în aceste documente se înscriau drepturile speciale ale cuiva, de obiceiu stăpâniri de moşii, dovadă chiar primele noastre documente. Aceste drepturi erau bine respectate dacă păstrai şi privilegiul; de aici vorba: *ai carte, ai parte,* adecă „ai documentul în care ţi se înscrie dreptul, ai partea ta de moştenire din proprietate". De aici termenul s'a extins şi pentru noţiunea de carte propriuzisă, care în primele texte româneşti şi are chiar acest sens: „sfintele cărţi creştineşti" zice Coresi, şi „cu multă nevoinţă cetind cărţile şi izvoadele şi ale noastre şi cele străine", scrie Ureche. Pentru *cărţulie* trebue să avem în vedere *chartula.* Intermediar a fost sensul *scrisoare,* pe care l-a mai avut. Echivalentul slavon *kniga* sau *list,* nu a putut lua locul lui *liber,* având, pentru începuturile noastre culturale, acelaş rost ca şi *cartea.*

mănăstire, o catedrală, o şcoală, universitate, etc. Pentru Orient Grecii au avut mai noul *kóndikas* cu acest sens. De aici l-am luat şi noi pentru condicile mănăstireşti, de altfel cu totul recente, cum şi pentru sensul de codex sau pravilă.

Nici unele, nici altele, nu trebue confundate cu *regesta* şi *registrul* introduse în cancelaria papală întâi, apoi în celelalte, ale suveranilor şi particulare, care înseamnă transcrierea sumară a actelor emise de acea cancelarie. Şi aici este vorba deci tot numai de documente.

10. In antichitate scrierea unei astfel de cărţi se făcea în mai multe feluri : de sus în jos, de jos în sus, de la stânga la dreapta sau de la dreapta la stânga. Figurile se pretau destul de bine la scrisul de sus în jos; se obicinueşte şi azi acest scris în Extremul-Orient. Egiptenii scriau în hieratică pe papiros de la dreapta la stânga, fie orizontal, fie vertical. Mai uzitat era vertical.

11. Cum coloanele acestea nu se puteau scrie pe tot lungul manuscrisului, ar fi fost prea nepractic, se împărţia fâşia de papiros în părţi egale şi se scria deodată pe mai multe coloane de aceeaş lungime. Ele se ceteau odată şi ruloul se desfăşura pe măsură ce se mântuia cu cetitul acestor coloane. Ele formau aceea ce se numeşte *pagina*. Insuş cuvântul latinesc pagina înseamnă „coloană de papiros" şi „foae". Abia mai târziu capătă şi sensul de „pagină", pe care îl are acum. Exact acelaş lucru şi cu grecescul σελίς.

Deci scribii scriau pe aceste mici porţiuni din papiros, care în totalitatea lor formau volumul. Conţinutul unui întreg *volumen* forma un *liber*. Când aceste pagini n'au mai fost puse şi scrise unele sub altele, ci unele lângă altele şi au format codicele, atunci sensul de pagină a fost exact ca al nostru.

Dar în codice nu s'a făcut de la început o paginaţie. Atunci, ca să nu se încurce textul s'a numerotat fiecare coală, obiceiu păstrat şi în tipografie; iar pentruca în interiorul aceleiaş coale să nu intervie greşeli, s'a introdus *re-*

clama, adecă primul cuvânt care vine pe pagina următoare, se repetă sub ultimul rând al paginei precedente. Aşa sunt numerotate majoritatea manuscriselor. Pe urmă s'a introdus o inovaţie: pe lângă numerotarea coalei s'au numerotat şi foile, şi cetirea s'a făcut prin *recto* şi *verso*. Această formă a fost apucată de primele tipărituri care au şi adoptat-o împreună cu reclama. Numărul de pagină, adecă o faţă a unei foi, e mai nou şi s'a introdus mult mai târziu chiar în tipărituri.

12. Trebue să accentuăm că scrisul nu a constituit un privilegiu. E de discutat dacă se poate atribui acest lucru chiar hieroglifelor, căci şi ele sunt răspândite în Egipt cu texte ocazionale. Numai faptul că erau greu de învăţat făceau din ele un apanagiu al unei caste. Dar contemporan apar texte cu scris simplificat, iar pentru lucruri comune se adoptase scrierea mai simplă babiloneană. In tot cazul în mileniul I a. Chr. n. nu se poate admite deloc că e vorba de ceva rezervat, dovadă inscripţia soldaţilor lui Psametic şi atâtea altele chiar egiptene. Ba ajunsese scrisul egiptean atât de comun, încât orice pierde-vară îşi putea permite luxul să scrie obscenităţi pe ziduri, monumente şi orice lucrări publice. Ca şi azi, nu ne putem închipui că puteau fi scrise aceste lucruri, de persoane care dau o deosebită consideraţie scrisului.

Unde învăţau toţi să scrie ? Ştim precis că existau şcoli în care se preda scrisul./ A-l învăţa însemna a trece o treaptă a învăţământului. In aceste şcoli se puteau iniţia mulţi care puteau scrie apoi orice lucruri de interes personal.

13. Cartea presupune totdeauna o muncă organizată. Scrierea continuă nu e chiar de domeniul public, măcar că lectura ajunge ca atare. Incă de timpuriu s'a putut face o astfel de organizare. Lăsând la o parte faptul că lucrurile necesare elevului puteau fi scrise şi multiplicate în organizaţiile ecclesiastice, trebue să ne gândim că chestiunile profane erau scrise şi răspândite pe altă cale. E drept că scla-

vii şi liberţii se ocupau cu această meserie a scrisului şi locul în care se găseau cărţile erau librăriile. Procedeul confecţionării cărţii era simplu. Un patron avea o serie de scribi. După un original se dicta textul în vreme ce o serie de scribi — numărul lor varia după împrejurări — scriau cele dictate. Când se termina dictatul însemna că se făcuse o ediţie. Exemplarele acestea erau puse în comerţ şi se câştiga bine.

Libreria, libraria taberna este destul de veche. Presupunem că şi în vechiul Egipt se vor fi vândut cărţi. In tot cazul în Grecia se văd încă de timpuriu librari, βιβλιοπῶλαι şi librării, βιβλιοπωλεῖα. Biblioteca este iar destul de veche şi trebue să o presupunem bine organizată nu numai în Accad şi Egipt, ci şi în Grecia, unde *Bibtiotheke* βυβλιοθήκη sau βιβλιοθήκη, însemna şi „raft pentru cărţi", dar şi „depozitul de cărţi". *Bibliotheca* la Romani avea acelaş sens.

Dar scrisul cel mai bun şi scris pentru a rămânea, nu se putea învăţa decât în şcoală. La Romani era bine organizată metoda de învăţare. Insă vechile manuscrise au o mare dificultate în lectură : se scriau continuu, *scriptura continuata*. Dar nu aceasta e forma cea mai veche, fiindcă la început a fost punctuaţie. Punctul, de diferite forme, rotund, patrat, în unghiu, bară, frunză, se punea să despartă cuvintele între ele. Dar usajul dispare repede; se pune şi între silabe, apoi chiar între litere, din ignoranţă.

Şcoala cea nouă, carolingiană, dă un avânt nou, care face să se continue opera Benedictinilor, atât de renumiţi pentru lucrul lor. Sub influenţa acestei şcoale s'au transcris cele mai vestite opere ale antichităţii. Şi numai prin ea ne-au parvenit cele mai multe. Spre a da un exemplu, citǎm faptul că din 22 de manuscrise ale lui Horaţiu, cele bune sunt din sec. IX şi X, şi numai unul e din sec. XI. Şcoala aceasta a fost dusă mai departe, în practicile ei intelectuale, de noul ordin religios care pleacă din Cluny şi

se răspândeşte în toată lumea. Poate că o influenţă oarecare să fi avut în părţile noastre şi Cârţa, cea mai veche mănăstire de la noi, care a aparţinut acestui ordin prin ramura din Citeaux.

INCHEERE

Când a apărut tiparul, scrisul şi-a pierdut importanţa, dându-se toată atenţia tehnicei. Odată cu el au dispărut şi artele minore legate de el, şi care fac minunea arhivelor şi bibliotecilor.

ISTORIA IN INVĂȚĂMÂNTUL SECUNDAR

CAP. I.

MOMENTELE PSIHOLOGICE ALE UNEI LECȚII DE ISTORIE

1. Pregătirea. — 2. Tratarea. — 3. Aplicarea. — 4. Materialul didactic.

1. Am văzut că Istoria este totalul de cunoștințe ce avem despre viața omului în timp și spațiu și că pentru transmiterea acestor cunoștințe, dela o generație la alta, este necesar să se țină seama de *ce trebue știut și cum trebue expus*. Spre a-și ajunge acest scop, învățământul istoriei, prin vastitatea materiei, prin diversitatea cuprinsului, prin dificultățile variate pe care le întâmpină, trebue să țină seama de normele cele mai potrivite de predare. Acestea îi sunt puse la dispoziție de experiență și de știința pedagogiei.

Ceeace ne preocupă în mod constant la predarea unei lecțiuni de istorie, în afară de *cuprinsul* ei, este *forma și momentele ei succesive* [1]).

In rândul întâi ne preocupă să știm care este nivelul la care se ridică în momentul lecției cunoștințele elevilor în legătură organică cu ceeace avem să arătăm. Pentru aceasta, apelăm la ei, totdeauna prin întrebări, spre a cunoaște și a pune în evidență toate elementele cunoscute, din toate lec-

1) Nu insistăm asupra *formei de exprimare* (expozitivă sau interogativă). Ea rămâne la alegere, după natura lecției și înțelegerea elevilor.

țiile anterioare, din lecturile particulare socotite necesare clasei respective sau din observațiile lor proprii. Acestea vor forma cadrul în care urmează să așezăm noile cunoștințe ce intenționăm să le dăm. Este dela sine înțeles că ne vom adresa mijlociei clasei; în nici un caz celor înaintați. In raport cu cunoștințele constatate, durează și *pregătirea* aceasta. Oricum, ea este redusă când se repetă materia; poate fi și suprimată când clasa dă dovadă de maturitate în cunoștințele aferente.

Nu vom pierde din vedere că acest apel, această scoatere la iveală, din câmpul cunoștințelor și experienței elevilor, a noțiunilor cunoscute, înrudite, asemănătoare, se face prin incursiuni în toate domeniile științifice, nu numai în acela al specialității noastre stricte. Educația istorică însăși nu are în vedere numai formarea unui bagaj de *cunoștințe istorice*, ci și crearea unui *om deplin format*, în stare să observe, să rețină, să judece și să hotărască asupra faptului istoric ca determinant al civilizației omenești.

In acest moment, facem *analiza fondului aperceptiv* al cunoștințelor sau *pregătirea aperceptivă*, care ne va pune în situația de a ști ce trebue și cum trebue să procedăm spre a se putea reține lecția nouă.

Indată ce ne-am dat seama de aceste cunoștințe pe care le-am reimprospătat tot odată în mintea elevilor, urmează să trecem mai departe. Cu intenția de a provoca interesul cât mai mare al elevilor, le vom anunța subiectul ce avem de tratat în continuare, cât mai clar și mai cuprinzător. Este ceeace se numește *anunțarea*. Nu este bine, credem noi, a fi axiomatic, ci să căutăm a fi cât mai normal în vorbire și să părem că suntem în continuarea curentă a necesității de *a ști* mai mult asupra celor ce știam până atunci.

Această parte a lecției nu trebue să depășească a cincia parte din timpul pus la dispoziție pentru lecția cea nouă [1]).

1) Ținem să precizăm că *analiza* nu are nicio legătură cu exa-

2. După ce am arătat despre ce urmează să ne ocupăm, vom trece la expunerea însăşi, adică la *tratarea* materiei care formează lecţia. Prin aceasta, urmărim a îmbogăţi numărul cunoştinţelor elevilor noştri cu altele noui. Aceasta înseamnă fie că trecem mai departe în timp urmând succesiunea evenimentelor, fie că luăm alţi factori *paraleli* care au contribuit la naşterea fenomenelor istorice prin care a trecut omenirea, fiindu-i folositori mergerei mai departe sau păgubind ritmului necesar.

Tratarea nu trebue să fie făcută totdeauna la fel. După natura lecţiilor şi vârsta elevilor, din punct de vedere al formei de exprimare, putem folosi atât *întrebările* cât şi *expunerea,* fie separat fie combinat. Mai întâi trebue să ţinem în seamă materialul ce avem de dat. Dacă este o lecţie de istorie pragmatică, în care datele sunt cu totul noui, vom folosi expunerea; dacă din potrivă, sunt lucruri asupra cărora ne-am dat seama din pregătire că judecata ori cunoştinţele elevilor pot da răspunsul satisfăcător, provocăm clasa să ni-l dea.

Trebue să mai avem în vedere că istoria, prin diversele ei capitole care înfăţişează viaţa umană în toată complexitatea ei, nu poate fi predată după un singur model. Intr'un fel ne vom comporta la o lecţie de *istorie pragmatică* (succesiunea faptelor şi a datelor certe), în altul la expunerea *teritoriului istoric* al unei naţiuni sau civilizaţii (geografia istorică), *evoluţia teritorială sau spirituală* (politică, socială, linguistică, religioasă, culturală, etc.) a unui stat (politic sau naţional) ori a unei civilizaţii (generale sau particulare: litere, artă, ştiinţă). Determinarea formei într'un fel sau altul aparţine profesorului, fără a cărui personalitate nu

minarea. Aceasta se referă numai la lecţia precedentă şi are de scop — în afară de notare — să se vadă dacă elevii au învăţat, şi-au făcut datoria de a nu lăsa o lecţie nepregătită. Este posibil ca la pregătirea lecţiei celei noui să nu avem prilejul de a face apel la cunoştinţele din lecţia precedentă, dacă este cu totul deosebită de ce intenţionăm să predăm.

poate exista învăţământ în sensul strict al cuvântului.

Oricum ar fi conceput planul lecţiei, el nu trebue să cuprindă decât *enunţarea* ideilor călăuzitoare în succesiunea lor logică. Se înţelege dela sine că nu au ce căuta acolo definiţiile şi cu atât mai mult întrebările care urmează a fi puse elevilor. Acestea împiedecă evoluţia normală a lecţiei, care trebue să fie spontană atât pentru profesor cât şi pentru elevi [1]). Numai cine nu stăpâneşte materia recurge la acest fel de predare, deoarece nu ştie decât ceea ce a învăţat *atunci.*

După ce s'au dat cunoştinţele noui, este necesară o dublă verificare: dacă am izbutit să realizăm lecţia aşa cum am gândit-o noi şi dacă a fost înţeleasă aşa cum trebue, adică dacă ne-am ajuns scopul. Pentru aceasta vom face o scurtă *recapitulare* prin întrebări adresate elevilor insistând asupra esenţialului. Atragem din nou atenţia că *nu e vorba de examinare în amănunt* sau de o *reproducere* a lecţiei, care se face numai în ora următoare, ci numai de a controla dacă am fost înţeleşi sau dacă elevii au fost atenţi la lecţie.

După ce am făcut această verificare şi ne-am dat seama de posibilităţile de judecată ale elevilor, căutăm să fixăm cunoştinţele cele noui în cadrul lor general şi util. Ca să fim mai clari şi mai înţeleşi, vom evidenţia părţile comune şi cele generale din mai multe fapte similare, *asociind toate cunoştinţele* elevilor (şi dela alte materii, sau care stau sub observaţia zilnică a elevilor). Desprindem apoi, din evoluţia lecţiei, toate reprezentările concrete din care rezultă *noţiunile necesare care să fie reţinute* pentru totdeauna (de ex.: ţară, naţiune, patrie, erou, învăţat, artist, zeu, etc.) şi reîmprospătăm fenomenele particulare (alfabetul fenician, religia htoniană a Grecilor, legislaţia romană, nomadismul

1) Un plan astfel alcătuit sileşte pe propunător să revie la el şi obligă pe elevi să gândească silnic numai la o singură formă de expunere, aceea a propunătorului, care poate nu este suficient de adecuată mediului clasei.

năvălitorilor mongoli, etc.). Facem astfel *generalizarea* care se cere şi care este elementul permanent al firii omeneşti.

Toată munca noastră, tot controlul pe care l-am făcut, ne duce în mod firesc la o concluzie : din fiecare capitol de istorie trebue să scoatem *legile care conduc evoluţia umană* (adaptarea la mediu, familia, legislaţia, administraţia religia, arta, etc.). Nu este vorba de *un sistem,* în sensul strict ştiinţific al cuvântului, ci numai de observarea mersului evolutiv al omenirii şi al învăţăturii care poate fi trasă pentru folosul nostru al tuturora.

Să nu se uite deasemeni a profita de fiecare moment spre a evidenţia sensul moral sau util al lecţiunii. Astfel lecţia de istorie poate avea toată afectivitatea pe care o comportă [1]).

3. *Aplicarea,* acest ultim moment psihologic al unei lecţiuni, dovedeşte totdeauna dacă lecţia şi-a ajuns scopul sau nu, dacă elevii au căpătat cunoştinţe pe care să le poată folosi.

In lecţiunile de istorie aplicarea va consta din lectura textelor în legătură cu subiectul tratat, excursii pentru cercetarea locurilor ce ne vorbesc despre faptele eroilor.

Cercetarea expoziţiilor şi a muzeelor unde elevii să poată recunoaşte şi înţelege adânc cele învăţate va fi un punct însemnat ca aplicare [2]).

Filmele cinematografice cu subiecte din epoca sau vieaţa popoarelor studiate în lecţii sunt tot atâtea mijloace de aplicare şi întărire a celor ce au învăţat elevii în ora de istorie.

1) E cazul să spunem că nu toate lecţiile de istorie comportă toate momentele enunţate. Ele se aplică însă ori de câte ori este nevoe.

2) *Vizitarea muzeelor, excursiile,* nu intră în cadrul strict al lecţiei. Formează însă complementul necesar unui total de cunoştinţe.

Pentru exemplificare, arătăm amănunţit mai departe cu prilejul fiecărui plan de lecţii în ce constă acest ultim moment din procesul învăţării : aplicarea.

4. O lecţie de istorie nu poate fi făcută numai cu ajutorul vorbelor. Ea are nevoe şi de *material.* E dela sine înţeles că se foloseşte *tabla neagră* (pentru date, nume, etc [1]), *harta istorică* şi *atlasul.* Nu trebue însă uitat că *tablourile istorice, cronologice, intuitive, cărţile didactice ilustrate, diapozitivele şi filmele* ajută enorm la învierea trecutului, apropierea lui de înţelegerea intuitivă a elevilor şi concretizarea lecţiei. *Lectura textelor istorice* deasemenea trezeşte imaginaţia şi dă câmp liber judecăţii şi înţelegerii factorului istoric.

Momentul în care urmează a se folosi acest material e greu de fixat. El este în raport şi cu clasa şi cu economia lecţiei. Dacă îl întrebuinţăm numai în timpul expunerii, se poate turbura prea mult liniştea clasei. Interesul născut la unii elevi pentru un anumit lucru, la alţii pentru altul, lasă în umbră sau şterg cu totul unele părţi, ori pot da naştere la comentarii care nu mai sunt în cadrul necesar. Lăsându-l la sfârşit se poate pierde un moment prielnic de receptivitate provocat de mersul normal al lecţiei. Din aceste motive profesorul va alege singur momentul prezentării şi va căuta să domine tot timpul clasa.

Iată, pe scurt, care sunt factorii de care trebue să se ţină seama în predarea unei lecţiuni de istorie. Fixăm câteva planuri de lecţie. Exemplele sunt luate, ca titlu şi cuprins, din programa analitică a învăţământului secundar teoretic; ele urmăresc să corespundă la cât mai multe forme istorice.

1) Nu se alcătueşte planul pe tablă; se pierde mult timp, care poate fi folosit altfel. Acesta va reeşi limpede din parcurgerea notelor luate, dacă lecţia a fost bine făcută.

CAP. II.

LECŢII PRACTICE

1. Despre istorie, vechimea vieţii omeneşti pe pământ şi traiul oamenilor de demult (clasa I). — 2. Cruciatele (I-a, a III-a şi a IV-a); urmările lor (clasa II). — 3. Napoleon I. Imperiul. Luptele şi căderea lui. Congresul dela Viena (clasa III). — 5. Italia şi popoarele preromane. Etruscii (clasa V). — 6. Imperiul bizantin, Justinian. Cultura bizantină (clasa VI). — 7. Progresele ştiinţei în a doua jumătate a veacului XIX până la războiul mondial. Biologia şi ştiinţele fizico-chimice (clasa VII).

DESPRE ISTORIE, VECHIMEA VIEŢII OMENEŞTI PE PAMANT ŞI TRAIUL OAMENILOR DE DEMULT

(Clasa I)

I. — Pregătirea

Omul şi traiul lui; cum îl vedem azi.

Locuinţa, ocupaţiile, credinţa.

Instituţiile: familia, satul, statul. Conducerea lor.

Cum aflăm care este traiul oamenilor în alte părţi, mai bun (civilizat) sau mai rău (necivilizat) prin povestiri şi prin lectură.

Anunţarea: Despre istorie, vechimea vieţii omeneşti pe pământ şi traiul oamenilor de demult.

II. — Tratarea

Fondul.

Istoria se ocupă cu vieaţa omului dela început şi până azi, timp de aproape 125.000 ani.

Cum a trăit omul: în peşteri, bordeie, case, palate.

Cu ce s'a ocupat el: vânatul, pescuitul, păstoria, plugăria, meşteşugurile şi arta.

Cum s'a condus prin familie, trib, stat.

Care i-a fost credinţa.

Zi de zi omul şi-a îmbunătăţit traiul.

Ce este *preistoria* (epoca instrumentelor de piatră şi de metal) şi *istoria* (scrisul).

Cunoştinţe sumare despre împărţirea istoriei.

Recapitularea de către elevi a celor expuse mai sus, prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Se va cerceta harta staţiunilor preistorice. Cercetarea muzeului de preistorie, antichităţi şi pictură.

CRUCIATELE. URMARILE LOR

(Clasa II)

I. — Pregătirea

Credinţa oamenilor.

Oracolele, templele, locurile sfinte.

Bisericile, moaştele sfinţilor.

Pelerinagiile la locurile sfinte. Locul traiului şi pătimirii lui Hristos.

Profanarea locurilor sfinte de către barbari.

Credinţa năvălitorilor Turci.

Anunţarea: Cele mai însemnate cruciate.

II. — Tratarea

Fondul.

Creştinii apuseni fac pelerinagii.

Turcii Seleucizi ocupă locurile sfinte.

Papa doreşte liberarea lor din mâna păgânilor şi propovăduieşte lupta împotriva acestora.

Papa Urban al II-lea şi conciliile (Piacenza, Clermont).

Cruciata I-a (1096—1099): *Populară* — Pentru Eremitul şi Valter cel sărac.

Cruciata cavalerilor — Godefroy de Bouillon.

Cucerirea Ierusalimului.

Regatul creştin.

Cruciata a III-a (1189—1192): Frederic Barbarosa, Filip August, Richard Inimă de Leu.

Cruciata a IV-a (1202—1204): Veneţia şi Zara.

Certurile la Bizanţ.

Căderea Constantinopolului.

Imperiul latin de Răsărit.

Urmările cruciatelor.

Recapitularea, de către elevi, a celor tratate mai sus, prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Se va cerceta drumul cruciaţilor pe hartă. Se vor citi textele : cuvântarea Papei la Clermont, descrierea drumului cruciaţilor, descoperirea sfintei lănci.

NAPOLEON I. IMPERIUL. LUPTELE ŞI CADEREA LUI. CONGRESUL DELA VIENA

(Clasa III)

I. — Pregătirea

Formele de guvernământ în Franţa (regalitatea, convenţia, directoratul, consulatul).

Cauzele care au dus la aceste forme.

Imprejurările care au ridicat pe Napoleon.

Dorinţele poporului francez după Revoluţie.

Anunţarea : Napoleon I, împărat.

II. — Tratarea

Fondul.

Ridicarea lui Napoleon la puterea imperială.

Luptele : Coaliţia a III-a: Trafalgar, Ulm, Austerlitz.
Coaliţia a IV-a: Friedland, Blocusul Continental, Războiul cu Spania.
Coaliţia a V-a: Aspern, Wagram, Expediţia în Rusia.
Coaliţia a VI-a: Lipsca, Abdicarea. Cele 100 zile. Waterloo.

Congresul dela Viena.

Recapitularea de către elevi prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Citirea câtorva texte ca: proclamaţii imperiale, memorii, etc.

Filmele cu scene din vieaţa şi luptele lui Napoleon vor fi recomandate elevilor.

ITALIA ŞI POPOARELE PREROMANE. ETRUSCII

(Clasa V-a).

I. — Pregătirea

Peninsulele sudice ale Europei.

Vieaţa în peninsulele sudice ale Europei.

Anunţarea. Italia şi popoarele ei.

II. — Tratarea

Fondul.

Peninsula italică: hotare, relief, ape, climă.

Civilizaţiile preistorice: terramare, villanoviană.

Vechii locuitori: Ligurii,
Veneţii,
Mesapienii,
Iapigii.

Autohtonii, Italici: Umbrienii,
Sabinii,

Samniţii,
Latinii.

Invadatorii: Etruscii,
Grecii,
Galii (Celţii).

Elemente de civilizaţie. Oraşe. Vechea credinţă.

Latinii — Latium — Alba Longa.

Recapitularea de către elevi prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Vizitarea muzeului de antichităţi, de istorie sau pictură. Lecturi din Eneida.

IMPERIUL BIZANTIN. JUSTINIAN. CULTURA BIZANTINA.

(Clasa VI)

I. — Pregătirea

Intinderea Imperiului roman.

Necesitatea diviziunii lui.

Incercarea de reconstituire (Constantin cel Mare).

Situaţia Constantinopolului faţă de drumul barbarilor.

Anunţarea. Imperiul de Răsărit în vremea lui Justinian.

II. — Tratarea

Fondul.

Provinciile imperiului pe la anul 500.

Situaţia Asiei Mici.

Urmaşii lui Teodosiu şi barbarii.

Justinian. Educaţia lui.

Intregirea imperiului.

Belizariu, Narses.

Reorganizarea Imperiului.

Codificarea legislaţiei (Trebonian).

Operele literare şi artistice.

Imperiul bizantin la moartea lui Justinian.

Recapitularea de către elevi prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Lecturi din Procopiu. Recunoaşteri pe harta imperiului bizantin în sec. VI. Cercetarea bisericilor cu obiecte şi pictură bizantină.

PROGRESELE ŞTIINTEI IN A DOUA JUMATATE A VEACULUI AL XIX-LEA PANA LA RAZBOIUL MONDIAL. BIOLOGIA ŞI ŞTIINŢELE FIZICO-CHIMICE

(Clasa a VII-a)

I. — Pregătirea

Introducerea experienţei în cercetare.

Invenţiuni şi descoperiri mai noui (maşina cu vapori, electricitatea, etc.).

Principii noui în chimie şi fizică.

Gândirea filosofică.

Anunţarea. Progresele gândirii omeneşti în a doua jumătate a sec. XIX.

II. — Tratarea

Fondul.

Specializarea cercetărilor ştiinţifice.

Chimia organică (Mercellin, Berthelot).
minerală (Deville, Wurtz).

Fizica, electricitatea: telefonul (Bell), telegrafia fără fir (Marconi), microfonul (Hughes), fonograful (Edison).

Inducţiunea (Faraday).

Analiza spectrală (Bunsen, Kirchhoff).

Razele X (Röntgen).

Radium (Curie).

Ştiinţele Naturale (bacteriologia): Claude Bernard, Pasteur, Roux).

Filosofia (Schopenhauer, Darwin, Nietzsche, Taine, Auguste Comte, Durkheim).

Recapitularea de către elevi prin întrebări şi expunere liberă.

III. — Aplicarea

Lecturi din vieaţa oamenilor de ştiinţă (I. Simionescu). Cercetarea expoziţiilor tehnice, etc.

TEZAURELE NOASTRE ARHIVISTICE

Titlul conferinţei mele, împărecherea a două cuvinte cunoscute: tesaur şi arhivă, ar putea naşte în sufletul Dv. unele îndoeli, unele întrebări asupra conţinutului ei. Şi este firesc lucru să fie aşa. Suntem obişnuiţi să dăm cuvintelor un sens, sensul cunoscut în vorbirea noastră comună. Pentru fiecare din noi în general *tesaur,* în sens material, înseamnă ceva foarte preţios, o cantitate de lucruri scumpe sau monetă din belşug. Dacă mai adăugăm şi înţelesul spiritual, acumulare de calităţi, atunci avem sensul întreg al cuvântului. Tot astfel l-am socotit şi noi când l-am hotărît să facă parte din titlul acestei prelegeri. Definirea celui de al doilea termen este însă mai grea, mai ales dacă stă alături de cel dintâi. Suntem înclinaţi să numim *arhivă,* în sens material, orice îngrămădire de hârtie veche, lipsită de valoare, fie că stă la o registratură oarecare, fie că se adună în institute speciale. Din punct de vedere spiritual termenul arată ceva şi mai rău: când se spune despre cineva că e bun de trecut la arhivă ori de pus la muzeu, eşti lămurit cu cine ai a face.

In sfârşit, tesaure pot fi, arhive se pot găsi. Din cetit, din cărţi, din tot ce putem cunoaşte văzând sau auzind spunându-ni-se, credem sau bănuim că aşa ceva poate fi pe aiurea. Dar la noi? Nu e cu putinţă. Tesaure se găsesc pe la unii sau alţii din cei avuţi, câţiva, iar arhivele se vând pretutindeni cu chilogramul mai ieftin decât se vând jurna-

Conferinţa a fost ţinută la Universitatea Populară din Vălenii de Munte la 31 Iulie 1940.

lele nevândute la vreme. Şi se crede că se vând aşa tocmai fiindcă sunt fără folos, fără niciun preţ. *Aceasta este realitatea pe care o vedem. Dece am ascunde-o?*

Astfel stând lucrurile, îmi dau deci bine seama de faptul că îndoiala îşi poate găsi loc, când e vorba de explicarea împărecherii celor două cuvinte pe care am făcut-o în titlul ales. Mă voiu sili să o înlătur, pe cât îmi va fi cu putinţă. Poate că la sfârşit voiu fi putut arăta că n'am greşit apropiind unele de altele aceste cuvinte care pot sta împreună şi au sens lămurit.

*

După această introducere, cu voia Dv., caut să intru în subiect.

Intreaga civilizaţie a omenirii, tot ce a gândit şi a înfăptuit spiritul uman, stă cuprins în urmele pe care, în chip voit sau nevoit, le-a lăsat omul. Pe temeiul cunoaşterii acestor urme moştenite din generaţie în generaţie, a fost şi este progresul. De timpuriu omenirea şi-a dat seama de aceasta şi le-a strâns, le-a purtat de grijă. Unele sunt înseşi lucrurile meşteşugit lucrate, pe care acum le păstrăm în *musee,* altele sunt frumos povestite şi le strângem în biblioteci, iar altele sunt arătate limpede în scriptele de tot felul adăpostite în *arhive*. Aceste trei mari instituţii de cultură: arhiva păzitoare a adevărurilor consfinţite în acte, muzeul adăpost sigur al operei mâinei omeneşti şi biblioteca păstrătoare a gândului omenesc scris, păstrează totul cu grijă şi le arată celor care vor să le vadă ori le pun la dispoziţia celor care doresc să le cerceteze.

Păstrarea urmelor străbune a fost o necesitate spirituală de când lumea, de când omul a început să judece, să socotească. Dacă n'ar fi fost această dorinţă, n'am avea azi acele mărturii extraordinare pe care ni le-au lăsat Egiptenii în monumentele şi inscripţiile lor scrise cu atâta greutate. N'am avea nici acele vestite legiuiri din Mesopotamia scrise cu mii de ani înainte de Hristos. Pretutindeni era grija de a lăsa pe mai departe observaţiile vremii, de natură

sfântă uneori, în legătură cu mersul vremii mai ales, adesea cu fixarea calendarului, acest măsurător al timpului.

Dacă gândul de păstrare a vechiturilor n'ar fi fost în spiritul Grecilor, vestitele lor cetăţi nu ne-ar fi azi atât de cunoscute, atât de iubite. Dacă Romanii n'ar fi păstrat mărturiile şi amintirile trecutului lor plin de atâtea suferinţe şi lupte, dar şi de glorii nebănuite, n'ar fi putut crea temeiul puternicei lor împărăţii de mai târziu.

Iată numai câteva elemente care sunt în măsură să ne arate importanţa păstrării urmelor în vremea cea mai depărtată. De această importanţă şi-au dat seama toţi, încă din acele vremi şi pe cât le-a stat în putere, au căutat să sistematizeze modalitatea conservării lor. In ceeace priveşte „hârtiile", care atunci nu existau în forma lor de acum, avem dovezi că de timpuriu s'au creat *arhive,* adecă locuri unde să se ţină vechiturile, de fapt actele de preţ. Astfel de arhive au avut şi Grecii şi Romanii.

Obiceiul acesta a rămas şi în evul mediu, când fiecare persoană sau instituţie (biserică, municipalitate, etc.) îşi păstra bine îngrijite actele, care dovedeau privilegiile lor speciale, în dulapuri sau lăzi bine închise *(armaria).* Acest obiceiu a rămas până azi pretutindeni.

Este drept că multă vreme n'au existat arhive publice, arhive de Stat, în sensul actual al cuvântului. Abia după marea Revoluţie franceză din 1789 se poate vorbi de ele. Această revoluţie, prin forma în care s'a manifestat la început, nu arăta interes pentru arhive. Le ardea pe un capăt cu gândul că astfel vor dispărea „privilegiile" împotriva cărora se ridicaseră conducătorii. Văzându-se însă cât de mult pot folosi ele tocmai pentru a lumina trecutul claselor neprivilegiate, din toate punctele de vedere, în grabă s'a hotărît organizarea lor. Şi nu numai atât. Au deschis publicului cercetător toate arhivele publice şi private. Marele organizator şi codificator care a fost Napoleon I Bonaparte, are şi aici merite deosebite, în afară de planul

lui utopic, de centralizare a tuturor arhivelor europene la Paris. Această centralizare a arhivelor din ţările peste care trecuse cu biruinţa lui năvalnică, începută totuşi, nu s'a putut face. Era, de altfel, o imposibilitate. Incercarea făcută a dovedit-o. Dar în afară de pagubele pricinuite, destul de însemnate, faptul în sine e demn de reţinut, întrucât a dat naştere unui curent nou, de întoarcere către arhive, pentru cunoaşterea adevărului nedesminţit.

Pe aceste iniţiative a început organizarea sistematică în toată Europa. Şi dacă ideea statului naţional a putut lua fiinţă şi s'a putut consolida atât de repede în anii care au urmat furtunii napoleoniene, aceasta se datoreşte în bună parte cunoaşterii arhivelor. Drept rezultat avem astăzi în toată lumea nenumărate arhive, cu un tesaur incalculabil, îngrijite de un personal anume pregătit cu multă trudă.

*

Grija pentru păstrarea actelor, observată în alte părţi, nu ne-a lipsit nici nouă. E drept că în vremurile turburi ale invaziilor, nu poate fi vorba de arhive propriuzise. Noţiunea de act şi de valoare juridică cuprinsă în el, nu a dispărut însă niciodată. „Ai carte, ai parte" e dovada hotărîtoare în acest sens. Faptul că dreptul de posesiune se rezuma scurt în această expresie, arată limpede oricui că niciodată n'am pierdut din vedere nici valoarea actului, nici simţul de supunere unei organizaţii oficiale. Dacă la acestea adăugăm că şi noţiunile esenţiale care arată actul în sine (hrisov, carte, înscris, etc.) cât şi cuprinsul lui (moştenire, împărţire, diată, vânzare, cumpărare, schimb, etc.) sunt greco-latine, atunci ne dăm bine seama de valoarea pe care o capătă studierea acestei chestiuni cu privire la originile şi permanenţa noastră.

De cum am început viaţa de Stat organizat s'a accentuat şi simţul pentru conservarea actelor. Atunci a putut lua naştere şi arhiva. Menţiunile întâmplătoare de pe unele acte, că „s'au trecut la condică", exemplifică faptul pentru însăşi cancelaria dela care porneau ele. Păstrarea a nenumărate acte pe la diverse instituţii, în primul rând mănăstirile şi bisericile, şi apoi la persoane aparţinând tuturor claselor sociale, o evidenţiază fără replică. Imensul lor număr păstrat se datoreşte acestor arhive locale.

In ceeace priveşte arhivele de Stat stăm iarăş destul de bine. Organizate de timpuriu la noi, în 1831 în Ţara Românească şi în 1832 în Moldova, pe baza *Regulamentului Organic,* suntem înaintea altor ţări. Cu titlu de informaţie amintesc că Anglia are arhive de Stat din 1838, iar Ungaria abia din 1875. Nu mai spunem că arhivele celorlalte ţări vecine sunt mult mai noi şi cu fonduri mult mai mici şi recente.

Arhivele Statului din Tara Românească şi Moldova se contopesc sub o direcţiune generală la 1862, odată cu recunoaşterea definitivă a Unirii. La aceasta s'au adăugat arhivele Ardealului, Basarabiei şi Bucovinei după unirea cea mare, ca arhive regionale la Cluj, Cernăuţi şi Chişinău. Creşterea materialului şi importanţa lui au făcut să ia naştere şi alte arhive regionale la Craiova, Timişoara, Năsăud şi Braşov. Spunând acestea, am amintit toate arhivele noastre de Stat....

*
* *

In afară de aceste arhive mai sunt însă şi altele, foarte numeroase, pe la diverse instituţii publice şi pe la particulari. Dacă în aceste categorii n'am arăta decât depozitele păstrate la Academia Română, la bibliotecile universităţilor din ţară şi la bibliotecile din Blaj, Galaţi, Turnu-Severin, la mitropolii, episcopii, mănăstiri, municipii — ca la Sibiu, Alba-Iulia, Târgul-Mureş, Târgovişte, etc. — şi la Arhiva săsească din Sibiu, fără a mai aminti de arhivele familiilor boereşti, înalţilor demnitari şi chiar orice persoană, tot am putea să ne dăm seama de ce fond imens de material arhivistic avem în ţară. Suntem cea mai bogată ţară în arhive

din tot Sud-Estul european. Şi prin aceasta n'am spus nimic de bogăţia nemăsurată care există la instituţiile administrative, judecătoreşti şi legislative din ţară.

Este dela sine înţeles că o arhivă de Stat cuprinde tot felul de acte, fie ca piese individuale, fie în dosare pe chestiuni, probleme, persoane. Astfel, de exemplu, arhivele generale poartă grija a 119.116 documente originale, 101.016 documente păstrate în copii sau transcrieri în condici şi 743.508 dosare şi condici, în afară de fondurile adăugate dela 1938 înainte. Vechimea lor este deasemeni respectabilă. Cel mai vechi hrisov ne vine dela Vlaicu-Vodă (1369). In Ardeal avem acte şi mai vechi.

Câteva exemple cu privire la numărul pieselor referitoare la unele instituţii vor arăta şi mai precis valoarea lor. Avem 9005 documente ale mitropoliei din Muntenia şi 1109 ale celei din Moldova, 2487 pentru episcopia din Argeş, 3529 ale celei din Buzău, 2991 a Râmnicului, 1988 a Huşilor şi 551 a Romanului. Ar fi prea mult să numărăm ce avem pentru mânăstiri şi schituri, atât de numeroase. Cifrele ce indicăm pentru unele se pot întinde la toate. Astfel biserica Banul din Buzău are 862 documente, mânăstirea Bistriţa Vâlcei 1319, Brâncoveni şi Mamul 894, Căldăruşani 1173, Câmpulung-Muscel 1419, Cotroceni 1755, Cozia 666, Dintrunlemn 853, Horezu 1853, Tismana 2001, Bistriţa Moldovei 357, Bogdana 1081, Galata 383, Neamţul 4164, Sf. Sava din Iaşi 6243, Dolheşti 2365, Stoboreni 1318, etc. Acestea sunt actele numite istorice, păstrate sub numele fondului. Dacă mai adăugăm şi tot ce se află privitor la aceleaşi chestiuni în condici, registre, planuri, hărţi şi în dosarele respective, în actele justiţiei, şi în cele zise ale grefelor sau în corespondenţa administraţiei, e uşor să-şi închipue oricine câtă informaţie necunoscută poate fi oriunde s'ar căuta.

Celelalte fonduri ale arhivelor ne dau imense domenii de cercetare şi cunoaştere. Actele administrative stau mărturie de tot ce s'a făcut din punct de vedere financiar, economic, cultural şi orice activitate românească; cele judecătoreşti ne înfăţişează justiţia, starea civilă şi cele în legătură cu ea, iar cele ostăşeşti ne arată întregul drum parcurs pentru formarea armatei noastre, pe care s'a rezemat totdeauna fiinţa neamului şi-i este dat să împlinească şi în aceste vremuri chemarea poporului atât de zdruncinat şi încercat pe nedrept.

Din înşirarea făcută se poate desprinde un lucru: avem în adevăr arhive, care sunt ale noastre, păstrate din veac în veac şi îngrijite acum pentru a străbate veacurile viitoare. Tot acest material, cu o vechime care atinge vârsta impunătoare de şase sute de ani, formează în adevăr un tesaur, *tesaurul nostru arhivistic*.

Prezentând aceste cifre sarbede şi aceste enumerări care unora nu le spun prea mult prin denumirea lor atât de generală, îmi dau seama că nu se poate susţinea ca deplin îndreptăţit termenul de „tesaur". Ar trebui să prezint *cuprinsul* fiecărui hrisov, al fiecărui act, pentru a se vedea în ce constă preţul lui, adecă să-i arăt însăşi informaţia preţioasă pe care o are. Aceasta nu se poate face, nu într'o prelegere, dar nici într'un curs întreg de mai mulţi ani în şir, căci fiecare pagină înseamnă o noutate intocmai ca fiecare pagină de cronică. Nu ajunge viaţa unui om să cetească toate aceste pagini scrise în atâtea limbi: latineşte, slavoneşte, greceşte, turceşte, româneşte şi atâtea altele câte s'au vorbit şi se vorbesc în lume, de care ne-am folosit noi şi înaintaşii noştri în mod oficial.

Cu toate acestea, voiu prezenta ascultătorului binevoitor, câteva elemente, care pot da o explicaţie pentru tot. Numai din arhive se poate preciza amănunţit şi exact şirul domnilor noştri şi al dregătorilor, cu atributele pe care le-au avut unii şi alţii, fixându-se astfel istoria politică a neamului. Numai datorită hrisoavelor putem determina precis situaţia juridică existentă între oameni şi între oa-

meni şi proprietate sau proprietar şi cultivator, fixând astfel principiile de neschimbat ale istoriei dreptului nostru, de care trebue să ţinem seama totdeauna, ca fiind cristalizarea însăşi a spiritului nostru de dreptate. Prin ele putem să ştim astăzi care au fost proprietăţile şi satele cu numele lor, cum s'au numit munţii, dealurile, văile şi câmpiile ţării, care adeseori au rămas neschimbate până azi, alcătuind astfel geografia istorică a pământului nostru. Cu ajutorul datelor din documente putem să ştim acum care era desimea populaţiei într'o vreme oarecare, ocupaţia ei, veniturile, produsele şi circulaţia oricărui bun, fie că vindeam, fie că cumpăram. Ele stau deci la baza istoriei economiei româneşti. In sfârşit, fiindcă altele erau limbile oficiale ale cancelariilor, prin documente, prin textul lor în care adesea se strecura cuvântul poporului, avem ocazia să ştim şi cum vorbea omul la el acasă, adecă româneşte.

Iată numai câteva elemente care se pot culege din documente, elemente de cea mai mare valoare. Nu constitue toate acestea destule motive să considerăm arhiva care le păstrează drept un tesaur? Nu este dar drept, ca fiecare piesă să-şi aibă valoarea sa? Şi sunt unele care nici nu se pot preţui în bani.

M'am gândit la toate acestea şi la multe altele, când am fixat subiectul conferinţei mele. Şi cred că n'am greşit formulându-l aşa.

*

Ora e aproape încheiată, dar nu pot sfârşi cele ce aveam de spus fără ca să nu mai dau unele lămuriri. Toate aceste tesaure ar rămâne ascunse în rafturile care le poartă, dacă nu se împlinesc anume condiţii, care pentru arhive sunt mult mai grele decât pentru celelalte instituţii culturale.

Intr'un muzeu intri, priveşti vitrinele, treci mai departe şi ieşi reţinând ceea ce te-a interesat din ce ai văzut. Intr'o bibliotecă ştii autorul şi cartea, cauţi în catalog, pui cota pe fişă, ceri cartea şi-i afla cuprinsul cetindu-o. In arhivă

nu-i acelaş lucru. Prin depozite nu te poţi plimba. Chiar dacă te-ai plimba, nu vei vedea decât rafturi şi hârtii strânse în pachete. Nici la catalog nu poţi merge, că nu ştii unde să cauţi. Dacă ai un nume, cine-ţi poate spune unde se află şi de unde poţi sti în *ce fel este scris* şi în *ce limbă?*

Şi totuşi lucrul în arhivă este posibil. Indicele documentelor, repertoriile sau inventarele de fonduri, persoane, instituţii şi chestiuni, precum şi opisele de tot felul *arată* fondul la care trebue să te adresezi. Odată acesta cunoscut, nu înseamnă că ai terminat: vei cunoaşte *locul* sau *fondul* în care bănueşti că vei afla chestiunea care te interesează. Mai trebue încă să vezi documentul, să-ţi dai seama dacă îi cunoşti limba şi dacă îi poţi descifra scrisul. Toate acestea cer o pregătire specială şi nimeni nu se poate pregăti în toate direcţiile. Poţi şti o limbă sau alta şi poţi descifra un scris sau altul. Pe toate nu.

Pentru a-ţi ajunge totuşi scopul, arhivistul, păzitorul, orânduitorul şi îngrijitorul acestor tezaure îţi poate fi de cel mai mare folos. El trebue să-ţi fie călăuza cea mai preţioasă în arhivă, ca unul care o cunoaşte cel mai bine. Afirmând acest lucru nu înseamnă însă că nu trebue să ne îngrijim şi de celelalte elemente călăuzitoare, pe care le-am amintit şi care rămân oricând temeiul unei arhive. Arhivistul este numai *înlesnitorul specialist,* dar nu *informatorul absolut.*

Posibilitatea de lucru în arhivă mai cere şi altceva. Pe lângă un local potrivit scopului, cu spaţiu suficient pentru depozite şi în condiţii bune de lumină, aerisire şi ferire de căldură sau frig excesiv, de umiditate, praf şi paraziţi, trebue să mai aibă posibilitatea de organizare: săli de studiu, de cataloage, indice, inventare, opise şi repertoriile şi biblioteca usuală, cu laboratoare prevăzute cu aparate pentru reprodus, reparat materialul deteriorat de vreme şi de oameni, pentru reînviat scrisul şi pentru distrugerea paraziţilor şi înlăturarea prafului şi a mucegaiului. La acestea se

adaugă şi toate cele necesare apărării lui de foc, de care sunt mult mai mult primejduite arhivele decât oricare alte instituţii de cultură. O carte e tipărită în mai multe exemplare şi dacă dispare unul într'un loc, există altul aiurea, iar un obiect de muzeu cade mai greu jertfă flacării. O piesă arhivistică prin însăşi natura ei e unică şi fiind de hârtie, este foarte mult duşmănită de foc. O astfel de piesă odată distrusă cuprinsul ei dispare pentru totdeauna.

Din acest punct de vedere nu am de spus lucruri măgulitoare. Avem arhive atât de vechi. Ca organizaţie de Stat ele au trecut suta de ani. Cu toate acestea ne lipsesc încă multe. Local potrivit nu avem, spaţiul necesar ne lipseşte, iar materialul de lucru e mai mult decât insuficient. Nu mai vorbim şi de personal, puţin la număr şi rău retribuit în raport cu pregătirea şi cu munca neîntreruptă care i se cere. O singură comparaţie poate arăta situaţia: arhivele generale au 30.000 lei anual din care trebue să se întreţină şi să-şi procure materialul necesar. Din această sumă o parte — 10% — este deobiceiu blocată. Cu ce mai rămâne abia putem întâmpina nevoile curente ale cancelariei. Nici vorbă nu poate fi de material şi local. Arhivele regionale au şi mai puţin: 6000 lei anual.

Poate că vă interesează să ştiţi ce fac alţii pentru arhive. Ar fi să înşirăm un număr prea mare de ţări şi personal, cum şi de cifre impunătoare pentru a arăta cum sunt organizate. Dăm un singur exemplu. Revista germană *Archivalische Zeitschrift* din anul trecut arată că numai pentru noul local al arhivei militare din Potsdam s'au cheltuit 1.986.000 mărci, în valoarea de azi, peste 115.000.000 lei. Arată aceasta o preţuire a arhivelor?

Aiurea astfel se păstrează totul. In ceeace priveşte grija de a împiedeca înstrăinarea materialului arhivistic fac amintire de cea din urmă legiuire în acest sens: decretul frances *cu privire la clasarea unor documente de arhive deţinute de particulari,* din 17 Iunie 1938, care arată o apă-

rare îndârjită a bunurilor arhivistice aflate pe teritoriul francez.

Din toamna acelui an, înainte de a lua cunoştinţă de acest decret, datează şi o propunere similară a mea făcută Ministerului Educaţiei Naţionale. Până acum însă n'a fost consfinţită prin lege. Nu ne îndoim însă că nu vom putea strânge şi conserva tot materialul arhivistic de care are nevoie istoria ţării noastre.

*

Sfârşesc acum cele câteva lucruri pe care mă hotărîsem să le spun, printr'un îndemn. Fiecare dintre noi, sunt sigur, are o arhivă personală, cu actele de care are nevoie, mai puţine sau mai numeroase, după cum ne îngăduie vârsta, legăturile şi bunurile ce avem. Ce este altceva decât o arhivă, îngrămădirea la un loc a tuturor certificatelor, diplomelor, actelor şi scrisorilor de care ne îngrijim să le avem, ca un bagaj al lucrurilor cu care intrăm, trecem şi ieşim din viaţă?... Mulţi, dacă nu aproape toţi din ai noştri au şi înscrisuri vechi, hisoave cu peceţi mari şi grele, pe frumoase pergamente şi zapise cu slove încâlcite. Nu este moşnean sau răzăş care să nu aibă aşa ceva. Unii, cu vechiul simţ de respect pentru documente, le păstrează cu sfinţenie şi pentru nimic în lume nu le arată, cu toate că valoarea lor de acum este numai istorică. Alţii le aruncă, fac din ele bună acoperitoare a borcanelor cu miere şi le distrug. Dispar astfel nebănuite dovezi istorice, de care neamul nostru are atâta nevoie.

Uitaţi-vă la ceea ce aveţi şi luaţi în băgare de seamă orice hârtie sau pergament vechi care vă cade în mână. Dacă nu puteţi ceti cuprinsul, iar vechimea lor nu vă arată o înfăţişare atrăgătoare, gândiţi-vă că sunt atâţia care abia aşteaptă să le vadă, să le cerceteze, să le cunoască: sunt arhiviştii arhivelor. Trimiteţi-le lor şi veţi cunoaşte îndată ce cuprind: daţi-le Arhivelor Statului, care le vor păstra cu pietate şi le vor pune la îndemâna cercetătorului, descifrător al vieţii noastre istorice. Nu uitaţi să arătaţi tot-

deauna *de unde este actul* şi *dela cine vine*. Lipsind aceste date, se pierde o mare parte din importanţa lor.

Dacă fiecare dintre noi toţi, din milioanele de Români câţi suntem, ar pune un cât de mic preţ pe orice hârtie cu „slova veche şi înţeleaptă" şi în loc de a le arunca netrebnic în ungherul gunoiului, le-ar depune în depozitele noastre, ar creşte la nesfârşit valoarea tezaurelor noastre arhivistice. S'ar lumina astfel, zi de zi tot mai mult, povestea zbuciumată a neamului nostru, am căpăta dârzenia trebuitoare ca să înfruntăm veacurile, oricare ar fi îngrijorările clipei trăite acum şi am dovedi oricând şi oricui, cu aceste mărturii categorice, drepturile noastre de traiu necontenit pe acest pământ, de mii de ani încoace.

In concluzie, să nu uităm o clipă că oglinda unui stat temeinic politic şi riguros cultural, stă în înfăţişarea ce ştie să dea arhivelor, muzeelor şi bibliotecilor sale. Contribuiţi deci la îmbogăţirea tezaurului lor!

TRADUCEREA DOCUMENTELOR

Toţi cercetătorii sunt de acord în a socoti că orice izvor istoric e bine să fie folosit în limba originală. Dar iarăşi toţi ştiu că aceasta e imposibil. In consecinţă traducerea îşi găseşte explicaţia şi utilitatea sa, însă trebue să fie făcută cu grijă respectând sensul şi cuprinsul textului original. Este dela sine înţeles că nu se poate scrie o bună istorie de cineva care nu foloseşte direct măcar izvoarele obişnuite ale vremii sau domeniului de care se ocupă, rămânând să întrebuinţeze traducerile numai pentru izvoarele de a doua mână, sau care nu formează însuşi esenţialul preocupării sale.

Pentru istoria noastră dificultatea folosirei izvoarelor în limba originală este mai mare decât pentru ale istorii naţionale. Greaca, latina, slavona veche, limbile slavice moderne, turca, germana şi maghiara, sunt limbi curente în actele depozitelor noastre arhivistice. Numai din această înşirare se poate vedea imposibilitatea cunoaşterei tuturor de către o singură persoană. Traducerea este deci mai mult decât necesară.

Totdeauna şi pentru toate limbile traducerile au format o problemă greu de rezolvat. In multe părţi însă chestiunea a fost în parte soluţionată. Pentru Apuseni s'a hotărît că trebue folosite în original latina şi toate limbile moderne; textele istorice din celelalte limbi, mai ales slavele şi greaca, pot fi traduse. La noi nu s'a fixat un domeniu precis. Editorii traduc deseori orice izvor, uneori chiar şi pe cele moderne. Este o inlesnire dar nu se capătă

astfel nicio siguranţă. Poate că ar trebui precizat că limbile moderne de largă circulaţie (franceza, italiana, engleza şi germana) să fie cunoscute tuturor; deasemeni latina clasică şi medievală. Pentru toate celelalte limbi, inclusiv elina, greaca bizantină şi neogreaca, traducerea trebue să însoţească originalul pentru orice eventual control.

In această situaţie trebue să ne punem întrebarea: *cum traducem?* Când avem corespondenţi în vechea limbă românească păstrăm forma arhaică sau întrebuinţăm în mod curent limba actuală? In această privinţă se observă, în cercetările curente, polemici destul de aprinse între editori. Privindu-le de la distanţă ai impresia că fiecare are dreptate. Dar numai aparent. O traducere nu poate să fie numai în limba modernă, dar nici numai arhaică. Sunt o serie de termeni consacraţi care nu trebue modernizaţi, dar de dragul unei figuri poetice vechi nu trebue păstrat un stil impropriu. Sunt texte care, deşi populare azi, nu mai au rost fiind simple traduceri ad litteram: sensul le scapă. Sunt şi cuvinte care ori şi-au schimbat sensul ori nu au un echivalent actual.

Pentru a ieşi din domeniul acestei nesiguranţe şi a înlătura partea de polemică şi discuţii inutile, este bine să se adopte o serie de măsuri generale care să satisfacă toate exigenţele înlăturând pedanteria inutilă şi făcând cât mai folositoare orice traducere. Pentru aceasta sunt necesare unele măsuri preliminare.

Trebue să cunoaştem mai întâiu sensul exact al cuvintelor, mai ales din limbile dispărute. De pildă, pentru limba slavă, e foarte probabil ca dicţionarele streine să nu cunoască sensul unora din cuvintele slave întrebuinţate în cancelariile noastre. Deci trebue alcătuit *glosarul* slavon al textelor noastre.

Sensul exact al cuvintelor trebue să fie justificat. Unele sunt uşor de aflat în echivalentul românesc contemporan; altele însă nu pot fi exemplificate. Şi pentru un caz şi

pentru altul ne pot fi de mare folos traducerile vechi care însoţesc originalele. Dascălii vechi de slovenie, care nu aveau dicţionare, traduceau uneori la întâmplare dar de cele mai multe ori cunoşteau încă din uz toate cuvintele dificile. Traducerile lor ne pot da adevăratul sens. Pentru instituţii poate că sunt singura posibilitate care să ne pună pe drumul cel bun al cunoaşterii exacte. Este un adevărat noroc că avem astfel de traduceri sau surete, care nu trebue nici de cum să rămână neluate în seamă.

Pentru a ajunge la fixarea glosarului e necesar deci să cunoaştem mai întâi traducerile vechi. Odată avut glosarul istoric al fiecărei limbi folosite în trecutul nostru se poate fixa şi limita până unde ne putem îngădui întrebuinţarea formelor arhaice şi de unde suntem datori să dăm o traducere curentă. Numai atunci se va putea spune ce lexic istoric urmează să adoptăm totdeauna atât în cercetările noastre cât şi în traducerile izvoarelor istorice.

Din nenorocire, este în firea noastră să nu începem prin lucrările de bază; dar fără această lucrare preliminară se va mai irosi multă energie în discuţii zadarnice.

ORTOGRAFIEREA ONOMASTICELOR ŞI TOPONIMELOR ISTORICE

Chestiunea ortografierii onomasticei şi toponimiei istorice trebue să formeze o preocupare însemnată în cercetările noastre. Pentru partea mai veche înseşi numele româneşti apar în transcrieri greceşti, latineşti, slavoneşti, ungureşti sau turceşti. De multe ori, când cazul se preta, ele sunt chiar traduse în una sau alta din aceste limbi.

Este dela sine înţeles că în ediţiile textelor vom păstra forma originalului. Dar nu este admisibil ca în traduceri sau în studiile noastre să redăm aceiaşi formă când astăzi altul este numele sau alta este forma obişnuită. Exceptând formele antice, la care se vor adăuga totdeauna echivalentele actuale *(Napoca=Cluj)*, nu vom putea niciodată să scriem *Nagy-Szeben, Brassó* sau *Gyulaféhervár* când corespondentul românesc mai vechi şi azi în uz este documentat tot aşa de bine.

Aparent chestiunea pare să se rezolve destul de uşor. In fond însă este mult mai grea. Păstrăm acelaşi sistem pentru toate cazurile? Ce facem cu şirul voevozilor noştri al căror nume ne este dat în limbi străine? Vom scrie totdeauna *Radu Praznaglava* sau îl vom schimba în „Pleşuvul"? Pentru Ardeal este şi mai complicată chestia. Vechile nume sunt atestate în forme latineşti. Ungurii au propus şi adoptat transcrierea în forme ungureşti. Insă nu sunt toate numele de această origine. Cele româneşti, slavoneşti sau nemţeşti abundă în fiecare veac. Conform principiului apartenenţei etnice ar trebui să adoptăm forma

cuvenită a naţiei respective. Dar la aceasta se adaugă frecvenţa lor şi în limba românească sub această formă: Borsa = Borşa, Székely = Secuiul, Rákóczy = Racoţi sau Racolţea. Socotim că este cazul să cerem ortografierea românească a tuturor acestor nume.

Care sunt formele de adoptat pentru ortografierea numelor celorlalte neamuri? Unii, cum sunt Germanii, au adoptat ca principiu forma naţiei respective, când nu este vreun litigiu cu însăşi naţia lor. Deaceea fac-transliteraţie: *Basilevs, Nikephoros, Ioannes,* dar *Chlodowek* şi *Ludwig.* Englezii, Francezii şi Italienii transcriu în formele actuale ale limbii lor, traducând chiar poreclele. Formele acestea s'au impus printr'o lungă întrebuinţare adoptată tacit. La noi nici în această privinţă n'avem o normă. Fiecare transcrie, traduce sau reproduce formele ce crede de cuviinţă. Şi nu este bine. Diversitatea formelor produce nesiguranţă în spiritul cetitorilor.

In privinţa numelor slave este iarăşi necesar să se hotărască dacă facem transcriere sau transliteraţie în caracterele internaţionale sau adoptăm semnele alfabetului nostru. Care formă trebue adoptată: Sracimir sau Sraţimir, Grubeşa sau Grubeşa, Mieczyslaw sau Miecislav, Feodor sau Teodor?

Am evidenţiat numai câteva chestiuni. Ele se pot însă adăuga sub multe aspecte. Ce forme poate îmbrăca această chestiune se poate vedea din numele suveranilor noştri şi al vecinilor noştri, în lista pe care am alcătuit-o pentru elevii Şcoalei de Arhivistică (publicată în *Hrisovul* şi extras). Tocmai spre a înfăţişa problema sub toate aspectele pe care le poate îmbrăca, am colorat-o cu toate formele:

1. Numele împăraţilor bizantini au fost redate în forma latină cât timp aceasta a fost limba oficială (379—565): *Flavius Petrus Sabbatius Justinianus;* după aceea am făcut transliteraţia formelor greceşti: *Phlavios Justinos.* Cognomenul rămâne în forma în care a fost dat, dacă este con-

temporan: *Kopronymos,* şi în traducere sau forma frecventă, dacă este posterior: *Armenicius, Beţivul,* etc.

2. Numele împăraţilor latini din Constantinopol şi ale suveranilor Greciei moderne, au fost date sub forma frecventă în limba noastră: *Balduin de Flandra.* Am păstrat însă formele care nu ne sunt obişnuite: *Courtenay, George de Glücksburg.*

3. Pentru Turci, Sârbi, Bulgari şi Ruşi am adoptat transliteraţia în alfabetul nostru: *Mohammed Reşad, Sraţimir, Uroş, Şişman, Vladimir Monomah.* Acelaşi sistem a fost aplicat şi pentru Unguri, unde însă am pus şi unele forme ungureşti oficiale: *Vladislav-Ulászló.*

4. Pentru Poloni am primit ortografia proprie: *Leszek.* Cognomenul a fost în general tradus; când însă a fost cunoscut istoriei generale, l-am păstrat alături de traducere: *Lokietek* „cel Scurt".

5. Am adoptat forma actuală a numelor domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei. Pentru voevozii Transilvaniei am luat redacţia latină din documente pentru partea mai veche (până la 1540): *Ladislaus de genere Borsa.* Pe urmă am pus formele româneşti *(Ştefan, Gheorghe)* sau ungureşti *(Rákóczy).*

Toate acestea formează pentru noi probleme de rezolvat. Oamenii competenţi din toate specialităţile urmează să facă propuneri concrete, iar forul superior în măsură să impună punctul de vedere ce se va adopta, rămâne să hotărască[1]).

Odată rezolvată această chestiune se poate pune la punct şi problema bibliografierii autorilor clasici, medievali şi umanişti, care la noi deasemeni plutesţe în vag.

1. In ceea ce mă priveşte voiu fi foarte mulţumit să văd o unificare şi în literatura noastră istorică. Deasemeni doresc să văd adăugate şi îndreptate listele de suverani ce am dat spre a servi de îndreptar mai sigur într'un eventual manual de cronologie pentru noi.

LISTE DE SUVERANI

Imperiul Oriental. — Imperiul Otoman. — Grecii. — Românii. — Bulgarii. — Sârbii. — Ungurii. — Polonii. — Ruşii.

Introducere

Am alcătuit listele de faţă pentru elevii mei dela Şcoala de Arhivistică. Le-am văzut strădania depusă spre a se orienta în timp asupra figurilor istorice şi am căutat să le vin în ajutor. Mi-am dat seama că lipsa repertoriilor cronologice este cea mai simţită, mai ales când e vorba de trecutul nostru şi al vecinilor noştri. La orele noastre de curs verificarea datelor izvoarelor istorice fiind anevoioasă din cauza acestei lipse, am socotit folositor să-mi adun notele şi să înfăţişez aici deocamdată succesiunea cârmuitorilor, cei mai însemnaţi emitenţi de acte diplomatice. O prezentăm deci ca o lucrare strict practică.

Cu privire la regiunea şi timpul pe care îl îmbrăţişează aceste liste n'am găsit aproape nimic în acest fel. In afară de listele cunoscute cu privire la Domnii celor două principate româneşti, Moldova şi Ţara Românească, nu mi-a mai stat nimic la îndemână. Pe cât mi-a fost posibil toate au fost verificate. Cu toate acestea datele propuse sunt departe de a fi definitive.

Pentru Transilvania e întâia oară când se încearcă astfel de liste. In afară de epoca arpadiană, unde am avut o bună călăuză în cercetările lui Wertner, totuşi verificate cu izvoarele diplomatice publicate, n'am avut altă înlesnire sigură. A trebuit să scot multe fişe din documente care

să-mi ajute la fixarea şirului Voevozilor. Lucrul n'a fost uşor, datorită mai ales, nenumăratelor falşuri întâlnite. Totuşi cred că am putut să alcătuesc lista lor aproape completă şi sigură; rămâne însă incertă pentru răstimpul 1456—1540, bogat în frământări de tot felul şi cu mai mulţi deţinători ai demnităţii deodată.

Cu privire la vecinii noştri orientarea a fost mai uşoară datorită studiilor serioase pe care le-au publicat ei, sau alţii pentru ei, în ultima vreme. Dar date absolut sigure n'am putut să însemnez decât în parte. Cea mai completă şi amănunţită listă este a împăraţilor din Orient. La toate însă partea mai nouă a fost mai greu de alcătuit.

Datele de după 1582 sunt după *stilul nou* sau *gregorian,* fără a elimina însă şi pe cele vechi. Pentru Muntenia şi Moldova am adoptat ca bază data după stilul vechi. Uneori ea este însoţită şi de cea corespunzătoare stilului nou. Cred că pentru noi are valoare morală tot numerotarea tradiţională a zilelor, care nu se poate schimba. Un 24 Ianuarie şi un 10 Mai, nu vor fi schimbate niciodată; va continua să fie tot 24 Ianuarie şi tot 10 Mai chiar şi în stilul nou.

Verificarea datelor prezentate aici se impune, mai ales pe baza actelor diplomatice din ce în ce mai numeroase. Atragem însă atenţia în mod serios, că în afară de socotirea atât de variată a începutului de an — stilurile dela Ianuarie, veneţian, pisan, florentin, francez, constantinopolitan, al nativităţii şi altele, — ori care ar fi sistemul erelor, trebue să se ţină seama neapărat la izvoarele moderne, de *data introducerii stilului nou în fiecare parte* şi de *numărul zilelor de diferenţă din fiecare veac.*

Este ştiut că papa Grigore XIII gândindu-se să îndrepte calendarul, a instituit o comisie la 1577 care să studieze proiectul întocmit de calabrezul Aloisio Lilio (Lilius) sub titlul: *Compendium novae rationis restituendi Calendarium.* Propunerile comisiei au fost adoptate şi promulgate de papă prin bula *Inter gravissimas,* datată 24 Februarie 1581 după calculul pisan, stilul obişnuit lui Grigore XIII. Această dată corespunde cu 24 Februarie 1582 în calculul nostru. Prin această bulă s'a hotărît ca după Joi 4 Octomvrie 1582 să urmeze imediat în numerotarea zilelor Vineri 15 Octomvrie 1582. Astfel s'a făcut îndreptarea calendarului în *stilul nou,* numit şi *gregorian,* după numele papei care a avut această mare iniţiativă.

Autoritatea papei era şi atunci destul de mare. Cu toate acestea introducerea noului stil s'a făcut cu greu chiar în lumea catolică. A trebuit să treacă mai bine de un veac până să fie adoptat de toţi catolicii. Protestanţii s'au împotrivit şi ei. L-au primit numai după ce au pus pe matematicianul din Jena Erhard Weigel să studieze problema. După propunerile lui la 24 Septemvrie 1699 au hotărît ca în anul următor 1700 să-l îndrepte şi ei după aşa zisul „calendar îmbunătăţit" *(verbesserte Calender).* Hotărîrea a fost ca dela 19 Februarie să se treacă la 1 Martie 1700. Dar şi acum a fost opoziţie parţială de un veac şi mai bine.

Pentru o mai bună orientare indicăm aici câteva date care arată când a fost primit stilul gregorian sau calendarul îmbunătăţit în diferite părţi. In majoritatea cazurilor există izvoare istorice care ne privesc provenind din cancelariile respective sau dela persoane aparţinând acestor teritorii. Precizarea datelor s'a făcut amintindu-se mai întâi ultima zi socotită după stilul vechi, căreia am făcut să-i urmeze prima zi socotită după stilul nou. Deci a doua cifră nu reprezintă echivalentul de zi al primei cifre însemnate ci succesiunea imediată. Diferenţa dintre amândouă însemnează numărul zilelor cu care rămăsese calendarul în urmă în acea vreme.

Iată aceste câteva date:

Statul Papal
Spania . . .
Portugalia . } după Joi 4 Oct. urmează Vineri 15 Oct. 1582

Franța (cu Lorena = Lorraine, Lotharingie, Lothringen): 9 [20] Dec. 1582.

Țările de Jos . . . . . 1582—1583.

Rotterdam, *Amsterdam*, *Leyde (Leiden)*, *Delft*, *Harlem*, *Haga (Haag, La Haye)*, *Zeeland* . . . 9 [20] Dec. 1582.

Artois, *Flandra*, *Holland*, *Brabant*, *Hennegau* . . . 21 Dec. 1582 [1 Ian. 1583].

Savoia . . . . . 21 Dec. 1582 [1 Ian. 1583].

Danemarca . . . . . 1582.

Danzig . . . . . 1582.

Germania: Catolicii . . . . . 1582—1631.

Protestanții . . . . . 1700—1701.

Lüttich (Liège) episcopatul . . 10 [21] Febr. 1583.

Augsburg episcopatul . . . 13 [24] Febr. 1583.

Groningen . . . . 18 Febr. [1 Mart] 1583.

(La 24 Iulie 1594 Mauriciu de Nassau a reintrodus stilul iulian).

Trier (Trèves) arhiepiscopatul . . 4 [15] Oct. 1583.

Bavaria, episcopatele: Freising, Eichstedt, Regensburg, Salzburg, Brixen . . 5 [16] Oct. 1583.

Alsacia superioară (Alsace, Elsass), Breisgau . . . . . 13 [24] Oct. 1583.

Elveția: Catolicii . . . . . 1583—1584.

Protestanții . . . . . 1700.

Basel (Bâle) episcopatul . . . 20 [31] Oct. 1583.

Jülich-Berg ducatul . . . . 2 [13] Nov. 1583.

Colonia (Köln, Cologne), orașul și arhiepiscopatul . . . 3 [14] Nov. 1583.

Würzburg episcopatul . . . . 4 [15] Nov. 1583.

Mainz arhiepiscopatul . . . . 11 [22] Nov. 1583.

Strasbourg (Strassburg) episcopatul, Baden markgrafiatul . . . . 16 [27] Nov. 1583.

Münster episcopatul, Cleve ducatul . . . . 17 [28] Nov. 1583.

Steiermark . . . . . 14 [25] Dec. 1583.

Boemia, Austria . . . . . 6 [17] Ian. 1584.

Luzern (Lucerne), Uri . . . . . 11 [22] Ian. 1584.

Solothurn (Soleure), Freiburg (Fribourg), Zug, Schwyz . . . . 11 [22] Ian. 1584.

Silesia (Schlesien), Lusacia (Lausitz) . . . . . 12 [23] Ian. 1584.

Ungaria . . . . . 22 Ian. [2 Febr.] 1584.

(Legal la 21 Oct. 1587).

Unterwalden . . . . . Iunie 1584.

Vestfalia (Westfalen) ducatul . . . 1 [12] Iulie 1584.

Appenzell . . . . . 1584.

(Protestanții reintroduc stilul iulian la 1590)

Paderborn episcopatul . . . 16 [27] Iunie 1585.

Polonia . . . . . 21 Dec. 1585 [1 Ian. 1586].

Transilvania . . . . . 14 [25] Dec. 1590.

(Ortodocșii păstrează stilul iulian).

Prusia (Preussen) ducatul	22 Aug. [2 Sept.] 1612.
Kurland ducatul	1617.
(Se reintroduce stilul iulian la 1796).	
Osnabrück episcopatul	1624.
Minden	1630.
Hildesheim	15 [26] Mart. 1631.
Alsacia	1648.
Wallis cantonul	28 Febr. [11 Mart.] 1655.
Strasbourg oraşul	4 [16] Febr. 1682.
Suedia [1]	1696—1744.
Germania (cu oraşele suedeze), *Danemarca*, *Norvegia*	18 Febr. [1 Mart.] 1700.
Gelderland, Zutphen	30 Iunie [12 Iulie] 1700.
Utrecht, Overijsel	30 Nov. [12 Dec.] 1700.
Zürich (Zurich), Bern (Berne), Basel (Bâle), Schaffhausen (Schaffhouse), Genf (Genève)	31 Dec. 1700 [12 Ian. 1701].
Bienne (Biel), Mülhausen (Mulhouse), Neuenburg (Neufchâtel), Baden, Thurgovie (Thurgau), Sargans, Rheinthal	31 Dec. 1700 [12 Ian. 1701].
Friesland, Groningen	31 Dec. 1700 [12 Ian. 1701].

1) Suprimă zilele suplimentare din anii bisecți dela 1696 la 1744; acesta din urmă concordă cu stilul nou.

Glarus, Appenzell, Sankt Gallen (oraşul)	1724.
Toscana	1749 — 1751.
Pisa, Florenţa	1 Ian. 1750.
Anglia (cu Irlanda)	2 [14] Sept. 1752.
Graubünden (Grisonii; date diferite)	1760 — 1812.
Rusia (Republica Sovietică)	1 [15] Februarie 1918.
România [1]	18 Dec. [1 Ian. 1919]

Grecia, Jugoslavia, Bulgaria şi Turcia au adoptat azi calendarul gregorian.

Rezultă şi din această înşirare de date că diferenţa în zile a crescut din veac în veac. Pentru exacta corespondenţă trebue ca la stilul vechi să adăogăm:

10 zile între	5 [15] Oct. 1582	şi	18 [28] Febr. 1700.
11 „	„ 19 Febr. [1 Mart.] 1700	„	17 [28] Febr. 1800.
12 „	„ 18 Febr. [1 Mart.] 1800	„	16 [28] Febr. 1900.
13 „	„ 17 Febr. [1 Mart.] 1900	„	15 [28] Febr. 2100.

In paranteze [ ] am pus ziua corespunzătoare după stilul nou.

Calculul corespondenţei se face destul de uşor. Dacă ni se dă data după calendarul iulian adăogăm 10 (respectiv 11, 12 sau 13) zile şi avem data în calendarul gregorian. Trebue să fim însă mai atenţi la datele stil vechi dela sfârşitul lunilor, care au corespondenţa în luna următoare stil nou. Pentru o mai uşoară orientare se poate folosi următorul tabel de corespondenţe:

1) Paştele nu se sărbătoreşte însă după calendarul gregorian.

Stilul Nou (Gregorian) Zi din luna următoare			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Stilul Vechi (Iulian)	1582—1700	Luni de 31 zile	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31			
		Luni de 30 zile	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30			
		Februarie bisect	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29			
		Februarie comun	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28			
	1700—1800	Luni de 31 zile	21	22	23	24	5	26	27	28	29	30	31		
		Luni de 30 zile	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30		
		Februarie bisect	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29		
		Februarie comun	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28		
	1800—1900	Luni de 31 zile	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	
		Luni de 30 zile	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	
		Februarie bisect	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	
		Februarie comun	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	
	1900—2100	Luni de 31 zile	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
		Luni de 30 zile	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
		Februarie bisect	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
		Februarie comun	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28

Ex. Ce zi după *stilul nou* corespunde cu 24 Ianuarie 1859 *stil vechi* (Unirea Principatelor)? Se caută 24 în coloana orizontală a lunilor de 31 zile (Ianuarie are 31 zile) din dreptul anilor 1800—1900 din stânga (stilul vechi); dela cifra 24 se merge în sus pe coloana verticală până la coloana orizontală a stilului nou (întâia); acolo se întâlneşte cifra 5, care este ziua corespunzătoare din luna următoare lui Ianuarie. Deci *24 Ianuarie stil vechi* corespunde cu *5 Februarie 1859 stil nou.*

I. Impăraţii din Orient (Bizanţ)

1. Dinastia teodosiană

Flavius *Theodosius I:* 379 — † 17 Ianuarie 395.
Augusti: Arcadius — dela 19 Ianuarie 383 (în Orient).
Honorius—dela 10 Ianuarie 393 (în Occident).

Flavius *Arcadius:* 395 — † 408.
Regenţi: Rufin, 395 — 396.
Eutropiu, 396 — 399.
Augustă: împărăteasa Eudoxia — dela 400.

Flavius *Theodosius II, Kalligraphos:* 408 — † 28 *Iulie* 450.
Regent: Anthemius, 408 — 414.
Augustă: Pulcheria, 414 — 416.
[Athenaïs-Eudoxia, dela 421].
[Galla Placidia].
[Chrysaphios].

Flavius *Marcianus:* 450 — 457.

Flavius *Leo Makellos:* 457 — 474.
Patriciu: Aspar, 459 — 471.
Coîmpărat: Flavius Leo II, 473 — 474.

Zenon: 474 — 491.
Anticesari: Basiliscos, 475 — 477. Illus, 482 — 488.
Marcus, (475 —) 477. Leontius, 484 — 488.
Procopius, 479 —480. Longinus, 490 — 492.
Romulus, 479 — 481.

Flavius *Anastasius Dikoros:* 491 — † 1 Iulie 518.

2. Dinastia justiniană.

Flavius *Justinus I:* August 518 — 1 August 527.
Colaborator: Justinian, 518 — 527; asociat: Aprilie 527.

Flavius Petrus Sabbatius *Justinianus I:* 1 August 527 — † 14 Noemvrie 565.
Colaboratoare: Theodora, 518 — † 548.

Phlavios *Justinos II:* 14 Noemvrie 565 — 5 Octomvrie 578.
Coregenţi: Sophia — dela Noemvrie 573.
Tiberios: caesar, dela 7 Decemvrie 574.
βασιλεύς, dela 26 Septemvrie 578.

Phlavios Konstantinos *Tiberios:* 6 Octomvrie 578 — 14 August 582.
Maurikios: caesar, dela 6 August 582.
coregent, dela 13 August 582.

Maurikios: 5 (sau 14) August 582 — 23 Noemvrie 602
Coregent: Theodosios — dela 590.

Phokas (uzurpator): 23 Noemvrie 602 — 5 Octomvrie 610.

3. Dinastia heracleană

Herakleios: 5 Octomvrie 610 — 11 Februarie 641.
Coregenţi: Herakleios νέος Κωνσταντῖνος, dela 22 Ianuarie 613.
Herakleios Heraklonas, fiul Martinei, dela 638.

(Herakleios νέος) *Konstantinos II:* 11 Februarie *641* — 24 Mai *641*.

Coregenţi: Martina şi Herakleios Heraklonas, 11 Februarie 641 — 24 Mai 641.

Herakleios *Heraklonas:* 25 Mai *641* — 8 Noemvrie *641*.

Coregenţi: Martina, 25 Mai 641—8 Noemvrie 641.
Konstans, dela Septemvrie 641.
David, dela ca. Septemvrie 641.

Konstans (Konstantinos *III*)*:* 9 Noemvrie *641* — Septemvrie *668*.

Coregenţi: Konstantinos (IV), numit între 5 şi 26 Aprilie 554. probabil 13 Aprilie (Paştele).
Herakleios, Tiberios } 26 Aprilie — 9 August 659.
[Marcus III, 668—669].

Konstantinos IV Pogonatos: Septemvrie *668* — Septemvrie (început) *685*.

Coregenţi: Herakleios, Tiberios } 16 Septemvrie—23 Decemvrie 681.
Justinianos, 16 Septemvrie — 23 Decemvrie 681 (încoronat: 685).

Justinianos II Rhinotmetos: Septemvrie *685* — *695* (sfârşit).

Leontios (uzurpator): *695* (sfârşit) — *698* (sfârşit.)

Tiberios III Apsimaros (uzurpator): *698* (sfârşit) — *705* (sfârşit).

Justinianos II Rhinotmetos (a 2-a oară): ca. mijloc *705*— (ca.) 11 Decemvrie *711*.

Coregent: Tiberios, ca. 705 (sfârşit) — 711.

Philippikos Bardanes: ca. 11 Decemvrie *711* — 3 Iunie *713*.

Anastasios II Artemios: 4 Iunie *715* — August (sfârşit) *715*.

Theodosios III Atramytenos: August (sfârşit) *715* — 18 Aprilie *716;* — 25 Martie *717*.

4. Dinastia isaurianã

Leon III Isaurikos: 18 Aprilie *716* (proclamarea); 25 Martie *717* (încoronarea) — 18 Iunie *740*.

Coregent: Konstantinos, dela 31 Martie 720.

Konstantinos V Kopronymos (Kabalinos): 19 Iunie *740* — 23 Septemvrie *775*.

Coregent: Leon, 17 Mai 750.
Antiîmpărat: Artavasdos, Iulie 741—2 Noemvrie 742.

Leon IV: 24 Septemvrie *775* — 8 Septemvrie *780*.

Coregent: Konstantinos (VI), dela 24 Aprilie 776.

Konstantinos VI Porphyrogennetos: 9 Septemvrie *780*— *790 (primăvara)*.

Coregentă: Eirene (Irina): 9 Septemvrie 780—790.

Eirene (Irina): 790 (început) — *790* Decemvrie *(singură)*.

Konstantinos VI Porphyrogenetos: Decemvrie *790* — 15 August *797*.

Coregentă: Eirene, Decemvrie 790—15 August 797.

Eirene: 15 August *797* — 31 Octomvrie 802.

Nikephoros I (uzurpator): 1 Noemvrie 802 — 25 Iulie 811.

Staurakios: 26 Iulie 811 — 2 Octomvrie 811.

Michael I Rhangabe: 2 Octomvrie 811 — 10 Iulie 813.

Leon V [Armenicius]: 10 Iulie 813 — 24 Decemvrie 820.

Michael II [Gângavul]: 25 Decemvrie 820 — Octomvrie 829.

Coregent: Theophilos, 12 Mai 821 — Octomvrie 829.
[Thomas I, 820].

Theophilos: Octomvrie 829 — 20 Ianuarie 842.

Michael III [Beţivul]: 21 Ianuarie 842 — 23 Septemvrie 867

Coregenţi: Theodora, 21 Ianuarie 852—15 Martie 856.
Bardas, 862—6 Mai 862.
Basileios, 26 Mai 866 — Septemvrie 867.
[Theophilos II, 867].

5. Dinastia macedoniană.

Basileios I: 23 Septemvrie 867 — 29 August 886.

Coregenţi: Konstantinos, 869—880.
Leon, 870—29 August 886.
Alexandros, 23 Noemvrie 871—29 August 886.

Leon VI [Filosoful]: 30 August 886 — 11 Mai 912.

Coregenţi: Alexandros, 30 August 886—11 Mai 912.
Konstantinos, 9 Iunie 911—11 Mai 912.

Alexandros: 11 Mai 912 — 6 Iunie 913.

Konstantinos VII: Porphyrogennetos: 7 Iunie 913 — 17 Decemvrie 919.

[Zoe, 913—919].

Romanos I Lekapenos (uzurpator): 11/12 Decemvrie 919 — 16 Decemvrie 944.

Coregenţi: Konstantinos (VII), 11/12 Decemvrie 919—16 Decemvrie 944,
Christophoros, 20 Mai 921 — August 931.
Stephanos, 25 Decemvrie 924—27 Ianuarie 945.
Konstantinos, 25 Decemvrie 924—27 Ian. 945.

Konstantinos VII: Porphyrogennetos (iar singur împărat): 16 Decemvrie 944 — 9 Noemvrie 959.

Coregenţi: Stephanos, 16 Decemvrie 944—27 Ianuarie 945.
Konstantinos, 16 Decemvrie 944—27 Ian. 945.
Romanos (II), dela începutul 948 (cel mai târziu).

Romanos II: 10 Noemvrie 959 — 15 Martie 963.

Coregenţi: Basileios (II), 22 Aprilie 960 — 15 Martie 963.
Konstantinos (VIII), 961—15 Martie 963.

Basileos II: 16 Martie 963 — 3 Iulie (16 August) 963.

Coregent: Konstantinos (VIII), 16 Martie 963—3 Iulie (16 August) 963.

Nikephoros II Phokas: 3 Iulie (16 August) 963 — 10/11 Decemvrie 969.

Coregenţi: Basileios II, 3 Iulie (16 August) 963—10/11 Decemvrie 969.
Konstantinos (VIII), 3 Iulie (16 August) 963—10/11 Decemvrie 969.

Joannes II Tzimiskes: 11 Decemvrie 969—19 Ianuarie 976.

Coregenţi: Basileios (II), 11 Decemvrie 969—10 Ianuarie 976.
Konstantinos (VIII), 11 Decemvrie 969—10 Ianuarie 976.

Basileios II Bulgaroktonos: 11 Ianuarie 976—15 Decemvrie 1025.

Coregent: Konstantinos (VHI), 11 Ianuarie 976—15 Decemvrie 1025.
[Phokas II, 984—989].
[Skleros, 986—989].

Konstantinos VIII: 16 Decemvrie 1025—11 Noemvrie 1028.

Zoe: 12 Noemvrie 1028—1050 (asociată soţilor ei succesivi):

Romanos III Argyros: 12 Noemvrie 1028 — 11/12 Aprilie 1034.

Michael IV Paphlagon: 12 Aprilie 1034 — 10 Decemvrie 1041.

Michael V Kalaphates: 10 Decemvrie 1041 — 21 Aprilie 1042.

(nepotul lui Michael IV, adoptat de Zoe).

Zoe (singură): 21 Aprilie 1042 — 12 Iunie 1042.

Coregentă: Theodora, 21 Aprilie 1042—12 Iunie 1042.

Konstantinos IX Monomachos: 12 Iunie 1042 — 11 Ianuarie 1055.

Theodora: 11 Ianuarie 1055 — 21 August 1056.

Michael VI Stratiotikos: 21 August 1056—31 August 1057.

6. Dinastia Ducas şi Comnen.

Isaak I Komnenos: 8 Iunie (proclamat), 1 Septemvrie (încoronat) 1057 — 25 Decemvrie 1059.

Konstantinos X Dukas: 25 Decemvrie 1059 — 21 Mai 1067.

Coregenţi: Michael Dukas, ca. 1060—21 Mai 1067.
[Basileios III, 1065—1076].
[Ioannes III, 1065—1076].

Eudokia Dukaina: 21 Mai 1067 — 31 Decemvrie 1067.

Romanos IV Diogenes: 1 Ianuarie 1068—24 Octomvrie 1071. (1073, orbirea lui).

Eudokia: 26 August 1071 — 24 Octomvrie 1071.

Michael VI Dukas (Parapinakes): 24 Octomvrie 1071 —7 Ianuarie 1078.

[Nikephoros Bryennios, 1077—1078].

Nikephoros II Botaneiates: 7 Ianuarie 1078 — 1 Aprilie 1081.

Alexios I Komnenos: 1 Aprilie 1081 — 15/16 August 1118.

Coregenţi: Konstantinos Dukas, 1081 — ca. 1090.
Ioannes Komnenos, (Septemvrie ?) 1092—15/16 August 1118.
[Nikephoros Bryennios, 1090—1137].

Ioannes II Komnenos (Kalos): 16 August 1118—8 Aprilie 1143.

Coregent: Alexios, 1119—1142.

Manuel I Komnenos: 8 Aprilie 1143—24 Septemvrie 1180.

Coregent: Alexios, 1172—24 Septemvrie 1180.

Alexios II Komnenos: 24 Septemvrie 1180 — Septemvrie 1183.

Coregent: Andronikos Komnenos, 16 Mai 1182—Septemvrie 1183.

Andronikos I Komnenos: Septemvrie 1183 — 12 Septemvrie 1185.

Coregent: Alexios II, Septemvrie 1183—ca. Octomvrie 1183. [Isaak II Komnenos, 1184—1191].

7. *Dinastia Angelos.*

Isaak II Angelos: 12 Septemvrie 1185 — 8 Aprilie 1195.

Alexios III Angelos: 8 Aprilie 1195 — 18 August 1203.

Isaak II Angelos (a doua oară): 18 August 1203 — 28/29 Ianuarie 1204.

Coîmpărat, fiul său: Alexios IV *Angelos*, 18 August 1203—28/29 Ianuarie 1204.

Alexios V Dukas Murtzuphlus: 28/29 Ianuarie 1204 (încoronat 5 Februarie) — 13 Aprilie 1204.

[Alexios VI, 1204].

[Michael VIII, 1204].

8. *Împăraţii din Nicea*

Theodoros I Laskaris: 13 Aprilie 1204, ales în Sf. Sofia; încoronat împărat la Nicea, 30 Martie (5 Aprilie) 1208 — 1222 (început).

Joannes III Dukas Batatzes: ca. 1222 (început) — 30 Octomvrie 1254.

Coîmpărat (?): Theodoros (II) Laskaris, 1241 (?) —30 Octomvrie 1254.

Theodoros II Laskaris: 30 Octomvrie (Noemvrie început?) 1254 — August 1258.

Joannes IV Dukas: August 1258 — 1 Decemvrie 1258.

Michael VIII Palaiologos (uzurpator): 1 Decemvrie 1258 (ridicarea); 25 Decemvrie 1258 (încoronarea) — 1261.

9. *Dinastia Paleologilor şi Cantacuzinilor.*

(Din nou în Constantinopol).

Michael VIII Palaiologos: 15 August 1261 (a 2-a încoronare) — 11 Decemvrie 1282.

Coîmpăraţi: Andronikos (II), 8 Noemvrie 1272—11 Decemvrie 1282.

Michael (IX), ca. Iunie 1281—11 Decemvrie 1282.

Andronikos II: 1282—1328 († 1332).

Asociat: Michael (IX), fiul său, 1295—1320.

Andronikos III: 1328 — † 1341.

Joannes V: 1341—1376.

Ioannes VI Kantakuzenos, anti şi coîmpărat, (1341 —) 1347—1354.

Rival: Apokaukos.

Andronikos IV: 1376—1379 († 1385).

Asociat: Ioannes (VII) fiul său.

Joannes V (a 2-a oară): 1379—1391 (început).

Asociat: Manuel II.

Antiîmpărat: Joannes VII, 1390.

Manuel II Palaiologos: 1391—1425.

Antiîmpărat: Joannes (VII), 1399—1404.

Asociat: Joannes (VIII).

Joannes VIII Palaiologos: 1425—1448 (toamna).

Konstantinos XI Dragases: 1448— † 29 Mai 1453.

[Thomas II Palaiologos, 1453—1480].

[Joannes Palaiologos, 1453—1457].

II. *Împăraţii din Trapezunt*

Alexios I Komnenos: 1204 — † 1 Februarie 1222.

Andronikos I Gidon: 1222—1235.

Joannes I Axuchos: 1235—1238.

Manuel I: 1238 — † 1263.

Andronikos II: 1263—1266.
Georgios I: 1266—1280.
Joannes II: 1280 — † 16 August 1297.
Theodora, 1285.
Alexios II: 1297 — † 3 Mai 1330.
Andronikos III: 1330 — † Ianuarie 1332.
Manuel II: 1332.
Basileios I: 1332 — 1340.
Eirene: 1340—1341.
Anna: 1341.
Michael: 30 Iulie 1341—1342.
Ioannes III: 4 Septemvrie 1342—1344.
Michael (a doua oară): 3 Mai 1344—13 Decemvrie 1349 (abdicare).
Ioannes Alexios III: 22 Decemvrie 1349 (încoronat: 21 Ianuarie 1350) — † 20 Martie 1390.
Manuel III: 1390 — † 5 Martie 1412 (sau 1417).
Basileios Alexios IV: (1412) 1417 — † înainte de 28 Octomvrie 1429.
Ioannes (Kaloioannes) IV: 1429 — † 1458.
David: 1458 — 1461 († 1 Noemvrie 1463.

III. Impărații latini din Constantinopol

1. Impărați efectivi

Balduin I de Flandra: 1204 — 1205.
Henric de Flandra (Angre): 1205 — † 11 Iunie 1216.
Petru de Courtenay: 1216—1217 (încoronat la Roma în 9 April 1217; † înainte de 28 Iulie 1217).
Yolanda: 1217 — 1219.
Robert II de Courtenay-Auxerre: (1217) 1221—1228.
Balduin II: (1228—) 1240—1261.
Regent și titular: Ioan de Brienne, 1229—1237.
Regenți: Anseau de Cayeaux, 1237—1238.
Narjot de Toucy, 1238—1240.

2. Impărați titulari

Balduin II: 1261—1273.
Filip I de Courtenay: 1273—1283.
Caterina I de Courtenay: 1283—1308.
Caterina II de Valois: 1308—1346.
Căs. cu Filip II de Anjou-Tarent, 1313—1331.
Robert II de Anjou-Tarent: 1346—1364.
Filip III de Anjou-Tarent: 1364—1373.
Iacob de Beaux: 1373—1383.
Ludovic I de Anjou: 1383—1384.
Ludovic II de Anjou: 1384.

IV. Turcii și Imperiul Otoman

1. Apariția Turcilor

Istami, khaganul Turcilor din Sogdiana: 562—576.
[Se întind spre Vest sub diferite ramuri, până se impun sub Buizi și Ghaznavizi].

2. Sub dinastia Buye (iraniană).

Buyé: ?— 932.
Ahmed Mo 'izz ad-dawla: 932—956 (intră înBagdad la 955).
Adud ad-dawla, sultan și șahanșah: 977—983.
Baha ad-dawla: 983—1012.
(Dinastia ia sfârșit la 1055).

3. Sub dinastia ghaznavidă (turcă)

Alp Tekin: după 950.
Subuktikin: 977—997.
Mahmud Ghaznavidul, fiul lui Subuktikin: 999—1030.
Masud: 1030—1041.
Ibrahim: 1059—1099.
Bahram Șah: 1117—1153.
Khosraw Malik: 1160—1191 (ultimul ghaznavid).

4. *Sub dinastia Selgiukizilor.*

In Bagdad.

Toghrul Beg: 1038—1063 (intră în Bagdad la 1055).
Alp-Arslan: 1063 — † 1072.
Malik Şah I: 1072 — † 1092.
Tutuş, fiul lui Alp-Arslan: 1079—1095.
Mahmud I: 1092.
Barkijarok: 1092—1104.
Malik Şah II: 1104—1117.
Malik Şah II: 1104 — 1117.
Mohammed Şah: 1104—1117.
Sangiar: 1117 — 1157.
Mahmud II: 1118—1130.
Soliman (Soleiman) Şah: 1157—1160.
Arslam Şah: 1160—1175.
Toghrul Şah II: 1175—1194.

In Iconium (Konie).

Khawurd: 1041—1074 (în Kirman).
Soliman ben-Kutulmiş: 1077—1086 (în Nicea).
Kiligi Arslan I: 1092—1107 (în Iconium=Rum).
Masud I: 1107—1155.
Malik Şah (Saisan): 1107 — 1116.
Aseddin Kiligi-Arslan II: 1155—1192.
Ghajasseddin Kaichosrew I Jathathine: 1192—1211.
Rukneddin Soliman: 1193—1202.
Aseddin Kiligi-Arslan III: 1202.
Aseddin Kaikaus I: 1211—1220.
Alaeddin Kaikobad: 1220—1237.
Ghajasseddin Kaichosrew II: 1237—1247.
Aseddin Kaikaus II: 1247—1266.
Rukneddin Kiligi-Arslan IV: 1247—1267.
Ghajasseddin Kaichosrew III: 1267—1283.
Masud II: 1282—1297.
Alaeddin: 1298—1307.

5. *Dinastia osmană*

Reşedinţa în: Brussa: 1326—1365.
Adrianopol: 1365—1453.
Constantinopol: 29 Mai 1453—1921.
Ankara: 1921 —

Ertogrul: 1231—1288.
Osman I: 1288—1326.
Orhan: 1326—1359.
Murad I: 1359— † 15 Iunie 1389.
Baiazid I Ildrim: 1389 — 20 Iulie 1402 († 9 Martie 1403).
Soliman I: 1403—1411.
Musa: 1411—1413.
Mohammed I: (1403) 1413—1421.
Murad II: 1421—1451.
Mohammed II: 1451—1481.
Baiazid II: 1481—1512.
Selim I: 1512—1520.
Soliman II: 1520—1566.
Selim II: 1566—1574.
Murad III: 1574—1595.
Mohammed III: 1595—1603.
Ahmed I: 1603—1617.
Mustafa I: 1617—1618.
Osman II: 1618—1622.
Murad IV: 1622—1640.
Ibrahim I: 1640—1648.
Mohammed IV: 1648—1687.
Soliman III: 1687—1691.
Ahmed II: 1691—1695.
Mustafa II: 1695—1703.
Ahmed III: 1703—1730.
Mahmud II: 1730—1754.
Osman III: 1754—1757.
Mustafa III: 1757—1774.
Abd-ul Hamid I: 1774—1789.

Selim III: 1789—1807.
Mustafa IV: 1807—1808.
Mahmud II: 1808—1839.
Abd-ul Megid: 1839 — † 13/25 Iunie 1861.
Abd-ul Aziz: 1861—17/29 Mai 1876 († 24 Mai/4 Iunie 1876).
Murad V: 18/30 Mai—19/31 August 1876 depus.
Adbdul Hamid II: 1877—1909 († 1918).
Mohammed V Reşad: 1909—Iulie 1918.
Mohammed VI Vahideddin: 1918—1922 abdică († 1926).
Abd-ul Megid II: Noemvrie 1922—1924 (calif).

6. Republica turcă

Mustafa Kemal Paşa (Kamal Atattürk): Septemvrie 1923 — † 10 Nov. 1938.
Ismet Inönü: 12 Nov. 1938—

V. Grecia modernă

1. Formarea statului

Eteria şi luptele pentru libertate: 1821—1829.
Alexandru Ypsilanti în Principatele Române: 1821.
Mavromichalis în Morea: 1821 —
Kolokotroni şi alţii, 1821 } 1821—1824.
Dimitrie Ypsilanti ashistrateg }
Proclamarea independenţei la Epidaur: 2 Ianuarie 1822.
Mavrocordat, preşedintele comitetului executiv.
Capodistria, şeful guvernului: 1827 — † 1831.
Leopold de Koburg, i se oferă domnia: 3 Febr. 1830
A refuzat.

2. Regatul

Otto de Wittelsbach (Bavaria): 1832—Octomvrie 1862.
Alfred de Koburg, i se oferă coroana: 1862. A refuzat.
George I de Glücksburg: 30 Martie 1863—† 18 Martie 1913.
Constantin XIII: 1913 — 12 Iunie 1917.

Alexandru: 1917 — † Octomvrie 1920.
Constantin XIII (a doua oară): 1920—1922 (†1923).
George II: 1922—1923 (1924).
[Republica: Martie 1924. Preşedinţi: amiralul Konduriotis 1924—1925, generalul Pangalos, începe dictatura militară 1925].
George II (a 2 oară): 1935—

VI. Românii

Dela părăsirea Daciei (275) şi până în sec. IX, respectiv XIII—XIV, Românii au trăit organizaţi pe baze populare sub diferitele valuri trecătoare ale barbarilor, tinzând totdeauna la reintoarcerea Impăratului. Conducătorii barbarilor, adeseori aleşi şi din sânul elementului romanic, erau şi conducătorii Românilor. Conducerea barbară cea mai prelungită a fost a Ungurilor în Transilvania, cum se vede din şirul Voevozilor, adeseori ei înşişi Români. Faţă de toate popoarele înconjurătoare, afară de Ruşi cu care n'am ajuns în contact de hotar decât la 1792, numai noi Românii am avut o conducere locală neîntreruptă dela întemeere până azi.

1. Ţara Românească

Litovoiu: [1240] — † 1273.
Domni teritoriali: Seneslau la Argeş 1247.
Ioan
Farcaş } în Oltenia: 1247.
[Barbat: 1273 — 1290].
[Ivancu-] Tihomir-Tugomir (Tocomerius): [1290—1315].
Basarab, fiul lui Tihomir: [1315] — † 1352.
Alexandru-Nicolae: 1352 — † 16 Noemvrie 1364.
Vladislav- Vlaicu (Laico): 16 Noemvrie 1364 — [1377].
Radu I: [1377 — 1384].
Dan I: [1384 — † 1386].
Mircea cel Mare: [1386] — † 31 Ianuarie 1418.
Vlad (uzurpator): după 10 Octomvrie 1394—1397 vara.

Mihai I: 31 Ianuarie 1418 — † August 1420.
Dan II: August 1420—Mai 1421.
Radu Pleşuvul (Praznaglava): Mai — Noemvrie 1421.
Dan II: Noemvrie 1421—1423 vara.
Radu Pleşuvul: 1423 vara.
Dan II: 1423 vara — 1424.
Radu Pleşuvul: înainte de 10 Nov. 1424—1427.
Dan II: 1427 — † Iunie 1431.
Alexandru II Aldea: Iunie 1431 — † [1436].
Vlad Dracul: 1436—Martie 1442.
Mircea, fiul lui Vlad Dracul: Martie 1442 — † după 2 Sept. 1442.
Basarab: 1442—1443.
Vlad Dracul: 1443 — † 25 Decemvrie 1446.
Vladislav: 1447 — † 1456 vara (înainte de 3 Iulie).
Vlad Ţepeş: înainte de 3 Iulie 1456 — înainte de 15 August 1462.
Radu cel Frumos: înainte de 15 August 1462—Noemvrie 1473.
Basarab cel Bătrân-Laiotă: 24 Noemvrie — 23 Devemvrie 1473.
Radu cel Frumos: 23 Decemvrie 1473—1474 primăvara.
Basarab Laiotă: 1474 primăvara — 16 Noemvrie 1476.
Vlad Ţepeş: 16 Noemvrie — † Decemvrie 1476.
Basarab-Laiotă: Decemvrie 1476 — Noemvrie 1477 († 1480).
Basarab cel Tânăr-Ţepeluş: Noemvrie 1477—August-Septemvrie 1481.
Mircea: 1481.
Vlad Călugărul: August-Septemvrie 1481—înainte de 16 Noemvrie 1481.
Basarab-Ţepeluş: înainte de 16 Noemvrie 1481—după 23 Martie 1482.
Vlad Călugărul: după 23 Martie 1482 — Septemvrie — Octomvrie 1495. († 16 Oct.?).

Radu cel Mare: înainte de 16 Octomvrie 1495 — † Aprilie 1508.
Mihnea cel Rău: Aprilie 1508 — Februarie 1510 († 12 Martie 1510).
Pretendent: Danciul, 1508.
Vlad cel Tânăr-Vlăduţ: Februarie (sau 7—8 Aprilie) 1510 — 23 Ianuarie 1512.
Neagoe Basarab: 23 Ianuarie 1512—15 Septemvrie 1521.
Teodosie: 15 Septemvrie 1521—Decemvrie 1521.
Pretendenţi: Dan.
Mehmet Bei.
Radu (Dragomir) Călugărul: Octomvrie — 25 Noemvrie 1521 († 25 Ianuarie 1522).
Radu dela Afumaţi: Ianuarie — Aprilie 1522.
Radu Bădica: 1522.
Radu dela Afumaţi: Iunie 1522—Aprilie 1523.
Vladislav: Aprilie 1523 — Noemvrie 1523.
Radu Bădica: Noemvrie 1523—după 19 Ianuarie 1524 († Ianuarie 1524).
Radu dela Afumaţi: Ianuarie—Iunie 1524.
Vladislav: Iunie—Septemvrie 1524.
Radu dela Afumaţi: Septemvrie 1524—Aprilie 1525.
Vladislav: Mai — Iunie 1525.
Radu dela Afumaţi: vara 1525 — † 2 Ianuarie 1529.
Moise: Ianuarie — Februarie 1529—Iunie 1530.
Vlad Inecatul: Iunie 1530—Septemvrie 1532.
Vlad-Vintilă: Noemvrie 1532 — August 1534.
Radu Paisie: August — Noemvrie 1534.
Vlad-Vintilă: Noemvrie 1534 — Iunie 1535.
Radu Paisie: 12 Iunie 1535—17 Martie 1545.
Pretendenţi: Drăghici fiul lui Danciu Gogoaşă: 1536.
Ivan Viezure: 1537.
Şerban Banul: 1539.
Basarab Laiotă: 1544
Mircea Ciobanul: 17 Martie 1545—28 Februarie 1554.
Pretendent: Radu Ilie: 16 Noemvrie 1552—Mai 1553.

Pătraşcu cel Bun: 28 Februarie 1554—† 26 Decemvrie 1557.
Mircea Ciobanul: Ianuarie 1558 — † 21 Septemvrie 1559.
Petru cel Tânăr: 21 Septemvrie 1559 — 2 Iunie 1568 († 19 August 1569).
Alexandru: 14 Iunie 1568 — Mai 1574.
Vintilă: Mai 1574 (4 zile).
Alexandru: 25 Iulie 1574—25 Iulie 1577.
Mihnea Turcitul: 25 Iulie 1577 — Iulie 1583.
Petru Cercel: Iulie 1583 — 6 Aprilie 1585.
Mihnea Turcitul: Aprilie 1585 — Februarie 1591.
Pretendenţi: Iliaş Lăpuşneanu: Martie 1591.
Radu: Martie-Aprilie 1591.
Ştefan Surdul: Mai 1591 — Iunie 1592.
Alexandru cel Rău: Iunie 1592 — Septemvrie 1593.
Mihai Viteazul: Septemvrie 1593—25 Noemvrie 1600 († 9/19 August 1601).
Vicevoevod: Nicolae-Pătraşcu: Noemvrie 1599 — Septemvrie 1600.
Simion Movilă: după 25 Noemvrie 1600—24 Iunie 1601 şi August-Noemvrie 1601.
Radu Şerban: Mai-August 1601; 20 Octomvrie 1601 — Februarie 1602.
Radu Mihnea: Noemvrie 1601 — Aprilie 1602.
Radu Şerban: August 1602 — Ianuarie 1611.
Ocupaţia lui Gabriel Báthory: Ianuarie — Martie 1611.
Radu Mihnea: Martie — Mai 1611.
Radu Şerban: Iunie 1611 — 19 Septemvrie 1611 († înainte de 16 Martie 1620.
Radu Mihnea: August — Septemvrie 1611 — August 1616.
Pretendent: Gavril Movilă: 1616.
Alexandru Iliaş: Septemvrie 1616 — Iunie 1618.
Gavril Movilă: Iulie 1618 — Iulie 1620.
Radu Mihnea: August 1620 — August 1623 († 13 Ianuarie 1626).
Alexandru Coconul: August 1623 — Octomvrie 1627.
Alexandru Iliaş: Noemvrie 1627 — Octomvrie 1629.

Leon Tomşa: Octomvrie 1629—21 Iulie 1632.
Radu: Iulie — Octomvrie 1632.
Matei Basarab: (1632); 3/18 Februarie 1633 — † 9 Aprilie 1654.
Constantin Basarab Cârnul: 9 Aprilie 1654—Martie 1658.
Mihnea (Mihail Radu): 19 Ianuarie 1658—Decemvrie 1659.
Gheorghe Ghica: 20 Noemvrie 1659 — Septemvrie 1660.
Grigore Ghica: Septemvrie 1660—Decemvrie 1664.
Radu Leon: Decemvrie 1664 — Martie 1669.
Antonie din Popeşti: Martie 1669 — Februarie 1672.
Grigore Ghica: Februarie 1672 — Noemvrie 1673.
Gheorghe Duca: Noemvrie 1673 — 19 Noemvrie 1678.
Şerban Cantacuzino: 19/29 Noemvrie 1678 — † 28 Octomvrie 1688.
Constantin Brâncoveanu: 28 Octomvrie 1688 — 24 Martie 1714 († 15 August 1714).
Ştefan Cantacuzino: 25 Martie 1714 — 9 Ianuarie 1716 († 7 Iunie 1716).
Niccolae Mavrocordat: 25 Decemvrie 1715/5 Ianuarie 1716 — 14 Noemvrie 1716.
Ioan Mavrocordat: 22 Noemvrie 1716 — † 23 Februarie /7 Martie 1719.
Nicolae Mavrocordat: Martie 1719 — † 3/14 Septemvrie 1730.
Constantin Mavrocordat: 3 — 28 Septemvrie 1730.
Mihai Racoviţă: Occtomvrie 1730 —13 Octomvrie 1731.
Constantin Mavrocordat: 13 Octomvrie 1731 —3 Aprilie 1733.
Grigore II Ghica: 3 Aprilie 1733 — 16 Noemvrie 1735.
Constantin Mavrocordat: 16 Noemvrie 1735—Septemvrie 1741.
Mihai Racoviţă: Septemvrie 1741 — Mai 1744.
Constantin Mavrocordat: Mai 1744 — Februarie 1748.
Grigore II Ghica: Aprilie 1748 — † 23 August/3 Septemvrie 1752.

Matei Ghica: Septemvrie 1752 — Iunie 1753.
Constantin Racoviţă: Iunie 1753 — Februarie 1756.
Constantin Mavrocordat: 19 Februarie 1756—August 1758.
Scarlat Ghica: August 1758 —31 Mai 1761.
Constantin Mavrocordat: 31 Mai 1761 — Martie 1763 († 1769).
Constantin Racoviţă: 9 Martie 1763 — Ianuarie 1764.
Ştefan Racoviţă: Ianuarie 1764—18/29 August 1765.
Scarlat Ghica: 18/29 August 1765—2 Decemvrie 1766.
Alexandru Ghica: 2 Decemvrie 1766 — 17 Octomvrie 1768.
Grigore III Ghica: 17 Octomvrie 1768 — 5/16 Noemvrie 1769.

Ocupaţia rusească: Noemvrie 1769—10/21 Iulie 1774 (tratatul dela Küciuc Kainargi).

Manole Giani-Ruset: Mai 1770 — Octomvrie 1771.
Alexandru Ipsilanti: 14 Septemvrie 1774—mazilit 7/18 şi plecat 12/23 Ianuarie 1782.
Nicolae Caragea: 12/23 Ianuarie 1782—6/17 Iulie 1783.
Mihail Suţu: 6/17 Iulie 1783 — Aprilie 1786.
Nicolae Petru Mavrogheni: 14 Martie 1786 — 15 Noemvrie 1789 († Septemvrie 1790).

Ocupaţia austriacă: 4 Noemvrie 1789—25 Iulie 1791 (pacea dela Şiştov).

Mihail Suţu: Martie 1791 — Ianuarie 1793.
Alexandru Moruzi: Ianuarie 1793 — August 1796.
Alexandru Ipsilanti: August 1796 — Decemvrie 1797.
Constantin Hangerli: Decemvrie 1797 — Februarie 1799.
Alexandru Moruzi: Februarie 1799 — Octomvrie 1801.
Mihai Suţu: Octomvrie 1801 — Iunie 1802.
Alexandru Suţu: Iunie 1802 — August 1802.
Constantin Ipsilanti: August 1802 — August 1806.
Alexandru Suţu: August — Octomvrie 1806.
Constantin Ipsilanti: 5 Octomvrie — Decemvrie 1806.
Alexandru Suţu: Decemvrie 1806 (numit).

Ocupaţia rusească: 13 Decemvrie 1806—16 Mai 1812 (pacea dela Bucureşti).

[Constantin Ipsilanti: 15 Decemvrie 1806 — 19 Mai 1807; Iulie — August 1807; generalul Prozorowski: August 1807 — Februarie 1808; Caimacami: Februarie — 6 Septemvrie 1808; Comitetul de Cinci: Februarie 1808 — Martie 1809: generalul Engelhardt, vicepreşedintele Divanului: Martie 1809 — 16 Mai 1812].
Ion Gheorghe Caragea: August 1812 — 30 Septemvrie 1818.
Alexandru Suţu: 4 Noemvrie 1818 — † 19 Ianuarie 1821.
Scarlat Callimachi: Februarie — Iunie 1821.
Tudor Vladimirescu: Martie — † 14 Mai 1821.

Ocupaţia turcească: 15 Mai 1821 — Iunie 1822.

Grigore IV Ghica: 30 Iunie /12 Iulie 1822 — 29 Aprilie /10 Mai 1828.

Ocupaţia rusească: Mai 1828 — Aprilie 1834. [Generalul Palin: 10 Februarie 1828 — Noemvrie 1829: Paul Kiselef: Noemvrie 1829 — Aprilie 1834].

Alexandru Dimitrie Ghica: 1/13 Aprilie 1834 — 7/19 Octomvrie 1842.
Gheorghe Bibescu: ales 20 Decemvrie 1842, întărit 5 Ianuarie 1843 — 14 Iunie 1848.

Guvern provizoriu: 14 Iunie 1848 — 28 Iunie 1848.
Căimăcămia: 28 Iunie — 30 Iunie 1848.
Guvern provizoriu: 30 Iunie — 28 Iulie 1848.
Locotenenţa domnească: 28 Iulie — 13 Septemvrie 1848 (Ion Eliade Rădulescu, Nicolae Golescu, Cristian Tell).

Constantin Cantacuzino, Caimacam: 13 Septemvrie 1848 — Iunie 1849.
Barbu Ştirbei: 16 Iunie 1849 — 16 Octomvrie 1853. Septemvrie 1854 — 12 Iunie 1856.

Ocupaţia rusească: 16 Octomvrie 1853 — 18 Iulie 1854 (Baron Budberg, preşedinte, Kalinski, vicepreşedintele Divanului).
Ocupaţia turcească: 27 Iulie — August 1854 (Halim Paşa şi Derviş Paşa).
Ocupaţia austriacă: 6 August 1854 — 12 Martie 1856.

Alexandru Ghica Caimacam: Iunie 1856 — Octomvrie 1858.

Căimăcămia de Trei: Emanoil Băleanu, Ion Manu şi Ion Filipescu: Octomvrie 1858 — 24 Ianuarie 1859.
Alexandru Ioan Cuza: ales la 24 Ianuarie 1859.

2. Dobrogea

Sviatoslav: 945 — 972, la Silistra.
Balica: (1340—?), la Caliacra.
Dobrotici: (?) — 1371 — 1385.
Ivanco: 1385 — 1389.

Intră sub stăpânirea lui Mircea cel Mare, apoi sub a Turcilor până la 1878, când revine Românilor, partea de Nord, şi Bulgariei, partea de Sud, adusă şi aceasta la Români dela 1913 la 1940.

3. Moldova

[Phynta: 1324].
[Andrei Laţcu: 1345—1352].
Dragoş: (1352—1355).

Voevozi teritoriali în Ţara Şipeniţului:
Ştefan: (1353—1359)
Ştefan: (1359).
Petru: 1359 (—1374 ?)

Sas: (1355—1359).
(Balc: 1359).
Bagdan: 1359—1365.
Laţcu: 1365—1374.
Petru: 1374—1391.
Roman: 1391 — 1393.
Ştefan: 1393 — 1399.
Iuga: 1399 — 1400.
Alexandru cel Bun: 23 Aprilie 1400—1 Ianuarie 1432.
Iliaş: 1 Ianuarie 1432 — înainte de 3 Noemvrie 1433.
Ştefan: înainte de 3 Noemvrie 1433 — înainte de 26 August 1435.
Iliaş şi Ştefan împreună: 1435 — Mai 1443.

Ştefan (iar singur): Mai 1443 — 13 Iulie 1447.
Asociat: Petru, Mai 1444—1445 (vara).

Petru: 13 Iulie 1447 — Februarie 1449.
Asociat: Rgman, 13 Iulie 1447—Februarie 1448.
Pretendent: Ciubăr, 1449 (iarna).

Alexăndrel: Februarie — 12 Octomvrie 1449.
Bogdan; 12 Octomvrie 1449 — 17 Octomvrie 1451.
Petru Aron: 17 Octomvrie 1451 — 1452 (iarna).
Alexăndrel: 1452 (iarna) — 1454.
Petru Aron: 1454 — 1455 (iarna).
Alexăndrel: 1455 (iarna) — 25 Mai 1455.
Petru Aron: 25 Mai 1455 — 14 Aprilie 1457.
Ştefan cel Mare: 15 Aprilie 1457 — † 2 Iulie 1504.
Bogdan cel Grozav: 2 Iulie 1504 — † 20 Aprilie 1517.
Ştefăniţă: 20 Aprilie 1517 — † 12 Ianuarie 1527.
Petru Rareş: Ianuarie 1527 — 18 Septemvrie 1538.
Ştefan Lăcustă: 18 Septemvrie 1538—Decemvrie 1540.
Alexandru Cornea: Decemvrie 1540 — Februarie 1541.
Petru Rareş: Februarie 1541 — † 3 Septemvrie 1546.
Iliaş: 3 Septemvrie 1546 — 11 Iunie 1551.
Ştefan: 11 Iunie 1551 — 1 Septemvrie 1552.
Joldea: Septemvrie 1552.
Alexandru Lăpuşneanu: Septemvrie 1552 — 18 Noemvrie 1561.
Ioan Despot: 18 Noemvrie 1561 — 6 Noemvrie 1563.
Ştefan Tomşa: 8 (10) August 1563 — Martie 1564.
Alexandru Lăpuşneanu: (numit 24 Octomvrie 1563) 1564 — Martie 1568.
Bogdan: Martie 1568 — Februarie 1572.
Ioan cel Cumplit: Februarie 1572 — 13 (14) Iunie 1574.
Petru Schiopul: 13 (14) Iunie 1574 — 23 Noemvrie 1577.
Ioan Potcoavă: 23 Noemvrie 1577 — Decemvrie 1577.
Petru Schiopul: 1 Ianuarie 1578 — 2 Decemvrie 1579 (mazilit la 21 Noemvrie 1579).

Iancu Sasul: 21 Noemvrie 1579 — August 1582 († Septemvrie 1582).
Petru Schipoul: Septemvrie 1582 — 19 August 1591.
Asociat: Ştefan, 18 Decemvrie 1589—19 August 1591.
Aron Tiranul: Septemvrie 1591 — Iunie 1592.
Alexandru cel Rău: Iunie 1592 (n'a domnit).
Petru Cazacul: August — Octomvrie 1592.
Aron Tiranul: 14 Octomvrie 1592 — Aprilie 1595.
Ştefan Răzvan: 24 Aprilie 1595 — August 1595.
Ieremia Movilă: August 1595 — Mai 1600.
Mihai Viteazul: Mai — Septemvrie 1600.

Locţiitori: Udrea Banul, Andronic Vistier, Sava Armaş, Negre Spătar — 1600 Iunie
Marcu Vodă, Preda Buzescu — 1600 Iulie

Ieremia Movilă: Septemvrie 1600 — † 30 Iunie 1606.
Simion Movilă: 30 Iunie 1606 — † 14 Septemvrie 1607.
Constantin Movilă: Septemvrie — Octomvrie 1607.
Mihăilaş Movilă: Noemvrie — Decemvrie 1607.
Constantin Movilă: 6 (9) Decemvrie 1607 — 10 Noemvrie 1611.
Ştefan Tomşa: Noemvrie 1611 — Noemvrie 1615.
Alexandru Movilă: Noemvrie 1615 — Iulie 1616.
Radu Mihnea: August 1616 — Ianuarie 1619.
Gaspar Gratiani: Ianuarie 1619 — 10 Septemvrie 1620.
Alexandru Iliaş: 10 Septemvrie 1620 — Septemvrie 1621.
Ştefan Tomşa: Septemvrie 1621 — August 1623.
Radu Mihnea: August 1623 — † 13 Ianuarie 1626.
Miron Barnovschi-Movilă: 13 Ianuarie 1626 — Iunie 1629.
Alexandru Coconul: Iunie 1629 — 18 Aprilie 1630.
Moise Movilă: 18 Aprilie 1630 — Noemvrie 1631.
Alexandru Iliaş: Noemvrie 1631 — Aprilie 1633.
Miron Barnovschi-Movilă: Aprilie — Iunie 1633.

Moise Movilă: Iunie 1633 — Aprilie 1634.
Vasile Lupu: Aprilie 1634 — Aprilie 1653.
Gheorghe Ştefan: Aprilie 1653.
Vasile Lupu: Aprilie — Iulie 1653.
Gheorghe Ştefan: 6 Iulie 1653 — 3 Martie 1658 († Ianuarie 1668).
Gheorghe Ghica: 3 Martie 1658 — 2 Noemvrie 1659.
Constantin Basarab Cârnul: Noemvrie 1659.
Ştefăniţă Lupu: 2 Noemvrie 1659 — Ianuarie 1661.
Constantin Basarab Cârnul: Ianuarie — Februarie 1661.
Ştefăniţă Lupu: Februarie 1661 — 19 Septemvrie 1661.
Eustratie Dabijna: Octomvrie 1661 — 11 Septemvrie 1665.
Gheorghe Duca: Octomvrie 1665 — Mai 1666.
Iliaş Alexandru: Mai 1666—Noemvrie 1668.
Gheorghe Duca: Noemvrie 1668 — 10 August 1672.
Ştefan Petriceicu: 10 August 1672 — Noemvrie 1673.
Dumitraşco Cantacuzino: Noemvrie 1673.
Ştefan Petriceicu: Decemvrie 1673 — Februarie 1674.
Dumitraşco Cantacuzino: Februarie 1674 — Noemvrie 1675.
Antonie Ruset: Noemvrie 1675 — Noemvrie 1678.
Gheorghe Duca: Noemvrie 1678 — 25 Decemvrie 1683/4 Ianuarie 1684 († 31 Martie 1684).
Ştefan Petriceicu: 25 Decemvrie 1683 — Martie 1684.
Dumitraşco Cantacuzino: (numit 29 Ianuarie) 8 Februarie 1684 — 15 Iunie 1685.
Constantin Cantemir: 15 Iunie 1685 — † 13 Martie 1693.
Dimitrie Cantemir: 19 Martie — 13 Aprilie 1693.
Constantin Duca: Aprilie 1693 — 8 Decemvrie 1695.
Antioh Cantemir: 8 Decemvrie 1695 — 14 Septemvrie 1700 (mazilit la 1 Septemvrie 1700).
Constantin Duca: 1 Septemvrie 1700 — 15 Iunie 1703.
Ioan Buhuş Caimacam: 15 Iunie—Septemvrie 1703.
Mihai Racoviţă: August 1703 — 12 Februarie 1705.
Antioh Cantemir: 12 Februarie 1705 — 20 Iulie 1707.
Mihai Racoviţă: 20 Iulie 1707 — 17 Octomvrie 1709.

Nicolae Mavrocordat: 6 Noemvrie 1709 — Noemvrie 1710.
Dimitrie Cantemir: 10 Decemvrie 1710 — 11 (16) Iulie 1711 († 21 August 1723).

Vornicul Lupu, Postelnicul Maxut, Hatmanul Antioh Jora, Fost Vistiernic Gheorghe Apostol, Caimacami: Iulie—Septemvrie 1711.

Ioan Mavrocordat Terziman, Caimacam: 27 Septemvrie — 10 Noemvrie 1711.
Nicolae Mavrocordat: 26 Septemvrie 1711 — 25 Decemvrie 1715.
Mihai Racoviţă: 25 Decemvrie 1715 — 25 (30) Septemvrie /6 (11) Octomvrie 1726.
Grigore Ghica: 24 Septemvrie /5 Octomvrie 1726 — 5 Aprilie 1733.
Constantin Mavrocordat: 5 Aprilie 1733 — 16/27 Noemvrie 1735.
Grigore Ghiţa: 16 Noemvrie 1735 — 3 Septemvrie 1739.

Ocupaţia rusească: 3 Septemvrie — Octomvrie 1739.

Grigore Ghica: Octomvrie 1739 — 13/24 Septemvrie 1741.
Constantin Mavrocordat: Septemvrie 1741 — 18 Iunie 1743.
Ioan Mavrocordat: 18 Iunie 1743 — Mai 1747.
Grigore Ghica: Mai 1747 — Aprilie 1748.
Constantin Mavrocordat: Aprilie 1748 — 20 August 1749.
Constantin Racoviţă: 20 August 1749 — 22 Iunie 1753.
Matei Ghica: 22 Iunie 1753 — Februarie 1756.
Constantin Racoviţă: 8/19 Februarie 1756 — 3 Martie 1757
Scarlat Ghica: 3 Martie 1757 — 27 Iulie 1758.
Ioan Teodor Callimachi (Calmăşul): 27 Iulie 1758 — înainte de 28 Mai 1761.
Grigore Callimachi: 28 Mai 1761 — 18 Martie 1764.
Grigore Alexandru Ghica: 18 Martie 1764 — 23 Ianuarie 1767.
Grigore Callimachi: 23 Ianuarie 1767 — 3 Iunie 1769.

Constantin Mavrocordat: 18 Iunie 1769 — 4/15 Decemvrie 1769.

Ocupaţia rusească: 27 Septemvrie 1769 — Octomvrie 1774.

Grigore Alexandru Ghica: Septemvrie 1774 — 30 Septemvrie 1777.
Constantin Moruzi: Octomvrie 1777 — 29 Mai 1782.
Alexandru Mavrocordat Deli-Beiu: 29 Mai 1782 — 1 Ianuarie 1785.
Alexandru Mavrocordat Firaris: 1 Ianuarie 1785 — 3 Decemvrie 1786.
Alexandru Ipsilanti: Decemvrie 1786 — 8 Aprilie 1788.

Ocupaţia austriacă: 1787 — 24 Iulie / 4 August 1792 (pacea dela Şiştov).

Manoli Giani-Ruset: Mai 1788 — Octomvrie 1788.

Ocupaţia rusească: Octomvrie 1788 — 29 Decemvrie 1791 / 9 Ianuarie 1792 (pacea dela Iaşi).

Alexandru Moruzi: Martie 1792 — Ianuarie 1793.
Mihai Suţu: Ianuarie 1793 — 25 Aprilie 1795.
Alexandru Callimachi: 25 Aprilie 1795 — Februarie 1799.
Constantin Ipsilanti: 25 Februarie 1799 — 22 Iunie 1801.
Alexandru Suţu: 22 Iunie 1801 — Septemvrie 1802.
Alexandru Moruzi: Septemvrie 1802 — August 1806.
Scarlat Callimachi: 12 August 1806 — 14 Octomvrie 1806.
Alexandru Moruzi: 5 Octomvrie 1806 — 7 Martie 1807.

Ocupaţia rusească: 17 Noemvrie 1806 — 16 Mai 1812 (pacea dela Bucureşti).

Alexandru Hangerli: 7 Martie 1807 — 23 Iulie 1807.
[Scarlat Callimachi: 23 Iulie 1807 — 1 Iunie 1810 (n'a domnit efectiv].
Scarlat Callimachi: 27 August 1812 — 20 Iunie 1819.
Mihai Suţu: 12 Iunie 1819 — 29 Martie 1821.
Ştefan Vogoride, Caimacam: numit Februarie 1821 — 10 Iulie 1821.

Mişcarea grecească — Eteria lui Alexandru Ipsilanti: Aprilie 1821.

Mitropolitul Veniamin Costachi, Caimacam: Aprilie — Mai 1821.

Ocupaţia turcească: Mai 1821 — Iulie 1822.

Ioniţă Sandu Sturza: 11 Iunie 1822 — 23 Aprilie 1828.

Ocupaţia rusească: Mai 1828 — Aprilie 1834.

Mihai Sturza: Aprilie 1834 — Iunie 1849.

Grigore Alexandru Ghica: (numit Mai) 2 Octomvrie 1849 — 18 Octomvrie 1853.

Ocupaţia rusească: 18 Octomvrie 1853 — 4 Septemvrie 1854.

Grigore Alexandru Ghica: 2 Octomvrie 1854 — 26 Iunie 1856.

Teodor Balş, Caimacam: 2 Iulie 1856 — † Martie 1857.

Nicolae Vogoride, Caimacam: 7 Martie 1857 — Octomvrie 1858.

Căimăcămia de Trei: Anastasie Panu, Vasile Sturza şi Ştefan Catargiu: Octomvrie 1858 — 5/17 Ianuarie 1859.

Alexandru Ioan Cuza: ales la 5/17 Ianuarie 1859.

4. Transilvania

a) Epoca organizaţiilor româneşti

Gelu dux Blacorum: (896)

Menumorut (în Bihor)

Glad (în Banat)

Ohtum (în Banat): 1008—1018.

(Kean: 1020).

b) Sub Arpadieni

Mercurius princeps: 1103, 1111, 1113.

Eustachius (Leustachius) vaivoda: 1176.

Szegfor: 1199 —1200.

Gyula (Iula) de Siklos de genere Kán: 1201.

Nicolaus: 1201 — 1202.

Benedictus filius Conradi: (1202) 1206.

Smaragdus de Zsámbok: 1206 [— 1208].

Benedictus (a 2-a oară): 1208 — 1209.

Michael de genere Katisz: 1209—1212.

Bertholdus archiepiscopus Kalocsensis et vaivoda: 1212.

Nicolaus (de genere Száth): 1213.

Gyula de Siklos vv. (a 2-a oară) et comes de Szolnoc: 1213—1214.

Simon (Simion): 1215.

Ipóth (Ipolit): 1216—1217.

Raphael: 1217—1218.

Neuka [Leuka]: 1219—1221.

Paulus: 1221.

Vicevaivoda: Bocha.

Michael (a 2-a oară): 1222.

Pózsa [Poşa]: 1227 (— 1231).

Gyula (Ilula, Iula) de genere Rathold, filius Eustachii: 1230—1233.

Dionysius de Szentgrót de genere Turje: 1233—1234.

Seraphin fiul lui Andreas: 1235.

Pózsa (Pousa, Poşa) fiul lui Sólyóm: 1235—1241.

Laurencius: 1242—1252.

Erney (Ernest, Irineu) de genere Akos: 1260 (Ban).

(Stephanus rex junior dux Transilvaniae: 1260—1270).

Ladislaus I de genere Borsa: 1263—1264.

[Nicolaus: 1263—1267].

Nicolaus ex genere servicium: 1264—1268.

[Herbordus (Herbert) de genere Osl: 1267—1270].

Mathaeus de genere Csák: 1270—1272.

[Gyurk (Giurcă): 1272].

Nicolaus I (a 2-a oară): 1272—1273.

Ioannes: 1273 Mai.

Nicolaus I (a 3-a oară): 1273 Iunie — 1274.

Mathaeus de genere Csák (a 2-a oară): 1274—1275.

Ladislaus II de genere Borsa: 1275.

Ugrinus de genere Csák: 1275—1276.
Mathaeus de genere Csák (a 3-a oară): 1276.
Nicolaus de genere Pok: 1277.
Finta de Szaláncz de genere Aba: 1278—1279.

Vicevoevod: Rubin 1278.

[Petrus: 1278—1280].
Stephanus Tekes: 1280.
Rolandus (Lorandus) de genere Borsa: 1282.

Vicevoevod: Nicolaus: 1282.

Apor (Opour) de genere Pécz: 1283—1284.
Rolandus de genere Borsa (a 2-a oară): 1284—1285.
[Paulus (Póka) de Alap: 1288].

Vicevoevod: Ladislaus: 1288.

Moses (Moius): 1289.
Rolandus de genere Borsa (a 3-a oară): 1290—1291.

Vicevoevod: Benedictus comes gerens vices Ladislai vicevaivodae Transilvani: 1291.

Ladislaus II de genere Borsa (a 2-a oară): 1291—1292.
Rolandus de genere Borsa (a 4-a oară): 1293—1297.
[Hartwig: 1294, 1297].
Ladislaus II de genere Borsa (a 3-a oară); 1297 [—1301].
[Laurencius de genere Igmánd: 1299].
Simion (Simon): 1301.

c) *Sub dinastii diferite*

Rolandus de genere Borsa: 1301.

Vicevoevod: Ehelleus: 1303.

Ladislaus II de genere Borsa: 1307.
Rolandus de genere Borsa: 1307.
[Laurencius de genere Igmánd: 1309].
Ladislaus II de genere Borsa: 1309—1313.

Vicevoevod: Ehelleus: 1314.

Andreas: 1315.
Nicolaus de genere Pok: 1315—1318.

Dosza (Dausa, Doja): 1318—1321.

Vicevoevozi: Nicolaus: 1320.
Ehelleus: 1321.

Thomas de Szécseny: 1322—1342 [1].
[Andreas: 1325].

Vicevoevozi: Michael: 1325.
Peteu (Pethew): 1331—1340.
Petrus: 1338—1341.

Nicolaus: 1342—1344.

Vicevoevod: Ladislaus: 1343—1344.

Stephanus: 1345—1350.

Vicevoevod: Petrus: 1345—1349.

Nicolaus Konth filius Laurencii: 1351—1356.
Stephanus dux Transsilvanus: 1351—1352.

Vicevoevod: Stephanus, 1353—1356.

Andreas: 1356—1359.

Vicevoevod: Dominicus: 1356—1359.

Dionysius: 1359—1367 [2].

Vicevoevod: Petrus: 1360—1369.

Nicolaus: 1368.
Emericus: 1369—1372.

Vicevoevod: Iohannes: 1369—1372.

Stephanus: 1373—1375.

Vicevoevod: Ladislaus: 1373 —

Ladislaus filius Deseu de Losoncz: 1376—1391.

Vicevoevozi: Iohannes: 1383 —
Ladislaus magister: 1391—1399.

Emeric Bubek: 1392—1394.

Vicevoevod: Bartholomeus: 1391—1394.

---

1) In 1336 e amintit un „quondam Sthephanus vaivoda", căruia nu-i putem determina anii.

2) In 1336 este și „capitaneus civitatis et districtus Bidiniensis regni Bulgariae".

Frank: 1393—1395.
Vicevoevod: Petrus: 1394—1395.
Stibor de Stiborich: 1395—1413 (1416).
Nicolaus (uterque) filii Stephani de Chak: 1402—1403.
Vicevoevod: Laurencius Chak: 1402—1403.
Johannes de Thamasy et Jacobus Lackfy de Santhow: 1404—1408.
Vicevoevozi: Ladislaus de Nadan: 1404—1406.
Petrus de Strigh: 1404—1408.
Iohannes de Doboka: 1406—1408; 1412—1413.
Ladislaus de Nadan: 1410—1414.
[vacant: 1414].
Nicolaus de Chak: 1416—1426.
Vicevoevod: Lorandus Lepes de Waraskezy: 1416—1438.
Demetrius Paan: 1437.
Ladislaus de Chak: 1426—1438.
Petrus Cseh: 1436—1439.
Desew de Losoncz: 1438—1441.
Ioannes de Hunyad: 1441—1456 († 11 August 1456).
Nicolaus de Wijlak: 1441—1467.
Vicevoevozi: Georgius (Gregorius) Bodo de Georgij: 1446.
Nicolaus de Wyzakna: 1446—1451.
Marcus de Herepe: 1447.
Georgius de Bala: 1447.
Stephanus de Iannusy: 1447.
Joannes de Rozgon: 1453.
Vicevoevozi: Georgius Rikalfy de Tharkeu: 1453.
Branislaus de Stybo: 1453.
Iohannes Gereb de Wingarth: 1458—1459.
(în 1459: parcium Transilvanarum supremus capitaneus).
Sigismund de Sarthwan: 1459.
Ioannes Farkas de Zerdehel: 1459.
Michael Szilagy de Horogzeg: 1460 (parcium Transsylvanarum gubernator).

Ioannes Pongrácz de Dengelegh: 1462—1475.
Vicevoevozi: Ioannes de Rede: 1462—1469.
Dominicus Bethlen: 1462.
Ioannes comes de Sancto Georgio et Bozyn: 1464—1467.
Vicevoevod: Stephanus Erdely de Somkerek: 1464.
Ioannes Chupor de Monozlo: 1468—1469.
Nicolaus Chupor de Monozlo: 1470.
Blasius Magyar de Mera: 1473—1475.
Petrus Gereb de Wingarth: 1477—1479.
Vicevoevod: Anthonius de Kend: 1479.
Stephanus de Báthory: 1480—1492.
Vicevoevod: Stephanus de Telegd: 1480—1498.
Ladislaus de Losoncz: 1493—1495.
Bartholomeus Dragfy de Belthewk: 1493—1499.
Vicevoevod: Nicolae Hagymasy: 1494.
Petrus comes de Sancto Georgio et Bozyn: 1499—1519.
Vicevoevozi: Schertinger: 1505.
Leonardus Barlabasi de Hederfaja: 1507—1523.
Petrus de Pösing: 1509.
Ioannes de Zapolya: 1509—1526. [1541].
Vicevoevozi: Nicolaus Thuroczy: 1514—1516.
Nicolaus de Berekzo: 1519.
Stephanus Szanizlofi Bathori: 1521.
Stephanus Thomoryi de Chuch: 1523.
Petrus de Perényi: 1526—1528.
Vicevoevod: Nicolaus Macedonius: 1527.
Stephanus Bathory de Somlyó: 1529—1533.
Vicevoevod: Franciscus de Kend: 1534.
Stephanus Mailath: 1534—1540.
Emericus Balassa de Gyarmath: 1539.

d) *Sub suzeranitatea turcească*

Isabela: 1541—1551; 1556—1559.

[Ferdinand. Transilvania unită cu Ungaria: 1551—1556].

Ioan Sigismund: [1540—] 1559—† 14 Martie 1571.
Ştefan Báthory de Somlyó: 25 Mai 1571—1576.
Cristofor Báthory: 1576—1581.
Sigismund Báthory: 1581—1597.
Rudolf: 1597.
Sigismund Báthory (a 2-a oară): 1598.
Andrei Báthory: 1598—† Noemvrie 1599.
Mihai Viteazul: 1 Noemvrie 1599—9 August 1601.

Locţiitor: Logofătul Teodosie: Mai 1600.

Rudolf: 1599—1605.
(Basta 1600—1601—1603).
Moise Secuiul: 1603—1604.
Ştefan Bocskay: 1605—† Decemvrie 1606.
Sigismund Rákóczy: 1606—1608.
Gabriel Bathory: 1608—1613.
Gabriel Bethlen: 21 Octomvrie 1613 — 15 Noemvrie 1629.
Caterina de Brandenburg: 1629—1630.
Ştefan Bethlen: 1630.
Gheorghe I Rákóczy: 1630—1648.
Gheorghe II Rákóczy: 1648—1660.
Francisc Rhedey: 1658—1659.
Akos Barcsay: 1659—1660.
Ioan Keményi: 1660—† 23 Ianuarie 1662.
Mihai Apafi: 14 Septemvrie 1661 — † 15 April 1690[1].
Emeric Thőköly: 1678—1691 († 1705).
Francisc II Rákóczy: 1705—1711.

5. *Principatele Unite: Ţara Românească şi Moldova.*

Alexandru Ioan Cuza: 24 Ianuarie / 5 Februarie 1859—11 Decemvrie 1861.

1) In continuare împăraţii germani sunt şi principi ai Ardealului.

6. *România Principat*

Alexandru Ioan Cuza: 11 Decemvrie 1861—11/23 Februarie 1866.
Locotenenţa Domnească: Nicolae Golescu, Lascăr Catargiu, Nicolae Haralambie: 11/23 Februarie 1866 — 8/20 Aprilie 1866.
Carol I: 14/26 Martie proclamat rege, 10/22 Mai 1881 înales, 10/22 Mai 1866 depune jurământul — 14/26 Martie 1881.

7. *România Regat*

(Dinastia Hohenzollern-Sigmaringen)

Carol I: 14/26 Martie proclamat rege, 10/22 Mai 1881 încoronat —† 27 Septemvrie / 10 Octomvrie 1914.
Ferdinand I: 27 Septemvrie / 10 Octomvrie 1914 proclamat, — † 20 Iulie 1927.

Incoronat la Alba Iulia ca rege al tuturor Românilor: 15 Octomvrie 1922.

Mihai I: 20 Iulie 1927—8 Iunie 1930.

Regenţi: Principele Nicolae de Hohenzollern-Sigmaringen, Patriarhul Miron Cristea şi Gheorghe Buzdugan († 6 Octomvrie 1929) şi înlocuit cu Constantin Sărăţeanu (la Octomvrie 1929).

Carol II: 8 Iunie 1930—6 Septemvrie 1940.
Mihai I (a 2-a oară); 6 Septemvrie 1940—

Conducătorul Statului: General Ion Antonescu: 6 Septemvrie 1940—23 Aug. 1944.

VII. *Bulgarii*

1. *La marea de Azov sub Huni, Avari, etc.*

Avitochol.
Irnik.
Belar, prădat de Hunor şi Magor.

Sabergan, hanul Kutrigurilor: [ca. 551—558].
Organ-Gostun: după 571 (neamul lui Dulo).
Kubrat-Kurt: (582—) 585—†643.
Batbajan-Baian, Kotragos, Isperich-Asparuch } fii lui Kubrat: 643—679
Alzeko [ca. 663—668].
[Bezmer] ca. 665—668.

2. In Bulgaria

(Neamul Dulo şi Wokil)

Isperich-Arparuch: 679—† 702.
Terbel: 702— † 719.
? : 719—725.
Sewar: 725— † 740.
Kormisoş: 740— † 756.
Winech: 756—762.
Teleţ: 762—765.
Sabin: 765—767.
Toktu: 767—772.
Pagan: 772.
Telerig: (772) 773—777.
Kardam: 777— † 802.
Krum: 802— † 13 Aprilie 814.
Omortag: 814— † 831.
Malamir: 831—836.
Pressian: 836—853.
Boris-Mihail I: 853—888.
Vladimir: 888—893.
Simeon: 893— † 27 Mai 927.
Petru: 927— † 30 Ianuarie 969.
Boris II: 969—972.
[Bulgaria răsăriteană supusă Bizanţului: 972].

Kraka, în Pernik
Dragomuş, în Strumiţa
Iliţă, în Meglenia
Dragaş, în Vodena
Nestoriţă, în Serbia şi Berat
Nicola, cu fiii David, Moise, Aron şi *Samuil*, la Kastoria. } 972—980, în Bulgaria apuseană

Samuil: 980— † 15 Septemvrie 1014.
Gavril-Radomir: 1014—1015.
Ioan-Vladislav: 1015— † 1018.
[Bulgaria apuseană supusă Bizanţului: 1018].
Petru Deljan, Alussian 1040—1041 (revoltaţi).
Gheorghe Voitech: 1072 (revoltat).

3. Dinastia Asăneştilor (română).

Petru şi Asan: 1185; 1186—1197 (Assan: † 1196; Petru: † 1197).
Ioniţă-Caloian: 1197— † 8 Octomvrie 1207.
Dobromir Hrisos (Hârsu): 1196—1197 (revoltat în Bulgaria vestică).
Ivanco: 1198—1200 (revoltat la Filipopol).
Boril: 1207—1218.
Ioan Asan II: 1218 — † Iunie 1241.
Caliman I: 1241—1246.
Mihail II Asan: 1246—1257.
Regentă: Irina.
Caliman II: 1257—1258.
Pretendent: Mitzes, 1258.
Constantin Asan Tich: 1258 — † 1277.
Ivailo (Lachanas, Kordokubas): 1277—1279.
Ioan Asan III: 1279—1280.

4. *Dinastia Terterilor* (cumano-tătară).

Gheorghe I Terteri: (1280); 1281—1292 (?).

Voevozi teritoriali: Darman, Kudelin } la Branicevo.
Şişman, la Vidin.
Eltimir la Cazanlâk.
Smil (Smiltzes), Radoslav, Voisil } la Sredna Gora.

Smil (Smiltzes): 1292—1295.
Teodor Svetoslav: 1295— † 1321.
Gheorghe II Terteri: 1321—1323.
Interregnum: 1323—1324.

5. *Dinastia Şişmanidă.*

Mihail III Şişman: 1324— † 28 Iulie 1330.

Ana Ţariţa cu fiul Ioan Ştefan, Belaur (Balaur), Teodora Ţariţa } 1330—1331 Lupte pentru tron

Ioan Alexandru: 1331— † 1370.
Mihail-Asan: 1340—1355, la Vidin.
Ioan Sraţimir: 1355—1366; 1369—1370, la Vidin.
Ioan Şişman: 1371—1393, la Târnova.
Ioan Sraţimir: 1371—1396, la Vidin.
Sub Turci: 1393/1396—1878.

6. *Bulgaria nouă*

Generalul Dondukof-Korsakof, comisar rus: 1878—1879.
Alexandru de Battenberg: ales 27 August 1879—abdică 20/21 August 1886.
Regenţa de trei: Stambulof, Mutkurof şi Karavelof: 1886—1887.
[Waldemar de Danemarca: ales 18 Noemvrie 1886 (n'a primit domnia)].

Ferdinand de Koburg: ales 7 Iulie 1887—3 Octomvrie 1918. (Ţar din 1909).
Boris III: 3 Octomvrie 1918 — † 28 August 1943.
Simeon II: 28 August 1943.

Regenţi: Prinţul Chiril, Bogdan Filoff, General Mişoff } aleşi de Sobranie la 9 Sept. 1943 —1944.

VIII. *Sârbii.*

Grupurile: Sorabii (pe Sava), Moravii (pe Morava), Timocianii (pe Timoc) şi Rascianii (pe Rascia): 818—822.

Se disting la început: Narentanii (Craynenses) între Narenta şi Cetinîe, Zachlumii (Chulmi) pe Narenta, Tervunianii (Travunia) între Ragusa şi Cattaro, Conavlianii (Canali) la mare între Epidaur şi Ragusa şi Duclianii în Muntenegru (Cerna Gora) şi Albania (Cattaro şi Boiana).

Sunt conduşi de jupani şi voievozi, între care se disting cei din Zeta. Formarea Serbiei pleacă din Zeta.

1. *Serbia maritimă.*

Petru din Dioclea, peste Narentani: [ca. 891—917].
Mihail, peste Zachlumi: [ca. 912——948].
Vladimir în Dioclea: [ca. 1000—1014].
Ştefan Voislav, peste Dioclea, Travunia şi Zachlumia.
Mihail, fiul lui Voislav: [ca. 1052—1077].
Creşimir: 1057.
Branislav, fiul lui Radoslav, la Scutari, Cocciaparus, fratele lui Branislav, Gradislav, fratele lui Branislav, Predihna fiul lui Gradislav } ca. 1100.
Bodin: 1082—1106.
Dobroslav II.
Vladimir II.
Gheorghe, fiul lui Bodin: 1113—1116 (1114—1118).
Grubeşa, fiul lui Branislav: 1116—1123 (1118—1125).
Gheorghe, a doua oară: 1125—1135.

Gradihna, fratele lui Grubeşa: ca. 1135—1146.
Jura, la Cattaro: 1186.

2. *Serbia sudică (Rascia).*

Vişeslav: ca. 780.
Radoslav.
Vlastimir, nepotul lui Radoslav: ca. 850.
Strojimir.
Klonimir.
Caslav: ca. 931—952.
[Cele 20 de generaţii (Dioclea)].
Ljutomir: ca. 1020.
Ştefan Voislav: ca. 1043.
Mihail, fiul lui Voislav: ca. 1052— † (?) 1082.
Gheorghe Voiteh: ca. 1073 (la Morava); v. şi *Bulgarii.*
Constantin Bodin, la Prizren: ca. 1082—1091—1106.
Petrillo, la Ohrida.
Vlkan, Marko } în Rascia: ca. 1090.
Vlkan (Vuk): 1091—1106.
Uroş I: ca. 1120.
Beluş şi Pribislav.
Uroş II: ca. 1149.
Desa, la Bitolia: ca. 1161—1167.
Tihomir.
[Zavida].
Nemania: ca. 1171—Martie 1196.
Sracimir, în Gradaţ (Cacak), Miroslav, în Zachlumia } ca. 1162—1190
Vlkan, în Antivari şi Cattaro: 1199.

3. *Serbia Mare*

Ştefan Nemania (în călugărie Simion): 1196— † 24 Septemvrie 1228.
Ştefan Radoslav (Ioan): 1228—4 Februarie 1234.

Ştefan Vladislav: 1234—1243 primăvara.
Ştefan Uroş I: 1243—1276.
Ştefan Dragutin (Teoctist): 1276—1282. In Nord: 1276— † Martie 1316.
Ştefan Uroş II Milutin: 1282— † 29 Octomvrie 1321.
Ştefan Uroş III Decianschi: 1321, încoronat la 6 Ianuarie 1322 — August 1331 († 11 Noemvrie 1331).
Ştefan Duşan: 8 Septemvrie 1331—† 20 Decemvrie 1355. Ţar dela 1346.
Ştefan Uroş IV: 1355— † 4 Decemvrie 1371.
Vlkaşin, cneaz la Prizren: 1336— † 26 Septemvrie 1371.
Uglieşa, în Tracia: 1366 — † 26 Septemvrie 1371.
Simion, în Tesalia: 1366 — 1370 (?)
Lazăr: 1371 — † 15 Iunie 1389.
Marco Kralevici, fiul lui Vlkaşin, în Prilep: 1371— † 10 Octomvrie 1394.
Ştefan Lazarevici: 1389— † 19 Iulie 1427.
Gheorghe Bracovici-Vucovici: 1427—† 24 Decemvrie 1456
Despotul Lazăr: 1456—† 20 Ianuarie 1458.
Ştefan şi Elena Palaiologina: 1458—1459.
Regent: Michael Anghelovici: 1458.
Pretendent: Grigore Orbul († 16 Octomvrie 1459 ca Gherman, călugăr la Hilandar).
Ştefan, fiul lui Thoma al Bosniei: 1459 Aprilie.

4. *Despoţii sârbi sub Unguri.*

Vuk Grgurovici: 1465— † 16 Aprilie 1485.
Gheorghe: 1486—1496. In călugărie Maxim, ajunge mitropolit al Belgradului: † 18 Ianuarie 1516.
Iovan: 1496 — † 10 Decemvrie 1502.
Ivaniş Berislavici: 1504—1514.
Ştefan Berislavici: 1515— † 1535.
Ioan Nenada, pus de Zapolya: 1526—1527.
Radici Bojici, pus de Ferdinand: 1527—1528.

5. *Serbia nouă.*

Gheorghe (Karagheorghe) Petrovici: 1804 — fuge la 2 Decemvrie 1813 († Iulie 1817).
Miloş Obrenovici: 1814 — abdică 12 Iulie 1839.
Milan Obrenovici: 12 Iunie 1839 — † 1839.
Mihail Obrenovici: 1839 — August 1842, sub regenţă.
Alexandru Karagheorghevici: 1842 — abdică Decemvrie 1858.
Miloş Obrenovici (a 2-a oară): 1859 — † 26 Septemvrie 1860.
Mihail Obrenovici (a 2-a oară): 1860 — † 10 Iunie 1868.
Milan Obrenovici: 1868 — abdică 6 Martie 1889.

Sub regenţă: Blasnovaţ, Gavrilovici, Ristici. } 1868—1872.

Rege dela 1882.

Alexandru Obrenovici: 1889—† 11 Iunie 1903.

Sub regenţă: Ristici, Protici, Belimarcovici } 1889—1893.

Guvern provizoriu: 1903.
Petru I Karagheorghevici: 1903 — † 1921.

Din 1919 regatul sârbo-croato-sloven, apoi Jugoslavia.

Alexandru Karagheorghevici: 1921—† 9 Octomvrie 1934.
Petru II Karagheorghevici: 1934—

Regent: Paul Karagheorghevici: 1934—27 Martie 1941.

ADAUS

Vechi jupani şi crali după tradiţie

Voislav-Voisestslav
Radoslav-Radostslav
Prosego
Vlastimir: 870—880.
Muntimir, Stroimir, Goinic } 880—890.
Privislav: 890—
Petru Goinicovici: 890—911.
Pavel Brancovici: 911—920.
Zaharia Prvislavici: 920—924.
Ceslav (Ţeiaslav) Clonimirovici: 931—949.
[Fără ţari: 949—1015].

Vladimir: 1015—
Vladislav: 1015—1017.
Voislav (Dobroslav): 1039-1042.
Neda Voislavicea: 1050—
Mihail Voislavici: 1050—1080.
Radoslav: 1080—1082.
Bodin: 1082—1106.
Dobroslav: 1106—
Vuk: 1106—
Vladimir: 1106—1115.
Gheorghe: 1115—
Grubeşa: 1115—1122.
Gheorghe Bodinov: 1122.
Uroş: 1122—1136.
Cedomil: 1136—1158.
Primislav-Uroş: 1159—1160.
Beluşa: 1160—1161.
Teşu-Tihomilia: 1162—1165.
Ştefan Nemania I: 1165—1195.
Ştefan Prvovénceani (Nemanici I): 1195—1204.
Vuk (Vlkan) Nemanici II: 1204—1205.
Ştefan Prvovénceani: 1205-1224
Radoslav Nemanici III: 1224—1230.
Vladislav Nemanici IV: 1230—1237.
Uroş Nemanici V: 1237—1272.
Dragutin Nemanici VI: 1272—1275.
Milutin Stefan Uroş II, Nemanici VII: 1275—1321.
Stefan Uroş III Deciamschi, Nemanici VIII: 1321—1336.
Ştefan Duşan, Nemanici IX: 1336—1356.
Uroş V, Nemanici X (ultimul): 1356—1367.
Vukaşin Mrniavici: 1367—1371.
Lazăr Grebelianovici, cneaz: 1371—1389.
Ştefan Lazarevici—Ţariţa Miliţa: 1389—1406—1427.
Gheorghe Brancovici: 1428-1457
Irina: 1457—1459.
Lazăr Gheorghevici: 1457.
Elena: 1457—1459.
Mihail Abogovici: 1459.
Isac şi Pavel: 1459—1463.
Ştefan Gheorghevici: 1460—1467.
Vuk Grigurevici: 1471—1497.
Anghelina: 1497.
Despotul Gheorghe (Maxim): 1496—1499.
Ioan Brancovici: 1499—1503.
Elena: 1503—1521.
Ştefan Berislav: 1526—1527.
Ivan Ciarnovici: 1527—1528.
Iacov Vasilievici-Iracliski: 1552—1563.
Dimitrie Brancovici: 1561—1563
Gheorghe Brancovici: 1563—1596.
Avram Brancovici: 1596—1630.
Gheorghe Brancovici: 1688—1711.

IX. *Ungurii*

1. *Epoca legendară.*

Nemroth.
Hunor, Magor } fiii lui Nemroth, căsătoriţi cu fetele lui Dula, prinţul Alanilor.

2. *Epoca invaziei.*

Lebed=Leüedi.
Almos, fiul lui Ugek.
Arpad[1]): 896 — † 907. Vine în Panonia la 896 cu triburile maghiare Huba, Lél, Kende, Ond, Horka, Botond, Gyula.

Fii lui Arpad: Levente, Tarhos, Ullő, Jutas şi Zolt.

Zolt-Zsolt, fiul lui Arpad.
Fajsz, fiul lui Jutas.
Taksony, fiul lui Zolt.
Gheza (Géza), fiul lui Taksony: 972—† 997.
Vajk-Ştefan (István) fiul lui Gheza: 997— † 1038.

3. *Regii Ungariei.*

a) *Dinastia arpadiană.*

Ştefan: 997 (creştinat 1000) — † 1038.
Petru: 1038—1041.
Samuel (din familia Aba): 1041— † 1044.
Petru, (a 2-a oară): 1044—† 1046.
Andrei (Endre): 1047— † 1060.
Bela I: 1060— † 1063.
Solomon: 1063—1074 († 1087).
Gheza (Géza) I: 1074— † 1077.
Ladislau (László) I: 1077— † 1095.
Coloman (Kálmán) Cărturarul: 1095— † 1116.
Ştefan II: 1116—1131.
Bela II: 1131—1141.
Gheza II: 1141— † 1161.
Ştefan III: 1161— † 1173.
Ladislau II: † 1162.
Ştefan IV: 1162—1163 († 1164).

1) Kézai dă succesiunea: „Arpad filius Almi, filii Elad, filii Uger de genere Turul".

Bela III: 1173— † 1196.
Emeric (Imre) 1196— † 1204.
Ladislau III: 1205.
Andrei II: 1205— † 1235.
Bela IV: 1235— † 1270.
Ştefan V: 1270— † 1272.
Ladislau IV Cumanul: 1272— † 1290.
Andrei III: 1290— † 1301.

b) *Dinastii diferite.*

Carol I de Anjou (Angevin): propus 1301; ales la Rákos, 17 Octomvrie 1307; recunoscut în Noemvrie 1308; încoronat cu coroana nouă la 15 Iulie 1309; cu vechea coroană la 20 August 1310— † 1342. (Numără anii de domnie din 1301).
Venceslas (Vencel) al Boemiei: 1301 — Octomvrie 1305.
Otto de Bavaria: 1304—1308.
Ludovic de Anjou: 1342— † 1382.
Maria de Anjou: 1383—1385 († 1395).
Carol II cel Mic (de Anjou): 1385 (încoronat 31 Decemvrie 1386— † 24 Februarie 1387.
Sigismund de Luxemburg: 31 Martie 1387— † 9 Decemvrie 1437. [Impărat german: 20 Septemvrie 1410: încoronat 31 Mai 1433].
Albert de Habsburg: 1 Ianuarie 1438— † 27 Octomvrie 1439. [Imp. german: 18 Martie 1438].
Vladislav (Ulászló) I Iagello: 1440— † 10 Noemvrie 1444.
Ladislau V de Habsburg: 1445— † 23 Noemvrie 1457.
Ioan de Inidoara (Hunyad) regent: 1446—13 Februarie 1453 († 11 August 1456.
Mathias Corvinus: ales la Rákos, 1 (24) Ianuarie 1458, încoronat, 25 Martie 1464— † 6 Aprilie 1490.
Vladislav II Iagello: 15 Iulie 1490— † 13 Martie 1516.
Ludovic II Iagello: 1516— † 29 August 1526.

c) *Dinastia Habsburg şi Habsburg-Lorena.*

Ferdinand I: 16 Decemvrie 1526— † 25 Iulie 1564. [Împărat german: 5 Ianuarie 1531; încoronat: 24 Februarie 1556].

[Ioan Zapolya (János Szapolyai), rege naţional: 1 Noemvrie 1526—21 Iulie 1540].

Maximilian: 8 Septemvrie 1563—12 Octomvrie 1576. [Împărat germ. 24 Noemvrie 1562, încoronat: 25 Iulie 1564].

Rudolf: 25 Septemvrie 1572—1608 († 12 Ianuarie 1612 st. n.). [Imp. germ. 27 Octomvrie 1575, încor. 12 Octomvrie 1576].

Mathias II: 26 Iunie 1608— † 20 Martie 1619. [Imp. germ. 13 Iunie 1612].

Ferdinand II: 1 Iulie 1619 — 15 Februarie 1637. [Imp. germ. 28 August 1619].

Ferdinand III: 8 Decemvrie 1625 (1637)— † 2 Aprilie 1657. [Imp. germ. 22 Decemvrie 1636; încor. 15 Februarie 1637].

Ferdinand IV: 16 Iunie 1647— † 9 Iulie 1654. [Imp. germ. 24 Mai 1653].

Leopold I: 27 Iunie 1655 — † 5 Mai 1705. [Imp. germ. 18 Iulie 1658].

Iosif I: 9 Decemvrie 1687— † 17 Aprilie 1711. [Imp. germ. 24 Ianuarie 1690: încor. 5 Mai 1705].

Carol III: 22 Mai 1712— † 20 Octomvrie 1740. [Imp. germ. 12 Octomvrie 1711].

Maria Theresia: 25 Iunie 1741 (1740) — 29 Noemvrie 1780.

Iosif II de Habsburg-Lorena: 29 Noemvrie 1780—20 Februarie 1790. [Imp. germ. 27 Martie 1764 încor. 18 August 1765].

Leopold II: 30 Septemvrie 1790— † 1 Martie 1792. [Imp. germ. 30 Septemvrie 1790].

Francisc I: 5 Iulie 1792— † 2 Martie 1835. [Imp. germ. 5 Iulie 1792, depus 6 August 1806] [1]).

Ferdinand V: 1835 — abdică 2 Decemvrie 1848 († 1875), (Dinastia Habsburg-Lorena depusă: 14 Aprilie — 13 August 1849).

Francisc-Iosif I: 1848 (încor. 8 Iunie 1867) — 21 Noemvrie 1916.

Carol IV: 21 Noemvrie 1916 — 13 Noemvrie 1918 († 1 Aprilie 1921).

d) *Republica-regat*

Republica populară maghiară: 16 Noemvrie 1918—21 Martie 1919.

Preşedinte: Mihail Károlyi, ales 11 Ianuarie 1919.

Republica comunistă: 21 Martie 1919 — 2 August 1919.

Preşedintele guvernului comisarilor poporului: Alexandru Garbai. Comisar la externe: Béla Kun.

Guvernul social-democrat Iuliu Peidl: 1 August 1919 — 6 August 1919.

Ocupaţia română: 3 August 1919 — 16 Noemvrie 1919.

Guvernul Ştefan Friederich: 7 August 1919 — 22 Noemvrie 1919 (după lovitura de Stat din 7 August 1919).

Arhiducele Carol-Iosif Francisc regent: 7—24 August 1919.

Guvernul Adalbert Apponyi şi Carol Huszár:: 22 Noemvrie 1919—Martie 1920.

Nicolae Horthy, regent: 1 Martie 1920—1944.

Carol IV (a 2-a oară): 27 Martie—5 Aprilie 1920.

Carol IV (a 3-a oară): 21 Octomvrie—5 Noemvrie 1920.

Otto de Habsburg, pretendent: 1 Aprilie 1921—

1) Francisc I şi urmaşii săi rămân împăraţi ai Austrei şi regi ai Ungariei.

X. *Polonii.*

Polonii (Polanii, Pulanii, Liahii, Leşii) apar pe Vistula şi Varta.

Sunt cunoscuţi sub diferite grupuri ca:

Vistulienii sau Vislanii pe Vistula superioară (dela Cracovia la Sandomir) formând Polonia Mică de mai târziu.

Mazovienii (mai târziu Mazurii) pe Vistula mijlocie.

Silesienii (Silensi) pe Oderul superior, componentă a mai multor triburi, ca: Bobranii, Deadohiţii, Opolanii şi Trebovanii.

Polonii (Polani, Pulani, Liahi, Leşi) pe Varta, cu centre importante la Gniezno, Kruszwica şi Poznan. Cuprind şi triburile Lenciţii, Sieradzii şi Cujavii.

1. *Epoca legendară.*

Lech, fundatorul oraşului Gniezno: sec. VI.
Popiel, familie nobilă.
Piast, ţăran din Kruszwica: ca. 850.
Ziemowit, fiul lui Piast.
Leszek.
Ziemomysl.
Krakus, fundatorul Cracoviei, la Vislani.
Wanda, fiica lui.

2. *Epoca istorică.*

Mieczyslaw I (Mieczko): ca. 950— † 992.
Boleslaw cel Mare I, Chrobry „Viteazul": 992— † 1025.
(Incoronat rege la Gniezno: 25 Dec. 1024).
Mieczyslaw II (Mieszko): 1025— † 1034.
Interregnum: 1034—1040.
Maslaw în Mazovia.
Cazimir I Renovatorul: 1040— † 1058.
Boleslaw II Indrăzneţul: 1058—1080.

Wladislaw I Hermann: 1080—1102.
Voevodul Sieciech.
Boleslaw III Krzywusty „Gură-Strâmbă": 1102—1138.
Desmembrarea prin testamentul lui Boleslaw către fiii lui: Wladislaw, în Cracovia, Sieradz şi Lenczyca.
Boleslaw, în Mazovia.
Mieczyslaw, peste Polonia.
Henric, în Sandomir.
Casimir, fără moştenire.
Wladislaw II: 1139—1146.
Boleslaw IV Creţul: 1146—1173.
Mieczyslaw III (Mieszko) cel Bătrân: 1173—1177.
Casimir II cel Drept: 1177—?.
Mieczyslaw III (a 2-a oară): ? —1202.
Wladislaw III Laskonogi „Picioare-Uscate": 1202—1206.
Leszek II Albul: 1206—1227.
Boleslaw IV Pudicul: 1227—1279.
Leszek III cel Negru: 1279—1288.
Henric Probus, duce de Breslau.
Przemyslaw, ducele Poloniei Mari.
Wenceslaw, regele Boemiei: 1291—1295.
Przemyslaw (a 2-a oară): 1295—1300.
(Incoronat rege la Gniezno).
Wenceslaw, (a 2-a oară): 1300—1305.
Wladislaw IV Lokietek „cel Scurt": 1305—1333.
(Intre 1288—1305 luptă cu toţi pretendenţii).
Casimir III cel Mare: 1333—1370 (ultimul Piast).
Ludovic de Anjou, regele Ungariei: 1370—1382.
Interregnum: 1382—1384.
Hedwiga, fiica lui Ludovic, se duce la Cracovia în Octomvrie 1384.
Wladislaw V Iagiello: 1386—1434 (împreună cu Hedwiga). La 4 Martie 1386, în Duminica *Estomihi*, au avut loc cele trei acte: botezul, căsătoria şi încoronarea lui Wladislaw.
Wladislaw VI Iagiello Warnecki: 1434— † 10 Noemvrie 1444.

Casimir IV Iagiellonczyk: 1444—1492.
Ioan I Albert: 1492—1501.
Alexandru I: 1501—1506.
Sigismund I cel Bătrân: 1506—1548.
Sigismund II August (August I): 1548—1572.

Pretendenţi: Ivan cel Groaznic din Moscova.
Ioan al Suediei.
Ernest Arhiducele.

Henri de Valois: ales la 16 Mai 1573—1574.

(Intră în Cracovia la 19 Febr. 1574; pleacă în acelaşi an).

Maximilian, împăratul german, proclamat de senatorii în Dec. 1575.

Ana Iagiello, aleasă de dietă şi căsătorită cu Ştefan Báthory, principele Transilvaniei 1575.

Ştefan Báthory: 1575— † 7 Dec. 1586.
Sigismund III Wasa: 1587—1632.
Wladislaw VII: 1632—1648.
Ioan II Casimir: 1648—1668.
Mihail Korybut Wisniowiecki, 1669—1673.
Ioan III Sobieski: 1674—1696.

Prinţul de Conti, ales de Primatul Poloniei.

Frederic-August electorul Saxoniei, proclamat de episcopul Kujaviei, încoronat în Cracovia, ca August II: 1696—1704 (depus). Renunţă la 1706.
Stanislaw Leszczynski: 1704—1709.
August II (a 2-a oară): 1709—7 Febr. 1733.
August III: 1733—† 3 Octomvrie 1763.

Stanislaw Leszczynski pretendent, 1733—1734. Renunţă la 1736.

Stanislaw-August Poniatowski: ales 7 Sept. 1764 — abdică: 25 Nov. 1795 († 12 Febr. 1797). Incoronat la Varşovia, 25 Nov. 1764.

Ducatul Varşoviei: 7 Iulie 1807—20 Aprilie 1813.

Frederic-August al Saxoniei, ducele Varşoviei.

Desmembrarea sub cele trei puteri:

Regatul Poloniei sub Rusia.
Marele ducat al Posnaniei sub Prusia.
Regatul Galiţiei şi Lodomeriei sub Austria.

Republica Cracoviei: 9 Iunie 1815—15 Aprilie 1846.

3. *Polonia nouă.*

Consiliul de regenţă: Octomvrie—14 Noemvrie 1918.
Republica: Iosif Pilsudski, preşedinte: 10 Nov. 1918—1926 († 12 Mai 1935).
Ignacy Mosciski: 1926—Septemvrie 1939.

XI. *Ruşii.*

Rus, nume prin care Finezii arătau pe Scandinavi. Rusia este o creaţie politică nordică, a Varegilor, Barangii Bizanţului. S'a desvoltat peste diferite triburi slave sub conducerea lui Rurik chemat de localnicii din Novgorod. Nu poate fi vorba de o *Rusie* ci de *mai multe Rusii,* după diferite centre, fiecare dominând rând pe rând unul asupra altuia. Multă vreme au fost sub Tătari.

1. *In Novgorod.*

Rurik: 862—879.

2. *In Kiev.*

Oleg: 879—912.
Igor: 912—945.
Olga (Helga): 945—957 (creştinată la 957). Tutora lui Sviatoslav.
Sviatoslav: 957—972. A vrut să-şi mute capitala la Preslav.
Iaropolk: 972—980.
Vladimir: 980—1015.
Lupte între fiii lui Vladimir: 1015—1019. (Mstislav şi Iaroslav).

Iaroslav cel Înțelept: 1019—1054.

(Împarte țara între fiii lui: Isiaslav la Kiev și Novgorod; Sviatoslav la Cernigov; Vsevolod la Pereiaslav; Viaceslav la Smolensk; Igor la Vladimir-Volynski.

Iziaslav I: 1054—1078.
Vsevolod I: 1078—1093.
Sviatopolk: 1093—1113.
Vladimir Monomah: 1113—1125.
Mstilav I: 1125—1132.
Iaropolk II: 1132—1139.
Vsevolod II: 1139—1146.
Iziaslav II: 1146—1154.
Iurii Dolgoruki: 1154—1157.

3. *In Halici.*

Iaroslav Osmomysl: 1152—1187.
Vladimir: 1187—1198.
Roman: 1199—1205.
Daniel: 1245—1264.

4. *In Vladimir și Suzdal.*

Andrei Bogolubski: 1157—1174.
Lupte între frații și nepoții lui Andrei: 1174—1176.
Vsevolod III: 1176—1212.
Lupte între fiii lui Vsevolod III: 1212—1219.
Iurie II: 1219—1238.
Iaroslav Vsevolodovici: 1238—1246.
Lupte între urmașii lui Vsevolod III: 1246—1252.
Alexandru Nevski: 1252—1263.
Iaroslav Iaroslavici: 1263—1272.
Vasile: 1272—1276.
Lupte între fiii lui Alexandru Nevski: 1276—1304.
Mihail Iaroslavici: 1304—1319.
Iurie: 1319—1326.
Alexandru: 1326—1328.

5. *In Moscova.*

Ivan I Kalita: 1328—1341.
Semen cel Mândru: 1341—1353.
Ivan II Blajinul: 1353—1359.
Dimitrie Constantinovici: 1359—1363.
Dimitrie Donskoi: 1363—1389.
Vasile I: 1389—1425.
Vasile II Orbul: 1425—1462.
Ivan III: 1462—1505.
Vasile III: 1505—1533.
Ivan IV cel Groaznic: 1533—1584 (Țar dela 1547).
Feodor: 1584—1598.
Boris Godunov: 1598—1605.
Dimitrie (uzurpator): 1605—1606. (Lupte interne).
Vasile Șuiski: 1606—1610.
Turburări interne: 1610—1613.
Mihail Feodorovici Roman: 1613—1645.
Alexis: 1645—1676.
Feodor: 1676—1682.
Ivan V și Petru cel Mare: 1682—1696.

6. *In Petersburg (Petrograd)*

Petru cel Mare: 1695—1725. (Împărat dela 1721).
Caterina I: 1725—1727.
Petru II: 1727—1730.
Ana Ivanovna: 1730—1740.
Ivan VI: 1740—1741.
Elisabeta: 1741—1761.
Petru III: 1761—1762.
Caterina II cea Mare: 1762—1796.
Paul I: 1796—1801.
Alexandru I: 1801—1825.
Nicolae I: 1825—1855.
Alexandru II: 1855—1881.
Alexandru III: 1881—1894.

Nicolae II: 1894 — abdică 2/15 Martie 1917 († 3/16 Iulie 1918).
Mihail Alexandrovici Marele Duce: 2/15—3/16 Martie 1917).
Guvernul provisoriu al prinţului G. E. Lvov: 1917.
Democraţia lui Alexandru Kerenski: Martie—Sept. 1917. Dictatura din: 16 Sept.—17 Nov. 1917.
Revoluţia: Septemvrie 1917 (Desmembrarea Rusiei).
Republica Sovietelor (Lenin, Trotzki) 1917—1922.
(Martie 1918, se mută capitala la Moscova).
Uniunea republicilor socialiste ruseşti: 1922—

7. Republica Sovietică.

Lenin preşedinte (Wladimir Iljici Uljanov): 7 Noemvrie 1917—† 22 Ianuarie 1924.
Stalin (Iosef Djugajwilli): 1924—
Leo Trotzki (Leib Davidovici Bronstein) colaborator 1917—1929 (exilat; † 21 August 1940).

* * *

Pentru ca listele de felul acestora să-şi ajungă scopul urmărit, trebue să fie adause cu tot ce se mai poate şti, şi cu listele şefilor barbari din evul mediu sau ale tuturor conducătorilor localnici. O listă a ierarhilor bisericii şi a marilor dregători, cum şi a sfinţilor şi sărbătorilor prăznuite după calendarul nostru şi al vecinilor, ar adăuga elementele necesare studiului cronologiei.

CÂTEVA NOTE CU PRIVIRE LA CERCETĂRILE GENEALOGICE ROMÂNEŞTI

De câtăva vreme se discută şi la noi problema cercetărilor genealogice româneşti. In mare măsură discuţia apare în rândul specialiştilor cu preocupări constante în acest domeniu. Are deci toate elementele care să impună şi soluţionarea, dacă nu integral cel puţin în parte; în tot cazul cu mai mulţi sorţi de izbândă de cât a fost acum treizeci de an când genealogistul Sever Zotta a pus-o cu competenţă şi râvnă, dar a rămas neajutat.

Cu toate acestea avem impresia că problema nu se pune aşa cum cere disciplina genealogiei, ci numai ca un imperativ al vremii. Câţiva văd elementul naţional sau rasial elucidat prin concursul ei; mai mulţi nădăjduesc în sprijinul ei să ridice un monument al strămoşilor care au activat în trecutul tagmei, deasupra căruia să apară descendenţii înhorbotaţi cu toată strălucirea cuvenită; alţii văd în ea un reazim preţios pentru studiul istoriei; în sfârşit fiecare vede câte ceva. Cred că privind astfel nobila genealogie nu izbutim să facem din ea aceea ce este: adică o disciplină auxiliară a istoriei care nu urmăreşte decât *succesiunea naşterilor,* oricare ar fi ele, cu toate elementele ce decurg de aici. Prin cunoaşterea exactă a acestora comunitatea naţională poate să rezolve orice problemă atingătoare.

In fond genealogistului trebue să-i fie cu totul străin faptul că opera sa poate fi de folos unei probleme naţionale, familiare sau istorice. Ea trebue să fie completă, sigură şi permanentă în aşa măsură încât oricând şi oricine, indiferent de ce problemă e dominată societatea, să poată răspunde la toate elementele pe care cineva nu le poate afla decât

aici. Dacă supunem genealogia capriciilor modei sau nevoilor de actualitate, înseamnă că ea îşi face datoria de moment şi nimic mai mult. După aceea poate cădea în somnolenţă până când altă modă o trezeşte din nou la viaţă. Ori nu e acesta rostul unei discipline de importanţa genealogei. Şi el trebue evidenţiat neîntrerupt.

Aceea ce vrem să prezentăm aici nu pleacă dela un genealogist; sunt numai părerile unui nespecialist care încearcă să arate că genealogia e mai mult decât se crede de obiceiu.

Istoria nu caută în cercetările geneologice decât lămuriri de amănunt care îi pot uşura înţelegerea vieţii sociale şi culturale din trecut; în schimb societatea actuală poate să rezolve sau măcar să îndrumeze pe calea cea bună, probleme de mare importanţă în legătura cu biologia, ereditatea (mai ales patologia ereditară), psihologia şi altele, în strânsă legătură cu individul şi rolul său în mediul înconjurător. Istoria cu ajutorul genealogiei poate cunoaşte succesiunile (limpezeşte deci şi cronologia), dar poate afla şi explicaţii sau realiza portrete prin cunoaşterea ascendenţii unei figuri oarecare. Nu mai amintim şi faptul că se pot crea chiar sisteme de gândire istorică bazate pe succesiunea generaţiilor (Ranke).

Conducerea statului sau politica de guvernare îşi găseşte în ea un bun element călăuzitor. Un adevărat spirit creator într'un domeniu oarecare nu se naşte, nu se creează. El este rezultatul unor generaţii succesive care au avut aceleaşi preocupări, indiferent întinderea domeniului în care au activat.

Dreptul public şi privat poate găsi în genealogie explicaţiile formelor juridice de proprietate şi succesiune, care n'au fost cristalizate în texte concrete, fie că nu se simţia nevoia, fie că împrejurările nu au permis o atare codificare.

Ştiinţele naturale pot folosi datele genealogiei pentru îmbunătăţirea speciei sau a rasei. De aici şi economia generală are de tras profit. Ar fi inutil ca un individ care are o ascendenţă de sedentari, să fie pus în situaţia de a câştiga curse de viteză. Spiritul acestuia în faţa realităţii care cere măsuri prompte, nu poate reacţiona decât meditativ. Ori acesta e spiritul care trebue îndrumat spre laborator, spre bibliotecă, spre cercetări minuţioase. Ascendenţa indică astfel drumul aptitudinilor viitoare; neluându-se aceasta în seamă societatea îşi creează indivizi nestatornici în funcţia destinată.

Fisiologia, psihiatria şi patologia cu toate concluziile lor pot folosi cu certitudine datele genealogiei. Pe plan biologic sau al patologiei ereditare nimic nu poate fi de mai mult preţ de cât aceea ce poate furniza genealogistul. Este ştiut că în fiecare ins domină tarele sau calităţile unei întregi ascendenţe[1]).

Statistica, în lipsă de alte surse de informaţie, se poate folosi de genealogie pentru a determina anumite situaţii de număr şi procentaj. Dacă am avea spiţele neamurilor dintr'un sat întreg am putea şti precis în fiecare vreme ce număr de locuitori avea.

Amintim numai aceste câteva elemente spre a pune în lumină la câte probleme poate aduce un aport însemnat şi genealogia. Nu mai adăugăm însă că la fiecare problemă, fie rasială, etnică sau naţională, ea este în măsură să contribuie simţitor la sporirea cunoştinţelor necesare[2]).

In adevăr numai genealogia poate da elementele esenţiale pentru cunoaşterea locului pe care îl ocupă omul în so-

1) *Codica civilă a Principatului Moldovei*, ed. II. Iaşi 1851, cap. 72, prevede ea însăşi: „Cii cu totul nebuni, cii fără minte, cii zăluşi şi în deobştie acii smintiţi la minte şi nevrâsnici, nu pot să facă puternică alcătuirea căsătoriei".

2) O problemă generală în acest sens o constituie originea nobilimei din Transilvania şi dispariţia clasei conducătoare româneşti de acolo. Credem că sunt motive destule care să ne oblige la aceasta.

cietate din punct de vedere istoric, etnic şi biologic. Pentru aceasta este neîndoios lucru că trebue să-şi asocieze şi metodele de cercetare ale acestor discipline. Prin această deplină cunoaştere a lui i se poate fixa şi rostul său funcţional în mediul în care trăieşte. Deaceea credem şi noi că în adevăr genealogia este un imperativ, dar un imperativ care să fixeze însuşi gradul nostru de civilizaţie.

*
* *

Imperativul nostru genealogic nu se poate săvârşi însă oricum. Nu ne gândim să fixăm legi neapărat necesare făuririi de genealogii. Ele pot fi aflate în orice manual. Vrem numai să arătăm ce se poate face la noi şi mai ales ce trebue să ne preocupe pentru aflarea materialului informativ naţional şi poate pentru viitor, să determine o mai atentă grijă pentru protecţia lui.

Pentru a-şi împlini chemarea sa genealogistul trebue să aibă anumite date sigure. In esenţă acestea se reduc la elementele principale ale vieţii individuale. Schematic ele se prezintă astfel:

1. Inceputul sau originea insului; din ce părinţi se trage.
2. Timpul şi locul naşterii.
3. Situaţia, funcţia şi demnitatea avută în viaţă.
4. Timpul, locul şi felul morţii.
5. Căsătoria, cu aceleaşi indicaţii despre origine, naştere, situaţie, funcţie şi moarte ale soţului sau soţiei.
6. Copii, deopotrivă de pe ramura femeiască şi bărbătească (cu excluderea urmaşilor din partea feminină care, din punct de vedere genealogic, sunt urmăriţi în ramura lor bărbătească).

Pentru a ne procura aceste date avem nevoie de informaţii precise. Aiurea există multe posibilităţi de cunoaştere a ascendenţei oricărui individ. Un element preţios îl dau registrele parohiale (naştere, botez, cununie şi moarte) introduse în uz încă de veacuri în urmă, pe lângă izvoarele diplomatice şi narative, care şi ele sunt destul de bogate. Acestea provin, în majoritatea cazurilor, din iniţiative oficiale. Dacă mai adăugăm şi interesul categoric pe care l-au avut indivizii însişi să-şi însemne existenţa sau să caute determinarea ascendenţei din motive în legătură cu aşezămintele sociale sau din simpla dorinţă de a şti, ne dăm seama că o alcătuire genealogică este relativ uşor de făcut.

Cu totul altfel se prezintă situaţia la noi. Până în veacul trecut ne-au lipsit registrele parohiale. Rar câte cineva din familie sau din apropiaţi însemna pe câte un ceaslov data naşterii sau a morţii cuiva. Abia *Regulamentele organice* (1831—1832) impun în mod oficial registrul de stare civilă, însă care corespunde registrelor parohiale de aiurea. Şi acestea mai întâi au fost puse sub controlul Ministerului de Interne, dar imediat au trecut la acela al Trebilor Bisericeşti[1]).

Acestea erau alcătuite în două exemplare: unul se păstra la biserica preotului oficiant iar al doilea la tribunal. Dar şi acestea prezintă inconveniente. Fiind confesionale n'au ajuns toate la destinaţie din nerespectarea prevederilor legale. Azi în Arhivele Statului nu se păstrează decât o parte din registrele bisericilor ortodoxe câte au mai fost găsite pe la unele tribunale. Nu există nici un registru al celorlalte confesiuni care aveau totuşi destui credincioşi în ţară. E de presupus că vor fi fiind încă la comunităţile respective.

In afară de aceste neajunsuri se mai adaugă un altul. Nu erau toţi născuţii înscrişi la biserica locală. O parte a poporenilor nu făceau declaraţia respectivă în niciun fel. Alţii, mai ales boierii de seamă, nu făceau botezul în satul sau la biserica satului sau mahalalei de naştere, ci aşteptau o ocazie să fie săvârşită taina de vreun arhiereu, episcop sau vlădică. Deci se pierdea uşor urma înscrierii sau nu se

1) Vezi anexa I şi II.

mai punea data exactă ştiut fiind că era vorba de îndeplinit o formalitate, din neînţelegerea gândului legiuitorului.

Condicile civile de după *Regulamentele Organice* au căutat să îndrepte neajunsurile observate. Dar şi acum se văd destule abateri, cum rezultă din practica timpului pentru dovedirea naşterii cu martori[1]).

In sfârşit în vremea lui Cuza Vodă se statorniceşte un serviciu serios de stare civilă[2]). Lămuririle legale merg până în amănuntul instrucţiunilor. Dealtfel acum intervine şi controlul poliţiei[3]). Dela 1865 înainte putem spune că suntem în bună formă legală rămasă până azi.. Pe lângă înscrierea obligatorie la oficiul stării civile se păstrează însă şi înscrierea săvârşirii oficiului religios la parohii. Dar în ce ordine se ţin acestea nu putem controla. Vedem numai că unii preoţi aruncă registrele la pod sau le distrug[4]).

Cu toate acestea nici acum nu suntem în măsură să spunem că ne putem cerceta ascendenţa măcar până la 1865[5]).

Paralel cu organizarea merge însă şi distrugerea arhivelor pe cale frauduloasă sau pe cale „legală". In cea dintâi intră distrugerea arhivelor *prescrise,* deşi nu pot pricepe cum se poate prescrie o arhivă. In cea de a doua intră cele vândute în beneficiul unora sau altora din societăţile de binefacere sau altfel[6]). Batjocura a mers mai

1) Dăm în anexa III, prevederile *Condicei civile a Moldovei,* mai ales pentru terminologia rudeniilor.

2) Cf. decretul domnesc Nr. 783 din 13 August 1863.

3) V. pe larg I. Brezoianu, *Reformele Românilor sau colecţiune de toate legile şi regulamentele...* Bucureşti 1864, p. 132—148.

4) In Basarabia sunt de mare preţ, căci sunt şi mai vechi, registrele spovedaţilor care sunt an de an oglinda fidelă a tuturor familiilor eroiaşilor. Acestea trebue numai decât adunate.

5) Nu mai e nevoie să arătăm motivele. Se înţeleg dela sine.

6) Mă refer la diversele Jurnale ale Consiliului de Miniştri înainte de anul 1938.

departe. Printr'un act necugetat ele s'au vândut pentru a aduce câştiguri Ministerului Sănătăţii[1]). Acum s'a socotit că e bine să facă un venit pentru Stat[2]).

Intr'o vreme un ordin circular primit dela fostele rezidenţe dispunea ca toate arhivele dela primării, parohii, administraţii etc., să fie trimise la prefecturi spre a fi vândute. Impotrivirea mea la un astfel de act a oprit numai în parte dezastrul[3]). Norocul a venit mai mult din partea celor care n'au respectat ordinul. Profesorul Iorga a făcut să-mi ajungă un protest anonim, probabil dela un preot, în care se arăta că atât cât va trăi el nu va tolera ca arhiva bisericii să-i fie vândută la chilogram. Ce bine ar fi fost dacă astfel de proteste ar fi fost cât mai dese. De obiceiu grija de căpetenie a arhivelor de registraturi este să scape cât mai repede de arhiva pe care o ţin într'o admirabilă dezordine.

Pe cât ne-a fost cu putinţă am cerut şi noi cu insistenţă să se păzească arhivele. Intr'o întâmpinare adresată Ministerului Educaţiei Naţionale la 18 Ianuarie 1941, spuneam cu privire la vânzarea arhivelor: „Goana după bani era mai mare decât interesul naţional. In această situaţie am văzut dispărând arhive de cea mai mare importanţă. E destul să amintim un singur exemplu: aproape toată starea civilă dela 1831 la 1900, câtă n'a fost depusă la noi mai înainte, este acum distrusă pentru totdeauna. Şi când ne gândim că pentru un ţăran german se poate face azi genealogia în ascendenţă până dincolo de anul 1600, iar pentru unul danez încă şi mai departe, cu durere ne vedem

1) Jurnalele Consiliului de Miniştri Nr. 2.746 *(Mon. Ofic.* din 8 Nov. 1938) şi Nr. 1.614 *(ibid.,* din 16 Iunie 1939), reproduse în *Revista Arhivelor,* III, 2 (1939), p. 436—437 şi 439—440.

2) Aceasta rezultă din circulara Nr. 5998 din 28 Februarie 1941, a Ministerului Afacerilor Interne, reprodusă în *Revista Arhivelor,* IV, 2 (1941), p. 463—464.

3) V. *Revista Arhivelor,* III, 2 (1939), p. 445.

siliţi să mărturisim că la noi mulţi dintre *cei vii încă* nu-şi mai pot face dovada naşterii lor în ţara aceasta[1])".

Ca să se vadă care e situaţia actuală a stării civile e destul să răsfoiască cineva inventarele arhivelor noastre. Se va mira de ce poate afla[2]), dar mai mare îi va fi mirarea de ce nu mai poate afla, cu toate că a existat cândva. Ori tot acest material trebue adunat cât mai este vreme. Materialul cirilic, ori cât ar fi, trebue strâns. El este azi lipsit de interes pentru cine îl posedă şi uşor expus distrugerii, în schimb este deosebit de preţios pentru istorie.

Cu toată această stare de lucruri turburi nu putem spune că genealogistul nu poate lucra. Ii mai rămân o seamă de elemente pe care le poate folosi cu încredere.

Pentru datele de până la 1831 trebue să cunoască mai întâi toate *spiţele de neam* câte există în arhivele publice şi private. Forma lor rudimentară nu le face improprii studiului nostru.

Mai mult temeiu trebue pus pe *hotărniciile* vechi, care sunt iarăşi foarte bune chiar dacă sunt de după *Regulamentele Organice*. Pentru fixarea lor s'au adus mai totdeauna acte de încredere care azi nu ne mai sunt cunoscute.

Foile de zestre şi *diеţile*, mai târziu *testamentele*, sunt de cel mai preţios ajutor. Ele determină precis filiaţia şi starea materială a testatorului.

Insemnările marginale de pe cărţi şi manuscrise care privesc neamul posesorului, trebue adunate şi grupate cu mare grijă. Ele pot folosi mai mult decât orice act public pentru documentare. Cel care le-a însemnat ştia mai bine faptul decât oricare altul.

Corespondenţa de tot felul ne poate da legături care au scăpat analiştilor sau actelor publice. In special pentru

1) *Revista Arhivelor*, IV, 2 (1941), p. 452.
2) Vezi anexa IV.

naşterile naturale adeseori numai de aici putem afla vreo menţiune probatorie sigură.

Cronicele, mai ales cele mai noi, pot aduce elemente demne de ţinut în seamă. Folosirea lor trebue făcută însă cu prudenţă, mai ales când nu sunt contemporane.

Nu trebue să uităm nici *actele fundaţionale* cu *inscripţiile* şi *portretele murale de fundatori*, care sunt o mărturisire bună, dacă le constatăm contemporaneitatea şi sinceritatea. Atragem atenţia că aici, în monumentele publice, omul e mai înclinat să se laude şi cu ceeace are şi cu ce tinde sau vrea să dovedească mulţimii că posedă.

In sfârşit, nu trebue să lăsăm la o parte nici *tradiţia*. Un sâmbure de adevăr se poate găsi şi în aceste elemente pe care le încrustează aducerea aminte din generaţie în generaţie. Spiritul divinator al criticei nu trebue să lipsească însă nici de aici.

Paralel cu aceste cercetări se impun însă şi alte două probleme, la noi încă nerezolvate. Ordinea succesorală în *transmiterea proprietăţii* şi *prescripţia pravilnicească* cu privire la înrudiri. Aici trebue urmărit în amănunt procesul de stăpânire a proprietăţii funciare şi să se determine gradul de înrudire al copărtaşilor. Este cazul să arătăm că la noi nu s'a limpezit încă nici măcar terminologia acestui domeniu. Şi fără a cunoaşte noţiunea nu putem să-i ştim valoarea probatorie.

Dată fiind diversitatea materialului şi răspândirea lui în colecţiile noastre de documente şi în studiile de istorie, trebue mai întâi să fie alcătuită bibliografia specială a acestui material. Este în el o muncă serioasă care nu aşteaptă decât coordonarea şi verificarea. Fără aceasta înseamnă că fiecare va relua dela cap un lucru făcut pe jumătate cel puţin şi nu are nici siguranţa că poate merge mai departe. Este dela sine înţeles că cel ce se urcă mai sus trebue să vadă mai departe.

Am ţinut să prezint numai aceste câteva sugestii

care pot fi oricând adăugite Ele nu au alt scop decât să fie punctele de plecare pentru marea operă pe care o aşteptăm dela genealogiştii români, fie că vor lucra în cadrul unui institut genealogic — şi acum eu nu cred în necesitatea lui —, fie că vor vroi să se alăture institutelor de cercetări istorice existente — şi acestea prea numeroase spre a-şi mai putea coordona lucrările. Noi, în cadrul Şcoalei de Arhivistică, vom urmări chestiunea şi credem că vom putea aduce un folos cercetării generale.

ANEXE

I.

Ţara Românească

1. *Regulamentul organic din 1831*, cap. IV, secţia III, art. 151 prevede:

„Secţia a treia se va îndeletnici...

a) Pentru statistica ţării.

b) Pentru perilipsisul condicilor coprinzătoare de acturile statului civil, adecă naşteri şi morţi care să vor face prin mijlocirea Mitropolitului şi celor în lucrare Episcopi după coprinderea anecsului ce priveşte la această pricină subt No. 3".

Ed. 1832, p. 99; în ed. 1847 s'a scos paragraful *b* „fiindcă s'au rădicat dela Vornicia din lăuntru prin Legiuirea din anul 1831 asupra nuoăilor îndatoriri a Logofeţii trebilor Bisericeşti", p. 152. Cf. şi *Analele parlamentare*, I, 1 (1890) p. 249.

2. — No. 1. — *Proect de noăle îndatoriri ale Logofătului Trebilor Bisericeşti.*

Art. 5-lea. Logofătul trebilor Bisericeşti va privighea ca condicile din sineturile civile să se ţie, cât va sta cu putinţă, întru cea mai bună orânduială. Pentru care pururea să va înţelege cu Mitropolitul şi Episcopii, carii vor îngriji a-i da toate ştiinţele ce-i vor fi de trebuinţă

asupra statornicirii şi înaintărilor acestui folositor aşezământ, potrivit cu glăsuirea anecsului al 3-lea.

5. Ian. 1832. (Semnat de Kiselev).

Anexă la *Reg. Org.* ed. 1832, p. 2; ed. 1847, p. 335—336.

Urmare a raportului Nr. 27 din 30 Dec. 1831, al prezidentului şi secretarului Obicinuitei obşteşti adunări.

3. — Cap. VIII. Anecsul No. 3.

Pentru înscrierile stării sivile.

Art. 1. Inscrisurile stării sivile slujesc spre dovada celor trei mai de frunte întâmplări ale vieţii omului, adică a naşterii, însurării şi morţii sale.

Curata ştiinţă a acestor întâmplări este neapărat de trebuinţă ca să se cunoască starea sivilă a fiecărui om, adică locul şi rangul ce ţine el între ceilalţi cetăţeni şi în familia sa, şi prin urmare să se hotărască dreptăţile şi îndatoririle ce avea el pă vremea cutăria sau cutăria întâmplări, căci şi de are omul dreptăţi şi datorii care să nasc şi să sfârşesc dimpreună cu dânsul, dar are şi altele care să desvoltesc dinpreună cu vârsta sa şi pentru care să îndatorează la cutare ori la cutare minut al vieţii sale; acest fel sânt să zicem dreptăţile şi datoriile care izvorăsc din venirea lui în legiuita vârstă, din însurarea sa de când să face părinte şi alte asemenea întâmplări, a cărora leatul de multe ori nu să ştie şi totdeauna este cu bănuială dacă nu să va adeveri prin înscrisuri într'adins legiuite pentru acest sfârşit.

Deci de acum înainte să va ţinea în tot cuprinsul Valahiii condici pentru starea sivilă.

Art. 2. Ingrijirea aceştii părţi este a Mitropolitului şi a Episcopilor eparhioţi, carii vor priveghea strașnic ca protopopii şi preoţii să o săvârşească cu toată scumpătatea cea cerută de pravilă.

Fiece preot va fi îndatorat să alcătuiască înscrisurile naşterii, însurării şi a morţii celor din enoria sa. Aceste înscrisuri vor cuprinde anul, luna şi zioa întru care să vor alcătui, numele, porecla, lăcaşul, vârsta şi meseria tutulor celor ce să vor numi întrânsele, în urmă să vor iscăli de preot şi de părţile interesate, iar de nu vor şti aceştia să iscălească, să va coprinde întrânsele această întâmplare şi vor fi îndatoraţi să însemneze o cruce, care va ţinea locul iscăliturii.

Ştersăturile şi însemnările din josul coprinderi înscrisului sau pă restav, să vor inscăli şi să vor adeveri tot cu acel chip ca şi coprinderea înscrisului.

Nimic nu va scrie printre rânduri nici cu prescurtare de cuvânt, nici leatul să va însemna în ambac, nici un inscris al stării sivile nu va putea să să treacă pe coală de hârtie necusută, nici într'altă condică, afară de cele rânduite pentru această treabă.

Art. 3. Aceste condici să vor găsi pentru fiece judeţ la canţelaria Mitropolii sau a Episcopiilor, după isvodul ce li să va da dela marea Logofeţie. Vor fi pecetluite cu pecetea Mitropolii sau a Episcopii şi şahul tras pe fiece foae.

Cu o lună mai nainte de începutul anului să vor trimite prin protopopi la preotul fiecărui sat, iar pentru oraşul Bucureşti şi celelalte oraşe la preotul fiecăria enorii, trei condici deosebite şi îndoite la număr, întocmite fiind fiecare de zece sau douăzeci foi, după mărimea sau micşorarea numărului lăcuitorilor, şi fiece preot va da protopopului răvaş de priimire. Să vor însemna într'una dintr'aceste condici naşterile, în ceilalte însurările şi în cea de al treilea morţile, urmând întocmai pentru fiecare dintr'aceste înscrisuri după alcătuirea ce să va da de marele Logofăt şi care să va trimite din preună cu condicele prin Mitropolitul şi Episcopii fiecăria eparhii.

Art. 4. Părţile interesate vor îngriji despre partea lor

ca trecerea în condici a acestor înscrisuri să se facă fără întârziere şi după formele cele cerute, căci într'alt chip li să vor pricinui prigoniri pentru dreptăţile ce dobândesc ei de când să ştie curat şi este dovedit pravilniceşte starea lor cea sivilă.

Preotul enorii precum şi judecătoria judeţului sânt îndatoraţi să dea fiecăruia, când li să va cere, prescurtare după înscrisul naşterii, însurării şi a morţii.

Art. 5. Preoţii sânt îndatoraţi la sfârşitul anului să trimiţă protopopului acele îndoite condici ale înscrisurilor stării sivile, care va da răvaş de priimire. Acesta să va încredinţa de s'au păzit formele la trecerea înscrisurilor într'aceste condici şi să va purta cu străşnicie, de să va întâmpla, în potriva celor ce nu vor fi păzit întocmai regulile cele orânduite.

Protopopul va duce îndată condicile la judecătoria judeţului său şi va lua răvaş de priimire.

Art. 6. — Prezidentul judecării după ce va cerceta starea condicilor va scrie la sfârşitul fiecăruia şi cât va fi cu putinţă mai aproape de cel din urmă înscris care s'a trecut în acea condică „că condicile cutăruia sat sau cutăruia enorii, pentru cutare an, s'au sfârşit şi s'au încheiat". Această mărturie să va iscăli de prezidentul pecetluindu-să cu pecetea sa şi să va adeveri cu iscălitura grefierului.

Una din două condici să va da protopopului, care o va trimite îndată la preotul enorii a căria era, ca să se păstreze ca un depozit sfânt la judecătoria de împăciuire, unde şi preotul se află pravilnic mădular. Protopopul va da judecătorii adeverinţă de priimire, cum şi preotul protopopului.

Când va muri sau se va lepăda un preot de enoria sa atunci cel ce va intra în locul său va fi îndatorat să priimească toate condicile înscrisurilor stării sivile, care să vor da faţă fiind trimisul protopopului şi să va alcătui tacrir pentru starea întru carea să afla când i s'au dat.

Cât pentru ceilaltă din două condici, să va păstra la judecătorie şi prezidentul va aduna pentru tot judeţu înscrisurile naşteri, însurări şi a morţii, în trei deosebite tomuri după rândul satelor şi plăşilor, va pune numărul foilor dela început şi până la sfârşit şi fiecare dintr'aceste trei condici să vor încheia de dânsul după chipul ce s'au arătat în paragraful de mai sus. După aceasta va alcătui la sfârşitul fiecăruia tom o scară după buchi coprinzătoare de numele şi porecla fiecăruia om şi a părinţilor lui, cu însemnarea numărului foi unde să află trecut înscrisul ce priveşte către dânsul.

Cel orânduit cu trecerea în condici a zălojirilor şi a foilor de zestre să va însărcina asemenea şi cu trecerea în condici a înscrisurilor stării sivile.

Art. 7. De să va dovedi că din lenevire mare condicile nu să află în starea ce trebuia să fie, sau că alcătuirea înscrisurilor stării sivile este în potriva regulilor, atunci prezidentul este îndatorat să înştiinţeze pentru aceasta pe marele Logofăt care adresându-se către Mitropolitul sau Episcopul judeţului aceluia unde protopopul nu şi-au păzit datoria sa, să ceară a să pedepsi după cuviinţă.

Art 8. Fiece preot va face prescurtare pe fiece doă luni de naşterile, însurările şi morţile enorii sale şi o va trimite protopopului, care o va trimite-o îndată Mitropolitului sau Episcopului eparhiot. Acesta după ce va împreuna prescurtările a tuturor enoriilor din eparhia sa, le va trimite pe fiece doă luni la marele Vornic, ministrul trebilor din Lăuntru, care va face raportul său către Domn.

Ed. 1847, p. 361—364. *Anal. parlam.* I, 1 (1890), p. 505—509 (socotit anexul 5). A fost omis din ed. 1832.

4. *Lucrările Obşteştei obicinuitei adunări. Şedinţa din 9 Februarie 1832.*

După aceasta D. Marele Logofăt al Dreptăţii, au dat în cunoştinţa Adunărei, că după cele întocmite prin Anexul

al 3-lea din Organicul Regulament, pentru ştiinţele sivile, asupra botezului, a celor ce se vor naşte, i a însoţirilor prin cununii şi a morţilor, Prea-o-sfinţia sa Părintele Otcârmuitorul Sfintei Mitropolii, râvnitor întru lucrarea acestei legiuite regule, au făcut toată cuviincioasa punere la cale, trimiţând pe la toate bisericile din ţară câte trei condici înduoite, spre a se trece întrânsele ştiinţele cerute, cum şi o cătăţime de bileturi a se da drept încredinţare celor ce se vor boteza şi se vor cununa, cuvântând Dumnealui în sfârşit, că aceasta este de cuviinţă a se publicarisi şi prin gazetă spre ştiinţă obştească.

Analele Parlamentare, II, 1 (1892), p. 31.

II.

Moldova.

1. *Regulamentul organic* din 1832 Cap. IV. Sfatul administrativ, art 139, Departamentul Ministrului trebilor din lăuntru, secţia a III-a, cuprinde: „A. Statistica ţării şi operaţiile înscrierii după secţia IV. cap. III". „B. Adunarea de piste an a mitricilor prin mijlocirea Mitropolitului şi Episcopilor eparhioţi, cuprinzătoare de toţi acei născuţi, căsătoriţi şi morţi, după alăturata anecsă". (Ed. 1846, p. 152).

2. Anexa litera Q. In cap. *Despre acturile mitrice pentru cei ce să nasc, căsătoresc şi mor,* se spune:

Acturile mitricii slujăsc spre dovedirea celor trii din tăi epohe a vieţii omului: adică a naşterii, căsătoriei şi a mutării din viaţă.

Dreapta cunoştinţă acestor epohe este neapărată pentru a să şti starea ţivilă a fieştecăriea persoane, adecă treapta şi rangul ce are în oraş şi în familia sa şi cu aceasta să aşăza drepturile şi îndatoririle ce are în cutare sau în cutare epohe, căci dacă omul are drepturi, ce să nasc şi nu să sfârşesc decât dimpreună cu dânsul, mai are şi altele

care nu să dizvălesc decât cu vârsta şi care îl întâmpină la cutare sau cutare period a vieţii sale, după cum de pildă acele ce vin din legiuita vârstă, din căsătorie, din părintime şi din alte de asemene împregiurări, a cărora dată cele mai de multe ori este neştiută şi pururе cu îndoire, de vreme ce nu este dovedit prin acturi înadins orânduite spre acest sfârşit.

Deci de acum înainte pretutindene în ţara Moldovii să vor ţine condice de mitrice. Ingrijăre aceştii părţi să cuvine a o ave Mitropolitul şi eparhioţii Episcopi, care vor privighie neîncetat întru a să împlini de protoierei şi ierei cu toată scumpătatea cele hotărîte prin aceste puneri la cale.

Spre aceasta să vor găsi pentru fieştecare ţânut în canţeleria mitropoliei şi a episcopiilor condice după modelul ce li să va da de ministrul din lăuntru, carile vor fi şnuruite piste toată fila şi pecetluite cu pecetea mitropoliei sau a episcopiei.

La începutul fieştecăruia an cu o lună înainte, să vor triimite prin protoiereu preotului fieştecăruia sat, precum şi iereilor cu popor din capitalie şi din celelante oraşă, câte trii din aceste condice, carele vor fi îndoite, adecă în număr de şasă, şi alcătuite fieştecare de zăce până la douăzăci coale hârtie după numărul poporănilor. Fieştecare preot va da protoiereului ţâdulă de priimire. Intru una din aceste condice să vor înscrie cei ce să nasc, în ceialantă cei ce să căsătoresc şi în al triile cei ce mor, aseminea prescriindu-să şi în celelante condice copii depe aceste, povăţuindu-să la fieştecare din aceste acturi de modelul ce să va da de către ministrul din lăuntru, şi care să va triimite din preună cu condicile de către mitropolitul sau episcopii.

Protoiereii de prin ţânuturî vor privighia cu dinadinsul întru a să face de ierei acturile pentru naştire, căsătorie şi răposarea poporănilor lor.

Aceşti protoierei sânt însărcinaţi şi cu privighierea asupra păziriii formilor următoare întru ţânerea acelor condice, unde să vor trece anul, luna şi ziua înscrierii, numile, poreclile, lăcuinţa, vârsta şi meşteşugul a tuturor celor înscrişi, care pe urmă să vor iscăli de către iereu.

Răzăturile şi sămnile de întocmire sânt cu totul oprite, însă la întâmplare de greşală, rândurile scrisă să vor şterge cu totul şi actul să va urma iarăş, fără a să lăsa cât de puţân loc între linii. Nici un velet nu să va pune ca număr, nici un act a stării ţivile nu să va putea a să înscrie pe o foae răzleţită, nici pe altă hârtie, decât numai în condicile date spre această întrebuinţare.

Iereii sânt datori la sfârşitul anului să trimată aceste condice a acturilor mitrice către protoiereul, care va da adeverinţă de priimire.

Protoiereul va duce îndată condicile la isprăvnicia ţinutului său şi va lua adeverinţă de teslimarisire.

Ispravnicul după cercetarea stării condicilor va arăta la sfârşitul fieştecăriia, şi cât se poate mai aproape de actul cel mai depe urmă, că condicile cutăruia sat sau a cutăriia parohii, pe cutarile an sânt închiete şi săvârşite; această arătare să va adeveri cu pecetea şi iscălitura ispravnicului.

Una din amândoâ condicile să va încredinţa protoiereului, carile o va triimite îndată iereului parohiei de unde s'au luat, pentru ca să să păstreză ca un depozit sfânt în biserica parohială, iară ispravnicului să va da ţâdulă de priimire de către protoiereu, asăminea şi acestuia de către iereu.

La întâmplare de moarte sau de schimbare a vreunui iereu, următoriul lui va fi datoriu a priimi toate condicile acturilor mitrice, care să vor încredinţa lui de către triimisul din partea protoiereului şi să va încheie jurnalul de stare în care acele condice i s'au încredinţat.

Iară celelante al doile condice să vor păstra la isprăvnicie, ispravnicul va aduna din tot ţânutul în trii tomuri

osăbit acturile celor născuţi, căsătoriţi şi morţi după rândul parohiilor şi a ocoalelor, el va însămna filile de la ce întăi până la ce depe urmă şi fieştecare din aceste trii condice să va închie şi să va încredinţa de către dânsul întocmai după de sus, după aceasta va face la sfârşitul fieştecăruia tom o tablă alfavitică cu cuprinderea numelor şi a poreclilor fieştecăria persoane, precum şi a părintelui şi a mumii lui cu arătare de numărul filii în care să află trecut actul său. Copii întocmai depe aceste tomuri adeverite că sânt potrivite cu originalurile, să vor trimete pe tot anul de către ispravnicul fieştecăruia ţânut ministrului din lăuntru, pentru a să aşăza în Arhivă.

La întâmplare de vederată neîngrijire întru ţânerea condicilor, seau neorânduială urmată întru alcătuirea acturilor mitrice, ispravnicul este datori ca să o facă cunoscută ministrului din lăuntru, pentruca el să se adresuiască către mitropolitul sau către episcopul eparhiot şi să cee asupra protoiereului ţănutului pedeapsa ce i s'ar căde.

Tot iereul va face la fieştecare doâ luni izvod de numărul celor născuţi, căsătoriţi şi răposaţi în parohia lui şi îl va încredinţa protoiereului, carele îl va trimete îndată mitropolitului sau eparhiotului episcop.

Iereul parohiei precum şi ispravnicul ţânutului, sânt datori a da fără nici o plată fieştecăria persoane ecstract de naştere, căsătorie şi săvârşire, ori şi când i să va cere.

Ed. Iaşi 1846, p. 157—160. *Analele parlamentare.* I, 2 (1893), p. 156—158.

III.

Condica civilă a Moldovei.

J. *Din legăturile familiei. Familiea, rudeniea şi cuscriea.* §. 48. Subt numele familiei se cuprind părinţii şi toţi pogorătorii lor. Legătura între aceste persoane se numeşte rudenie; ear legătura ce se face între unul din cii însoţiţi şi între rudeniile celuealalt însoţit să numeşte cuscrie, care se face din două sau din trei neamuri.

Rudenia duhovnicească. §. 49. Rudenia ce se face prin sfăntul botez să zice duhovnicească; pentru aceasta nu are înriurire la alte fapte politiceşti, ce numai duhovniceşte să socoteşte întru însoţire (§ 94).

Infieală. § 50. Legătura prin care primeşte cineva vreun copil, dându-i drituri ca unui legiuit al său fiiu, se numeşte înfieală (§ 235).

Spiţa şi linia. § 51. Fieşte care naştere se numeşte o spiţă. O linie este un şir de persoane care să trag dintr'o trupină şi este sau dreaptă sau lăturalnică. Cea dintâi, ce se zice dreaptă, cuprinde pe născători şi pe născuţi, adecă: pe suitori şi pe coborători; ear cea a doua, adecă lăturalnică, cuprinde cele lăturalnice.

§ 52. In liniea cea dreaptă se cuprind numai acele persoane ce una pe alta au născut şi este linia suitoare, sau coborătoare, adecă de la născători coborându-să către cei născuţi şi dela născuţi suind-să către născători.

§ 53. Spiţele rudeniei între două persoane se hotăresc după numărul naşterii lor, prin care la liniea cea dreaptă, una din naşteri se trage din ceealaltă, ear la liniea lăturalnică se trag amândouă de la cea mai de aproape a lor trupină.

Spiţe. §. 54. Din suitoarea dreaptă linie sânt:

1. Tatăl, Mama.
2. Bunul, Buna.
3. Străbunul, Străbuna.
4. Răstrăbunul, Răstrăbuna.
5. Prerăstrăbunul, Prerăstrăbuna.
6. Doiprerăstrăbunul, Doiprerăstrăbuna.
7. Triiprerăstrăbunul, Triiprerăstrăbuna.
8. Patruprerăstrăbunul, Patruprerăstrăbuna.

§ 55. Din coborătoarea dreaptă linie sânt:

1. Fiiul, Fiica.
2. Nepotul, Nepoata.
3. Strănepotul, Strănepoata.
4. Răstrănepotul, Răstrănepoata.
5. Prerăstrănepotul, Prerăstrănepoata.
6. Doiprerăstrănepotul, Doiprerăstrănepoata.
7. Triiprerăstrănepotul, Triiprerăstrănepoata.
8. Patruprerăstrănepotul, Patruprerăstrenepoata.

§ 56. Din lăturalnica linie sănt:

2. Fratele, Sora.

3. Nepotul, nepoata de frate şi de soră, adecă: fiiul şi fiica fratelui şi a surorii.

Unchiul şi mătuşa despre tată şi mamă adecă: fratele şi sora tatălui şi a mamei.

4. Nepotul mare şi nepoata mare, adecă nepotul şi nepoata fratelui şi a surorei.

Unchiul mare şi mătuşa mare, adecă fratele şi sora bunului şi a bunei.

Vărul primare şi vara primare, adecă fiul şi fiica a unchiului şi a mătuşei.

5. Strănepotul şi strănepoata a fratelui şi a surorii.

Unchiul mai mare şi mătuşa mai mare, adecă fratele şi sora străbunului şi a străbunei.

Nepotul mic şi nepoata mică, adecă fiul şi fiica a bunului primare şi a verii primare.

Unchiul mic şi mătuşa mică, adecă vărul primare şi vara primare a tatălui şi a mamei.

6. Răstrănepotul şi răstrănepoata fratelui şi a surorii.

Unchiul premare şi mătuşa premare, adecă fratele şi sora a răstrăbunului şi a răstrăbunei.

Al unchiului şi a mătuşii strănepot şi strănepoată.

Al unchiului mai mare şi a mătuşii mai mare fiiu şi fiică, adecă bunul primare şi vara primare a bunului şi a bunei.

Al doilea văr şi a doua vară, adecă a unchiului mare

şi a mătuşii mare nepot şi nepoată de fiiu şi de fiică.

7. Prerăstrănepotul şi prerăstrănepoata a fratelui şi a surorii.

Fratele şi sora prerăstrăbunului şi a prerăstrăbunei.

Răstrănepotul şi răstrănepoata a unchiului şi a mătuşii.

Al unchiului primare şi a mătuşii premare fiiu şi fiică, adecă vărul primare şi vara primare a străbunului şi a străbunei.

Al unchiului mare şi a mătuşei mare strănepotul şi strănepoata, adecă fiiul şi fiica a vărului al doilea şi a verei a doua.

Al unchiului mai mare şi a mătuşei mai mare nepot şi nepoată, adecă al doilea văr şi a doua vară a tatălui şi a mumei.

8. Al fratelui şi a surorei doiprerăstrănepotul şi douăprerăstrănepoată.

Al doiprerăstrăbunului şi a douăprerăstrăbunei fratele şi sora.

Al unchiului şi a mătuşei prerăstrănepotul şi prerăstrănepoata.

Al fratelui şi a surorei prerăstrăbunului şi a prerăstrăbunei fiiul şi fiica, adecă vărul şi vara primare a răstrăbunului şi a răstrăbunei.

Al unchiului mare şi a mătuşei mare răstrănepotul şi răstrănepoata, adecă nepotul şi nepoata a bunului al doile şi a verei a doua.

Al unchiului premare şi a mătuşei premare nepotul şi nepoata, adecă vărul al doilea şi vara a doua a bunului şi a bunei.

Al unchiului mai mare şi a mătuşei mai mare strănepotul şi strănepoata , adecă vărul al triilea şi vara a triia.

Chipul aflării spiţilor în liniea cea dreaptă. § 57. Aflarea spiţelor este lesne în liniea cea dreaptă pentrucă, câte

naşteri să fac atâtea şi spiţă se numără (§§ 53 până 55); deci fiiul şi fiica către tată şi mumă sânt spiţa întâi; nepotul şi nepoata către bunul şi buna, spiţa a doua; strănepotul şi strănepoata către străbunul şi străbuna, spiţa a tria, şi a. Asemenea să numără din înprotivă şi tatăl şi muma către fiiul şi fiica, spiţa întâi; bunul şi buna către nepotul şi nepoata, spiţa a doua; străbunul şi străbuna către strănepotul şi strănepoata, spiţa a tria şi a.

In cea lăturalnică. §. 58. Ear în liniea cea lăturalnică (§. 56), aflarea spiţelor nu este atâta de lesnicioasă, pentrucă voind cineva să afle spiţa între două lăturalnice rudenii, trebue să înceapă dela una din ele şi să se sue, numărând naşterile, până să găsească trupina, adecă: persoana ce este începutul naşterii şi după urmare să găsască pricina înrudirii lor; de unde şi lăsând persoana aceea nenumarată, urmează a să coboră, numărând asemenea naşterile, până să ajungă la cealaltă spiţă a rudeniei. Aşa dar numărând găseşte că fratele şi sora sânt a doua spiţă; nepotul şi nepoata, unchiul şi mătuşa, a triea spiţă; nepotul cel mare şi nepoata cea mare, unchiul cel mare şi mătuşa cea mare, vărul primar şi vara primare, a patra spiţă, şi m. d.

Spiţa cuscriei. § 59. Cuscriea după regulă nu are spiţă, pentrucă spiţele izvorăsc din naştere, ear la rudeniile cele din cuscrie nu să face legătura prin naştere ci prin legiuita însoţire (§ 63), însă pentru ca să se păzească cinstea şi buna cuviinţă pentru nunţi s'au potrivit, afară de regulă, învăţătura spiţelor şi la cuscrie, aşezându-să următoriul Canon:

Canonul ei la liniea cea dreaptă. § 60. Ori la ce spiţă din liniea cea dreaptă, este cineva rudenie de sânge cu unul din doi însoţiţi tot într'aceeaş spiţă este rudit din cuscrie cu celalant însoţit, deci dar ginerile şi nora către socrul şi soacra să socotesc spiţa întâi; către taţii şi mumile lor, a doua; către bunii şi bunile lor, a tria şi m. d. Vitrigul şi vitriga către fiastrul şi fiastra să socotesc spiţa întâi, către fiii şi fiicele acestora, a doua; către nepoţii şi nepoatele acestora a tria spiţă, şi m. d.

La cea lăturalnică cu deosebire. § 61. In liniea cea lăturalnică cumnatul către cumnata sa să socoteşte a doua spiţă, precum şi către însuşi al său frate; eară către sora cumnatei lui, a patra; către mătuşa şi către nepoata ei, a cincea; către vara primare a şesa şi m. d. Unchiul către femeea nepotului de frate să socoteşte a tria spiţă, precum şi către însuşi al său nepot; eară către sora ei, a cincea; către mătuşa ei, a şasea; către vara primare, a şaptea, şi c. l.

Supt nume de părinţi şi fii cine să înţăleg? §. 62. Supt nume de părinţi să înţăleg după regulă toate rudeniile din liniea suitoare fără nicio deosebire a spiţei, şi supt nume de fii seau de copii să înţăleg aseminea toate rudeniile cele din liniea coborătoare.

Condică civilă a Principatului Moldovei. Ediţia a doua. Iaşi. In tipografiia Franţezo-română, 1851, p. 12—18.

IV.

Starea civilă.

Condici, registre, dosare de naşteri, botezuri, căsătorii şi decese care se află depuse în Arhivele Statului.

Bacău: *Iaşi*—1845—1858; *Bucureşti*—1860—1865.
Botoşani: *Buc.*—1847—1865.
Brăila: *Buc.*—1833—1864.
Covurlui: *Iaşi*—1845—1857.
Dolj: *Buc.*—1832—1865; *Craiova* — 1832—1865 (21 de comune).
Fălciu: *Iaşi* — 1845—1857.
Ialomiţa: *Buc.* — 1832—1865.

Iaşi: *Iaşi* — 1845—1857, 1865—1908.
Ilfov (şi Bucureşti): *Buc.* — 1832—1905.
Mehedinţi: *Buc.* — 1832—1864.
Neamţ: *Iaşi* — 1842 — 1855.
Putna: *Iaşi* — 1845 — 1859.
Râmnicul Sărat: *Buc.* — 1846—1865.
Roman: *Iaşi* — 1845—1857.
Suceava (azi Fălticeni): *Iaşi* — 1852—1857; *Buc.* 1860—1865.
Tecuci: *Iaşi* — 1847—1858.
Teleorman: *Buc.* — 1832—1865.
Tutova: *Iaşi* — 1842—1857.
Vaslui: *Iaşi* — 1848—1851.
Consulatele: 1873—1905.

ARHIVELE ROMÂNIEI

Istoric. — Statul român de astăzi este rezultatul unui proces istoric mult mai îndelungat decât al altor State europene. Situaţia sa geografică şi inflenţele care s'au exercitat asupra întregului său teritoriu, au fost de aşa natură încât au incetinit evoluţia normală a formei de stat pe care trebuia să o aibă.

Poporul român s'a desvoltat în trei formaţiuni politice deosebite, două de sine stătătoare, Muntenia sau Ţara Românească şi Moldova, iar a treia, Transilvania, independentă, sub coroana maghiară, sub dominaţia turcească şi sub Imperiul german. Din această cauză este normal să găsim aici, pe lângă forme absolut identice, şi unele organizaţii administrative, juridice şi politice şi alte instituţii, deosebite ca formă şi dată a creaţiei şi duratei lor. Această întreită evoluţie se observă şi în ceea ce priveşte organizarea arhivelor, datorită principiilor călăuzitoare ale fiecărui Stat în parte.

Istoria arhivelor româneşti, dealtfel ca şi pentru alte arhive europene, nu poate fi consolidată cu date sigure pentru toate timpurile. Se poate constata existenţa lor încă de timpuriu dar ne lipsesc elementele necesare prin care să vedem cum erau organizate. Pentru lunga perioadă a evului mediu, când întreg ţinutul românesc a fost în calea popoarelor migratoare, nu poate fi vorba de arhive. Cu toată lipsa lor, şi probabil a „documentului" însuşi, Românii nu au uitat sensul juridic al cuvintelor latine care se referea la diplome, elementul cel mai de seamă al vechilor arhive. Documentul *(cartea)* şi scrisoarea *(scriptum)* şi-au păstrat întreaga lor valoare de *instrumentum*. Numai aşa se explică

expresia populară „ai carte ai parte", adecă ai documentul (hrisovul) care îţi conferă dreptul de stăpânire asupra unei proprietăţi sau a unei părţi de moştenire, atunci ai siguranţa dreptului de proprietate. Din această concepţie veche a răsărit grija, ce merge până la pasiune, pe care o constatăm încă din cele dintâi vremi istorice şi pănă azi, la toată lumea românească. Fără deosebire de clasă, toţi Românii se îngrijesc de soarta diplomelor ce posedă.

Astfel s'au alcătuit cele dintâi arhive particulare, de familie şi ale instituţiilor filantropice şi mănăstireşti. Aproape fiecare *răzeş* sau *moşnean* are o seamă de acte, intrate cu totul în domeniul istoric şi fără valoare juridică actuală. Cu toate acestea rareori sunt puse la îndemâna cercetătorilor ştiinţifici. Când se întâmplă şi acest lucru — acum din fericire tot mai des — se întâmpină o prudenţă şi o grijă nemărgenită, care face onoare dârzeniei proprietarilor lor.

Mai târziu, când se organizează stăpânirea maghiară în Transilvania şi se fundează cele două state naţionale, Ţara Românească şi Moldova, se poate vorbi de existenţa unor cancelarii orgnizate. Acestea însă presupun şi arhive organizate. In adevăr, cele dintâi acte privitoare la Transilvania, emanate însă din cancelaria regală maghiară, sunt din sec. XII. Autenticitatea lor este însă în discuţie. Din secolul următor avem acte din însăşi cancelaria Voevodului transilvănean, de autenticitate indiscutabilă. Cel dintâi act cunoscut din cancelaria munteană este din 1368, iar din cancelaria moldoveană din 1384. Sunt însă dovezi că s'au emis scrisori şi acte juridice mai vechi. Din acest moment înainte putem bănui şi existenţa unor arhive organizate.

Orice cancelarie emitentă de acte avea şi un serviciu de arhivă. Nu ne putem închipui să nu fi existat cel puţin registre în care să fie trecute măcar în rezumat actele emise. Astfel cancelariile principilor şi voevozilor, ale marilor dregători, ale instituţiilor ecclesiastice, comunităţilor

şi breslelor, vor fi păstrat asemenea arhive. Instanţele judecătoreşti şi mai ales Vistieria, trebuie să fi avut neapărat un astfel de serviciu. In adevăr, în Transilvania încă din sec. XIII existau două *loca credibilia* cu dreptul de *transsumpta authentica*, la capitlul din Alba Iulia şi la conventul din Cluj-Mănăştur; apoi de timpuriu se constată prezenţa *notarilor publici*. In Muntenia şi în Moldova se găsesc menţiuni pe documente de mai târziu prin care se arată că „s'au trecut la condică", „s'au scris în condică" sau simplu „s'au trecut". Toate acestea arată pe deplin existenţa unor arhive rudimentar organizate. Faptul că nu avem astăzi posibilitatea de a documenta mai de timpuriu aceste concluzii, pe de o parte se datoreşte obiceiului dăunător păstrat până în zilele noastre, ca dregătorii şi orice funcţionar înalt sau chiar de mai mică însemnătate să considere actele publice din timpul funcţionării sale ca proprietatea sa şi să le ridice odată cu părăsirea dregătoriei, iar pe de altă parte, desele invazii şi războaie purtate pe pământul românesc, au distrus în mare parte arhivele oficiale de care nu se îngrijea nimeni.

Dacă poate fi nesiguranţă în ceea ce priveşte arhivele cancelariilor emitente, ea nu-şi mai găseşte loc în ceea ce priveşte arhivele destinatarilor. Pretutindeni oricine primea un act era dator să-l păstreze cu cea mai mare grijă. Aşezămintele ecclesiastice din cele trei ţări, particularii, nobili şi ţărani, breslele, sfaturile orăşeneşti, comunităţile religioase, orfanale şi de orice fel, au avut totdeauna în vedere actele ce primeau. Se alcătuiau în modul acesta adevărate arhive organizate. Astfel actele unei proprietăţi sau ale unui beneficiu se păstrau într'o pungă, ale alteia în alta, uneori deosebite şi prin culoarea pielei. Cercetarea unor astfel de arhive, de multe ori foarte bogate numărând mii de piese încă de timpuriu, nu era îngăduită. Erau socotite numai ca acte justificative necesare în eventuale prezentări în faţa justiţiei. Prin actele păstrate în modul acesta se îm-

bogăţesc astăzi arhivele publice şi private cu materialul arhivistic cel mai preţios: diplome, înscrisuri, registre, protocoale.

Nevoia de conservare a actelor proprii se constată neîntrerupt, dela prima apariţie a lor până azi. De aici şi nevoia de confirmări succesive, chiar când nu mai era nimic de adăugit la înaltul privilegiu.

In timpul domniei Fanarioţilor se observă cele dintâi dispoziţii oficiale de organizare a Arhivelor. Mai întâiu s'a îndreptat atenţia asupra izvoarelor narative (cronici şi cronografe), care trebuiau adunate în vederea alcătuirii unui corpus întreg. Mai târziu, la 1741, Constantin Mavrocordat Domnul Ţării Româneşti, hotărăşte ca atât Consiliul domnesc cât şi prefecturile şi judecătoriile să ţie registre de copiile tuturor hârtiilor ieşite din cancelaria lor. Ruşii în vremea ocupaţiei ţărilor româneşti (1769—1774) organizează arhivele tuturor instanţelor, dar la retragere au plecat cu toate dosarele. Acelaşi lucru l-au făcut şi în timpul ocupaţiei dela 1806—1812. Această metodă de răpire a făcut ca în bună parte arhivele noastre vechi să nu mai fie în ţară, ci în diferite locuri din Rusia. Chiar actele diplomatice cele mai vechi cum şi manuscrisele cele mai interesante au luat acelaşi drum.

In această vreme se organizează în adevăr un serviciu de arhivă, mai regulat la mitropolii şi la instanţele administrative şi judecătoreşti. Materialul păstrat prin acestea este însă destul de redus.

Abia după încheierea tratatului dela Adrianopol (1829) se poate vorbi de arhive de stat în sensul adevărat al cuvântului. Prin tratat se prevedea pentru ţările româneşti alcătuirea unor constituţii după care aveau să se conducă. Acestea au căpătat numele de *Regulamente Organice* şi au fost puse în aplicare în Muntenia la 1831 iar în Moldova în anul următor. Prin Regulamentul Organic se întemeia în fiecare ţară câte o arhivă de stat.

Regulamentul Organic al Ţării Româneşti face mărturisirea că Arhivele Statului merită să fie avute în vedere. Pe temeiul acestei prevederi în Mai 1831 a şi luat fiinţă Arhiva Statului din Bucureşti, cu atribuţia de a strânge arhivele din toată Ţara Românească. Un regulament din acelaşi an, urmat de altele, statornicea modul de alegere, depozite şi catalogare. Paralel s'au dat dispoziţii pentru strângerea manuscriselor, condicilor domneşti şi a actelor diplomatice la mitropolia din Bucureşti, în vederea scoaterii de copii de pe ele pentru a fi folosite la istoria ţării. Zece ani mai târziu, la 1841, a luat fiinţă *Comisia documentală,* care avea obligaţia de a traduce şi transcrie în condici toate actele privitoare la bunurile mânăstireşti. Aceasta lucrează până în 1862, fără a-şi fi încheiat lucrările. De astădată înmulţindu-se lucrările arhivelor direcţia generală a arhivelor a propus, la 1870, să se creeze şi arhive judeţene. Propunerea însă nu a avut urmare.

Regulamentul Organic al Moldovei prevedea iarăşi înfiinţarea unei arhive de Stat la Iaşi, care a şi luat fiinţă în Ianuarie 1832. Elementele de conducere erau aceleaşi ca şi în Ţara Românească. Lipseşte însă Comisia documentală. De aici urmează o mai mare pagubă în arhivele moldoveneşti, pe care caută să o împlinească Gh. Asaki, întâiul director al arhivelor moldovene, prin alcătuirea unor condici similare cu cele din Ţara Românească.

Cele două arhive de stat au funcţionat paralel aproape treizeci de ani. Intre timp unindu-se cele două ţări (1859), la 4 Aprilie 1862 se hotărăşte înfiinţarea arhivelor generale ale Statului. Arhivele din Bucureşti devin direcţiune generală iar cele din Iaşi iau titlul de sucursală, azi direcţiune regională. In acelaşi an se desfiinţează Comisia documentală din Bucureşti şi lucrările ei trec pe seama direcţiunii generale împreună cu bogata arhivă ce poseda.

Aceste arhive astfel constituite au putut strânge în depozitele lor un însemnat material arhivistic foarte variat,

funcţionând în mod regulat dela 1862 până la 1918, când se lărgeşte sfera lor de activitate.

La sfârşitul anului 1918 se unesc cu România atât provinciile româneşti de peste munţi, Transilvania, Banatul şi părţile bihorene, cât şi Bucovina. In fostele provincii ale Monarhiei Austro-Ungare arhivele erau organizate pe baza principiului centralist. Se adunau toate la Viena sau la Budapesta. Ungaria n'a avut arhive de Stat până târziu, în 1875, când s'a înfiinţat Arhiva de Stat *(Országos Levéltár)*. Acolo trebuiau să se concentreze şi arhivele transilvănene, multe fiind ridicate încă din primii ani ai aplicării legii. Schimbându-se situaţia s'au organizat şi acolo arhive locale. Incă din anul 1920 Consiliul Dirigent a luat hotărîrea să se înfiinţeze o arhivă la Cluj, care şi începe să funcţioneze la 1 Aprilie. Azi continuă să lucreze la Sibiu, unde s'au adus toate fondurile strânse până în 1940.

Aceiaşi era situaţia şi pentru Bucovina. Incă din 1907 rectorul universităţii din Cernăuţi, Dr. Herzberg-Fränkel, ceruse înfiinţarea unui serviciu de arhivă pentru Bucovina. In 1910 s'a prevăzut suma pentru organizarea în Cernăuţi a unei „Bukoviner Landes-Archiv". Operaţia a mers greu căci abia în 1913 a luat fiinţă o comisie a arhivelor sub conducerea profesorului Dr. Raimund Friedrich Kaindl. In toamna aceluiaş an Kaindl trecând la Graz, îi ia locul profesorului Vladimir Milkowicz. Grija sa îndreptându-se numai asupra vechilor documente, arhiva nu s'a putut organiza. Un raport din 1914 al trimisului special Dr. Franz Wilhelm, directorul Arhivei Statului din Viena, arată cum s'ar putea face această lucrare. Izbucnind războiul Comisia şi-a încetat lucrul, iar documentele adunate de Milkowicz au fost luate de el la Salzburg, unde se refugiase.

După revenirea Bucovinei la România trebuia reluat lucrul. Incă dela sfârşitul anului 1918 directorul arhivelor Statului din Iaşi, Sever Zotta, cere Direcţiunii Generale permisiunea de a cerceta arhivele Bucovinei şi a raporta

asupra modului cum ar putea fi organizate. In anul următor primindu-se raportul se avizează pentru organizarea unei arhive de Stat pentru Bucovina. Insă abia în 1922 ia din nou fiinţă Comisia Arhivelor Statului, care azi funcţionează ca direcţiune regională pentru întreaga Bucovină.

Materialul arhivistic care se acumula în aceste arhive înmulţindu-se, a fost nevoie să se înfiinţeze şi alte arhive de Stat. Pentru Oltenia se simţise nevoia unei arhive locale, la Craiova sau la Râmnicul-Vâlcea, încă din anul 1838. Cu toate că se luaseră măsurile necesare pentru aceasta încă de atunci, nu s'a putut organiza un serviciu de arhivă locală. După războiul trecut asociaţia „Prietenii Ştiinţei" din Craiova militează pentru organizarea unei arhive locale încă din 1922. In 1931 Direcţiunea Generală propunând Ministerului Instrucţiunii Publice înfiinţarea unei arhive la Craiova, aceasta ia fiinţă la 15 Martie ca direcţiune regională pentru întreaga Oltenie.

Mult material arhivistic rămânea încă în afară de supravegherea Arhivelor Statului. Pentru a-i asigura mai mult păstrarea şi organizarea la 1 Iunie 1932, cu concursul primăriei Timişoara, ia fiinţă şi direcţiunea regională a Arhivelor Statului din Timişoara, care avea să se îngrijască de toate arhivele Banatului.

Cu concursul societăţii *Regna* din Năsăud, pe data de 1 Decemvrie 1937, se înfiinţează subdirecţia regională a Arhivelor Statului din Năsăud, având a se îngriji de toate arhivele din judeţul Năsăud. Acum nu mai ştim care e soarta acestei arhive.

In sfârşit printr'o convenţie încheiată între direcţiunea generală a Arhivelor Statului şi primăria municipiului Braşov ia fiinţă, pe data de 1 Aprilie 1939, şi direcţiunea regională a Arhivelor Statului din Braşov. Aceasta, pe lângă bogatul fond al arhivei municipiului, urma să se îngrijască de arhivele din judeţele Braşov şi Trei Scaune. In urma modificărilor teritoriale din ultima vreme are ace-

leaşi atribuţiuni în judeţele Braşov, Făgăraş, Târnava Mare şi Târnava Mică.

Aceasta este situaţia administrativă a Arhivelor Statului în România. Au deci o vechime apreciabilă ca instituţie de Stat.

* * *

Arhivele româneşti s'au putut organiza astfel datorită în primul rând conducătorilor lor. E de datoria mea să amintesc aici numele unora din ei. Cel dintâi director al arhivei Ţării Româneşti a fost Iordache Rasti (1831—1837) care a pus baze depozitelor şi s'a îngrijit de întâia lor ordonare. Dintre urmaşi menţionăm pe Ion Eliade-Rădulescu (1843—1848) îndrumătorul întregei generaţii culturale a începuturilor noastre de stat modern, poetul Grigore Alexandrescu (1849—1854) şi Petrache Teulescu (1859—1862), buni înţelegători şi organizatori ai arhivelor. Ca directori generali au fost Grigore Bengescu (1862—1864), poetul şi arheologul Cesar Boliac (1864—1866), Grigore N. Manu (1866—1871), editorul C. D. Arcescu (1871—1876), B. Petriceicu-Hasdeu (1876—1900), cel mai erudit istoric şi editor de documente al vremii, istoricul Dimitrie Onciul (1900—1923) şi numismatul şi heraldistul Const. Moisil (1923—1938), cărora li se datoreşte buna organizare şi păstrare a arhivelor naţionale. Fără îndrumările şi energia acestora, arhivele noastre n'ar fi putut pune la dispoziţia cercetătorilor tezaurul documentar pe care îl avem astăzi. Cel care semnează aceste rânduri, ca urmaş al lor din 1938, nu caută decât să le facă şi mai accesibile publicului cercetător.

Arhivele Moldovei la început au fost conduse de Gheorghe Asaki (1832—1849), care a însemnat o epocă în mişcarea culturală moldovenească întocmai ca Ion Eliade Rădulescu în Muntenia. Grija lui pentru arhive este în mod deosebit remarcabilă. Dintre urmaşi amintim pe Gheorghe

Sion (1855—1856) şi Teodor Codrescu (1856) cunoscut editor de documente. La 1862 devenind direcţiune regională continuă să strângă mai departe material arhivistic. Intre conducătorii mai noi amintim pe Sever Zotta (1912—1934), cel mai cunoscut genealogist român, pe Alexandru Băleanu (1934—1940) cercetător al documentelor vremurilor mai nouă şi pe actualul director Gheorghe Ungureanu, cunoscut publicist în domenii variate.

Arhivele din Cluj au avut mai întâi pe Zenovie Pâclişanu (1920) propus de Consiliul Dirigent. Formându-se apoi o comisiune a arhivelor, aceasta a lucrat sub preşedinţia lui Al. Lapedatu (1920—1924) până s'a organizat în direcţiune regională. Actualul director este Ştefan Meteş, temeinic cunoscător al arhivelor Transilvaniei.

Arhivele Statului din Craiova au fost conduse la început de profesorul C. D. Fortunescu (1931—1933) cunoscut prin publicistica sa. Actual director este C. S. Nicolaescu-Plopşor, care se ocupă în mod deosebit de trecutul Olteniei.

Arhivele Statului din Timişoara au avut ca întâiul director pe regretatul Ioachim Miloaia (1932—† 1940), organizatorul lor, cunoscut prin variata sa publicistă istorică şi artistică.

Arhivele din Năsăud au de director pe Iuliu Moisil (dela 1937) organizator cunoscut, în grija căruia credem că sunt şi acum. La Braşov este director Const. Sassu (dela 1939), fostul director al arhivelor municipale, erudit şi minuţios cercetător al arhivelor Transilvaniei. Elev al Institutului de cercetări istorice dela Viena Const. Sassu a avut ocazia să reorganizeze arhiva municipală după înapoierea ei dela Moscova.

Scop. Incă dela întemeiere Arhivele Statului au avut o îndoită menire: 1. Să strângă şi să conserve orice act scris care se va afla în ţară şi ar putea folosi la istoria, geografia şi statistica neamului; şi 2. Să centralizeze şi să

organizeze în condiţii bune actele publice care iau fiinţă în orice moment în cuprinsul ţării.

Prin aceasta se tindea să fie scăpate de distrugere arhivele vechi care se mai aflau pe la diferite instituţii sau în mâini particulare şi să se exercite un control serios asupra arhivelor noui de registratură în formaţie, care trebuiau să fie depuse anual în Arhiva Statului. Această menire le-a rămas şi astăzi.

Plecând dela interesul care a stat la baza întemeierii lor, Arhivele Statului din România n'au întârziat mult şi au putut să satisfacă chiar menirea lor esenţială, de a sta la îndemâna cercetătorilor istoriei. Incă dela început toţi s'au adresat acestor depozite spre a afla informaţiile istorice de care aveau nevoie. Când Nicolae Bălcescu, întâiul editor de cronice şi izvoare diplomatice româneşti, a început să publice *Magazinul istoric pentru Dacia* (1845), atenţia lui s'a îndreptat spre arhive, remarcând importanţa unor fonduri şi publicând câteva piese. Dela el înainte aproape toate publicaţiile istorice româneşti îşi găsesc bogate subiecte în materialul cumulat aici.

Astăzi arhivele noastre au acelaşi scop. Grija lor de căpetenie este să supravegheze starea tuturor arhivelor naţionale şi să adune toate fondurile disponibile, în vederea bunei lor conservări.

Organizaţie. Dela întemeierea oficială a Arhivelor Statului şi până în prezent organizarea lor s'a făcut după o serie de legi, regulamente şi dispoziţii speciale. Fiecare arhivă a trebuit să ţie seama de natura materialului ce avea de conservat.

Regulamentul Organic, atât cel din Ţara Românească cât şi cel din Moldova, dădea numai principiile generale asupra organizării materialului arhivistic care trebuia conservat. Măsurile speciale luate ulterior se refereau dela caz la caz. In principiu materialul din depozite era împărţit în trebuincios şi netrebuincios, adecă deoparte era materialul care nu mai trebuia lucrărilor curente (materialul istoric) iar de alta cel care mai putea fi cerut (arhiva administrativă). Fiecare categorie îşi avea indicele (opisul) său alcătuit de arhive în trei secţii: istorică, administrativă şi judecătorească.

La unificarea din 1862 s'au introdus norme precise de sistematizare. Materialul arhivistic este împărţit acum în două secţiuni: 1. Istorică şi a aşezămintelor (sau bunurilor) publice, şi 2. de Stat sau administrativă, judecătorească şi legislativă.

In 1869 se înfiinţează *secţiunea istorică* despărţită de Bunuri Publice. Această împărţire n'avea să dureze mult căci printr'un nou regulament, la 1872, se creeau noui secţiuni: 1. *Istorică şi de Stat,* care trebuia să păstreze şi să inventarieze actele istorice, administrative şi judecătoreşti; şi 2. a *Bunurilor Publice,* care urma să conserve şi inventarieze actele privitoare la proprietăţile Statului. In practică însă era greu să se înglobeze întregul material numai în două secţiuni. Din acest motiv vedem că s'au păstrat tot trei: 1. Bunurile Publice şi Istorică, 2. Administrativă şi de Stat, şi 3. Judecătorească, între care se împarte întregul nostru material arhivistic. Acum s'au mai adăugat încă două secţiuni: 4. Biblioteca, unde se vor păstra manuscrisele, stampele, hărţile, planurile şi toate imprimatele, şi 5. Sigiliile, pentru păstrarea şi inventarierea sigiliilor scoase din uz.

Materialul fiecărei secţiuni este foarte variat. Toate documentele instituţiilor ecclesiastice, şcolare, proprietăţile Statului, familiilor şi orice bun public să păstrează la secţia Bunurilor Publice. Tot ce provine dela instituţiile administrative, ministere, prefecturi, arhive municipale, comunale, politice şi ce are atingere cu administraţia se păstrează la secţia Administrativă. La secţia Judecătorească se repartizează întregul material care provine dela instanţele judecătoreşti şi dela oficiile de stare civilă.

Arhivele mai vechi sunt inventariate pe ani. Nu s'a ţinut seama de unitatea fondului. Aceasta şi din cauză că se depuneau anual. Mai târziu însă, când depunerile s'au făcut la intervale mai mari, s'a respectat fondul fiecărei instituţii la clasificare astfel încât azi toate lucrările de cancelarie se fac în conformitate cu această dispoziţie.

Din 1925 există o lege specială de organizare a Arhivelor Statului. Ea enunţă numai principiile călăuzitoare şi nu intră în amănuntele organizaţiei. Fixează însă termenul de 30 de ani, după care orice arhivă de registratură intră în grija Arhivelor Statului.

In momentul de faţă secţiunile Direcţiunii generale a Arhivelor Statului din Bucureşti cuprind următoarele fonduri:

I. Secţia Bunuri Publice şi Istorică are în subsecţia *Documente:* A. Ţara Românească: 1. Documentele mitropoliei din Bucureşti şi Târgovişte (566 pachete cu 9005 documente, cel mai vechiu fiind din 1477 Iunie 30). 2. Documentele episcopiilor de Argeş (106 pachete cu 2487 documente, cel mai vechiu fiind din 1456), ale episcopiei de Buzău (98 pachete cu 3529 documente, cel mai vechiu din 1515), ale episcopiei de Râmnic (139 pachete cu 2991 documente, cel mai vechiu din 1500). 3. Documentele a 68 de mănăstiri din Ţara Românească (1616 pachete cu 31.449 documente, cel mai vechiu din 1369). 4. Documentele a 22 de schituri (138 pachete cu 1641 documente, cel mai vechiu din 1498). 5. Documentele a 4 biserici (23 pachete cu 225 documente, cel mai vechiu din 1597). 6. Documentele şcoalelor (3 pachete cu 61 documente, cel mai vechiu din 1628). 7. Eforia Şcoalelor (15 pachete cu 62 documente, cel mai vechiu din 1799). 8. Proprietăţile Ministerului de Război (4 pachete cu 8 documente, cel mai vechiu din 1848). 9. Proprietăţile Statului din Ţara Românească (72 pachete cu 641 documente, cel mai vechiu din 1792).

B. *Moldova.* 1. Mitropolia din Iaşi (159 pachete cu

1109 documente, cel mai vechiu din 1427). 2. Episcopia din Huşi (72 pachete cu 1988 documente), cel mai vechiu din 1433) şi episcopia din Roman (24 pachete cu 551 documente, cel mai vechiu din 1471). 3. Documentele a 44 de mănăstiri (747 pachete cu 22.798 documente, cel mai vechiu din 1404). 4. Documentele a 16 schituri (165 pachete cu 6424 documente, cel mai vechiu din 1481). 5. Aşezămintele Sf. Spiridon din Iaşi (1 pachet cu 24 documente, cel mai vechiu din 1858). 6. Eforia Şcoalelor din Moldova (25 pachete cu 308 documente, cel mai vechiu din 1488). 7. Proprietăţile Statului din Moldova (44 pachete cu 277 documente, cel mai vechiu din 1566).

C. *Transilvania.* 1. Primăria oraşului Odorheiu: 12 pachete cu 2184 documente, cel mai vechiu din 1635), la care se adaugă 191 documente din 1782. 2. Privitoare la revoluţia lui Horia (2 pacete cu 204 documente din 1784—1785). 3. Diverse (2 pachete cu 152 documente din 1740—1743).

D. *Arhive familiare.* Cuprinde 41 de familii (cu 3102 documente, cel mai vechiu din 1418).

E. *Donaţiuni.* (41 pachete cu 660 documente, cel mai vechiu din 1411).

F. *Achiziţii prin cumpărare.* (10 pachete cu 119 documente, cel mai vechiu din 1453).

G. *Fotografii de documente* (4 pachete cu 65 documente, cel mai vechiu din 1285).

H *Copii* de pe documentele depuse spre scoaterea copiilor legalizate (40 pachete cu 4458 documente, cel mai vechiu din 1412).

I. *Diplome domneşti.* (3 pachete cu 607 documente, cel mai vechiu din 1837).

J. *Documente diplomatice* (144 documente din 1626-1837).

K. *Documente greceşti* (1821 din 1704—1850).

L. *Documente turceşti* (2016 din secolul XVIII—XIX.

M. Documente dela grefele instanţelor judecătoreşti: 1. Grefele Ţării Româneşti (11 grefe cu 1371 documente, cel mai vechiu din 1416). 2. Grefele Moldovei (17 grefe cu 14.852 documente cel mai vechiu din 1419).

N. *Suluri* sau rulouri (69 documente din 1609—1881).

O. *Planuri şi hotărnicii:* 1. Ţara Românească, 1383 planuri, cel mai vechiu din 1718, şi 806 hotărnicii, cea mai veche din 1778. 2. Moldova: 747 planuri, cel mai vechiu din 1795 şi 124 hotărnicii, cea mai veche din 1768.

P. *Condicile domneşti:* 124 de condici dintre 1775—1830, în care se treceau actele emise de cancelaria domnească, cu 45.917 documente. La aceasta se adaugă încă una, cea mai veche, Condica Vistieriei Voevodului Constantin Brâncoveanu cu socotelile din anii 1693—1704. Fondul acesta este acum unificat cu fondul manuscriselor indicate mai sus, care numără în total 760 de manuscrise de cea mai mare importanţă prin scrisul diecilor şi miniaturile lor.

Subsecţiunea *dosare.* Cuprinde: 1. Ţara Românească: 19.058 dosare începând cu acte din 1560. 2. Moldova: 2240 dosare începând cu acte din 1814. 3. Dosare turceşti: tapiuri pentru proprietăţile din Dobrogea Veche.

Subsecţia manuscrise (condici şi registre): 1. Ţara Românească: 345 de condici ale Mitropoliei, episcopiilor, mănăstirilor şi diverse, cu 43.369 documente, cel mai vechiu fiind din 1383. 2. Moldova: 118 condici de aceiaşi provenienţă, cu 7656 documente, cel mai vechiu fiind din 1427. 9 condici. 4. Dobrogea: 2 condici. 5. Registre turceşti: 552 dela sangeacul Tulcea, Rusciuc şi Varna cu Vilaetul Dunărea.

Pentru fiecare fond există inventare analitice manuscrise.

II. Secţiunea administrativă şi de Stat, cuprinde subsecţia: 1. *Administrative vechi* cu 2968 dosare şi condici ale instituţiilor administrative superioare şi câteva prefecturi din Ţara Românească, cu acte din 1804—1831. 2. *Administrative noi,* cu aproximativ 252.000 dosare şi condici ale ministerelor Ţării Româneşti şi ale Moldovei (1831—1862) şi apoi ale României, ale prefecturilor, subprefecturilor, poliţiei, câteva municipale şi ale Senatului României. In arhivele Ministerului Instrucţiunii Publice şi al Cultelor se găsesc şi acte mai vechi (1820, Ţara Românească şi 1804, Moldova).

Această secţie are numai în parte inventare analitice manuscrise. Are nevoie de reorganizare şi ordonare.

Secţia judecătorească, tot cu două subsecţii: 1. *Judecătoreşti vechi,* cu 3637 condice şi dosare dintre 1771—1831, dela instanţele superioare ale justiţiei, şi 2. *Judecătoreşti noi,* cu aproape 500.000 condici şi dosare după 1831, unele cu acte şi mai vechi. Provin dela toate instanţele justiţiei, curţi superioare, tribunale, judecătorii şi de la oficiile de stare civilă.

Există numai inventare numerice manuscrise; se lucrează la inventarele lor analitice.

IV. *Biblioteca* cuprinde peste 20.000 volume în strânsă legătură cu preocupările arhivelor. Cea mai veche carte este *Liber cronicarum cum figuris et ymaginibus* a lui Hartmann Schedel din 1497, exemplar necomplet. Din cele vechi până la 1700, mai sunt 92 volume, toate străine. O mare parte din achiziţiile noui nu este încă inventariată.

V. Secţiunea *sigiliilor* cuprinde câteva mii de sigilii scoase din uz. Din lipsă de spaţiu această secţie nu are niciun fel de inventar. Va fi însă ordonată şi organizată odată cu lucrările pentru amenajarea Muzeului Arhivelor Statului.

Din nenorocire lucrările noastre strict arhivistice întâmpină greutăţi din pricina intrusiunii ilegale a unui serviciu parohial, care periclitează în fiecare moment însăşi siguranţa tezaurului nostru arhivistic.

Arhivele Statului din Iaşi urmează acelaşi sistem de organizare.

I. *Secţia istorică* cuprinde: 1. Documente, un total de 33.831 (cel mai vechiu din 1438).

2. Donaţii: între care şi a lui Alexandru Cantacuzino-Paşcanu.

3. Depuneri particulare (dela 7 familii).

4. Documente cumpărate.

5. Hărţi şi planuri (229 dintre 1804—1900).

6. Manuscrise (condici) în total 7 cu documente care încep cu 1445.

7. Copii depe actele depuse spre legalizare (967).

II. *Secţia administrativă* cuprinde 242336 dosare şi 18926 condici ale instituţiilor superioare, prefecturi, primării, poliţie, şcoale, administraţii financiare, militare, bisericeşti, silvice şi sanitare. Cel mai vechiu dosar e din 1813. Aici se păstrează şi 6 condici ale Vistieriei (1763—1786) şi domneşti (1786—1800).

III. *Secţia judecătorească* cuprinde 367.915 dosare şi 10.424 condici ale instanţelor justiţiei cu acte din 1789 înainte şi starea civilă.

IV. Biblioteca cuprinde 7951 volume, dela jumătatea sec. XIX înainte.

V. Sigilii şi tablouri. Sunt 1201 sigilii (1828—1876) şi 45 tablouri şi fotografii din sec. XIX.

Cele dintâiu depuneri sunt orânduite în arhivă pe *transporturi*, fiecare cu opisul său. Mai târziu s'a păstrat individualitatea fondului fiecărei instituţii.

Arhivele Statului din Cluj cu sediul provizoriu la Sibiu, păstrează vechile împărţiri ale fondurilor, pe ju-

deţe, oraşe şi familii. Aici se păstrează numai o parte din arhivele judeţene, care încep cu sec. XVI, orăşeneşti din aceiaşi vreme (cea din Cluj având piese mai vechi), săteşti din sec. XIV, ale câtorva familii, cu acte şi din sec. XIV, şi mai multe urbarii, cel mai vechiu fiind din 1680.

Cu mâhnire trebuie să spunem că o bună parte din vechile fonduri ale arhivelor Transilvaniei au fost adunate şi duse la Budapesta, la Arhiva Statului, unde urmau să se concentreze toate arhivele principale ale provinciilor, fie ungureşti, fie ale altor naţionalităţi. In această privinţă atenţia fiind îndreptată în mod deosebit asupra Transilvaniei, cele mai importante arhive au şi fost duse acolo.

Ne îngăduim să amintim numai câteva din aceste importante fonduri în care atât viaţa românească din Transilvania cât şi cea săsească, îşi au o mare şi preţioasă contribuţie.

I. Meţionăm mai întâiu Arhiva Guvernului Ardelean, care a luat sfârşit la 1872. Partea cea mai importantă se referă la anii 1690—1872, însă avea şi acte mai vechi începând cu sec. XIII. Intre fondurile acestea erau: Cista diplomatica 1692 — 1767), actele fundaţionale (1690 — 1867), procesele verbale ale dietelor Transilvaniei (1691—1843), Libri regni, Homagialia instrumenta, Pura fiscalitates, Forum productionale, Archivum judiciale.

II. Arhiva capitlului episcopiei catolice din Alba Iulia, cu Libri regii (1580—1689), protocoalele şi conscripţiile urbariale din 916 comune (1819—1820). A fost depusă în Octomvrie 1882.

III. Arhiva Conventului din Cluj-Mănăştur, cu Libri regii (1549—1570) şi alte fonduri începând din sec. XIII. A fost depusă odată cu cea de mai sus.

IV. Arhiva cancelariei aulice transivane (1694—1867), cu Protocolla Consilii Cancellariae Transylv. super actis diaetalibus (1729—1848). Legile ardelene (1540—1733), diplome nobilitare (1701—1848), Protocollum fori

productionalis 1702, etc. Aceasta a fost dusă la Viena şi de acolo trecută la Budapesta.

V. Arhiva fiscului din Transilvania, cu acte din sec. XVI—XIX, diplome, acte referitoare la *Fundus regius* şi altele. A fost luată dela Sibiu şe depusă la Budapesta la 21 Oct. 1876.

VI. Au fost luate deasemenea foarte multe *urbaria* şi *conscriptiones* (sec. XVI—XVIII).

Arhiva secţiei camerale din Bihor (1569—1695), Satu Mare (1552—1729), Maramureş (1571—1708).

Arhiva capitalului din Oradea Mare şi altele de aceiaşi mare importanţă.

O altă trecere de arhive oficiale transilvănene, de astă dată în mâini particulare, o formează arhiva Muzeului ardelean din Cluj, ale cărui începuturi se leagă de comisiile instituite cândva pentru alcătuirea monografiilor judeţene din Transilvania.

Datorită acestei situaţii fondul Arhivelor Statului din Cluj-Sibiu nu prezintă aceiaşi omogenitate; este însă destul de important. Se serveşte de inventarele şi indicele originale. Acum a început şi fişarea cronologică a documentelor.

Arhivele din Craiova au o secţie de documente (968, cel mai vechiu din 1469), grupate cronologic. Toate celelalte arhive sunt păstrate după instituţii: Curtea de apel, Tribunale, cercuri de recrutare, şcoale, primării şi starea civilă. La acestea se adaugă 302 planuri. Biblioteca are 800 volume.

Arhivele din Timişoara păstrează deocamdată arhiva militară (1728—1900), câtă n'a fost distrusă în 1918, arhiva prefecturii Severin şi a municipiului Timişoara. Se respectă unitatea fondurilor. Majoritatea arhivelor bănăţene au avut o soartă tristă: unele sunt inaccesibile în Arhiva Statului din Budapesta, altele sunt răspândite în lo-

curi necunoscute în Jugoslavia, luate fiind cu ocazia ocupării Banatului de Sârbi în 1918—1919.

Arhivele din Năsăud păstrează arhiva veche a Bistriţei (1224—1878), arhiva districtului autonom al Năsăudului (1861—1877) şi arhiva Muzeului grăniceresc năsăudean (1762—1851).

Arhivele din Braşov cuprind un bogat material arhivistic, cât a fost al municipiului Braşov.

Fondurile acestei arhive sunt împărţite în: 1. Secţiunea documentelor cu 4691 acte, privilegii, colecţia Stenner, Fronius şi Schnell, cel mai vechiu din 1353. 2. Secţiunea *acte* cu actele Magistratului, administrative şi altele (după 1600). 3. Secţiunea socotelilor, începând cu 1475. 4. Secţiunea registrelor, procese verbale, înregistrare, judiciare, orfanale, începând cu 1558. 5. Secţiunea hărţilor şi a planurilor, cu 537 piese privitoare la oraşul Braşov. 6. Biblioteca arhivei cu 3095 volume. Se serveşte de indicele şi registrele vechi şi de fişele cronologice ale documentelor în curs de lucrare.

Materialul arhivistic care se păstrează depozitat în Arhivele de Stat nu este decât o mică parte din cât ar trebui să fie. Nu se ia însă decât dela acele instituţii care nu-l mai pot ţinea din lipsă de loc. E drept însă că legea de organizare a Arhivelor Statului din 1925 prevede dreptul de păstrare al arhivelor de registratură numai 30 de ani. Insă şi pentru arhive este greu să-l ia pe tot deodată. Incetul cu încetul legea va fi aplicată în întregime şi tot materialul care cade în prevederile ei va fi depozitat în rafturile sale.

In afară de aceste arhive de Stat mai sunt în ţară numeroase arhive municipale, universitare, ecclesiastice şi ale altor instituţii în care cercetătorii au acces în anumite condiţii. In general aproape toate instituţiile îşi au arhiva lor, de multe ori cu vechime apreciabilă.

Cea mai mare parte din arhivele importante sunt însă particulare: ale societăţilor culturale cum este a Academiei Române, a Universităţii din Iaşi şi altele; ale comunităţilor, între care în primul rând trebuie să amintim Arhiva săsească (Archiv der Stadt und der sächsischen Nation in Hermannstadt) şi ale familiilor nobile, foarte numeroase şi foarte bogate. Mai amintim că un însemnat număr de documente se află chiar în posesia sătenilor, făcând mărturie de vechile lor posesiuni strămoşeşti. Toate aceste arhive nefiind oficiale şi neintrând în dispoziţiile de conducere ale Arhivelor de Stat, nu intră în cadrul acestui articol spre a le arăta mai în amănunt.

Fonduri. Din indicarea organizaţiei lor rezultă în bună parte şi fondurile pe care le conţin arhivele Statului român. Pentru cunoaşterea lor mai pe larg trimet la *Inventarul Arhivelor Statului* (420 p., Bucureşti 1939), care am făcut să apară anume spre a evidenţia bogăţia lor. Alcătuit cu totul schematic el poate servi ca orientare oricărui cercetător.

Ceeace nu rezultă din inventarul amintit şi nici din notele de mai sus, deci trebuie însemnat aici, este proveniența şi cuprinsul acestor arhive.

Arhivele noastre cuprind în rândul întâi acte diplomatice (hrisoave domneşti, cărţi de judecată, hotărnicii, zapise şi tot felul de acte particulare) provenite dela instituţii diverse şi dela particulari. Aici sunt acte de caracter juridic, hotărîri sau consfinţiri ale Sfatului domnesc, privitoare la donaţii, moşteniri, vânzări, schimburi, cumpărări şi orice tranzacţie între părţi. Mai toate sunt în legătură cu proprietăţile (moşii, sate, rumâni). Se adaugă şi orice înscris public sau privat intervenit între părţi.

In al doilea rând cuprind o seamă de condici în care se păstrează transcrierea hrisoavelor şi a cărţilor diverse privitoare la proprietăţi, acordări de ranguri boiereşti, hotărnicii şi gramate. In bună parte acestea sunt în legă-

tură cu viaţa religioasă şi cu stipendiile extrem de bogate, acordate aşezămintelor bisericeşti, multe din Orient. Proveniența celor mai multe este diversă. Trebuie să remarcăm însă că partea cea mai mare vine din depozitele acestor instituţii.

In afară de acestea sunt fondurile administrative foarte bogate, unde se păstrează întreaga viaţă administrativă, politică, culturală şi socială a ţării. Ele provin dela instituţiile de Stat, centrale şi exterioare, dela ministere până la primării. Mai pe scurt, aici este însemnată întreaga viaţă publică a Statului român.

Fondurile instanţelor judecătoreşti, deasemeni dela Curtea de casaţie până la judecătoriile rurale, sunt iarăşi bine reprezentate. Aici s'a adăugat o bună parte a oficiilor de stare civilă.

Intre fondurile noui care s'au depus în arhivele noastre după 1939, amintim arhiva Senatului României (1865—1918), a Mitropoliei Moldovei (1832—1900), a Ministerului Culturii Naţionale (1900—1910), a Tribunalului Covurlui şi altele mai mici.

Atât conservarea acestor arhive cât şi organizarea şi clasarea lor comportă deosebite probleme de rezolvat. Mai întâiu trebuie să remarcăm că materialul cuprins în arhivele noastre este foarte variat ca limbă. In fiecare cancelarie, pe lângă limba oficială, se mai întrebuinţau diverse limbi, fie datorită tradiţiei, fie din cauza nevoilor curente. Astfel cele mai vechi fonduri sunt scrise în limba veche slavă, a cărei întrebuinţare merge până în sec. XVII, sau latină, cu o durată mai lungă. După aceea s'au adăugat limbile germană, maghiară, polonă, rusă şi bulgară. Un bogat fond îl constituie însă şi actele scrise în limba neogreacă şi turcă, mai ales din sec. XVIII şi XIX. Sunt piese izolate scrise şi în limbile armeană şi ebraică.

La fiecare limbă în parte trebuie studiate caracteristicele locale. Nu rari sunt cazurile când nu numai lexi-

cul, dar şi topica şi logica frazei duc la procesul de concept formulat în limba română.

Nu este cazul să mai adăugăm că fondul cel mai bogat îl constituie arhivele în limba română, care începe să fie folosită încă din sec. XVI. Dar şi aici este o greutate din ce în ce tot mai mult simţită. Dela început şi până la 1865 toate actele româneşti sunt scrise în alfabet cirilic, cu o evoluţie grafică deosebită. Din această cauză ele prezintă deosebite dificultăţi paleografice.

După cum se poate vedea, atât cercetarea cât şi organizarea arhivelor nostre prezintă dificultăţi speciale. Fiecare fond are nevoie de un anumit specialist. Această nevoie adânc simţită caută să fie împlinită prin pregătirea personalului necesar cu ajutorul *Şcoalei de Arhivistică*. Aceasta funcţionează de 18 ani, pe lângă Direcţiunea generală a Arhivelor Statului şi a dat un număr însemnat de specialişti.

In al doilea rând, dat fiind caracterul lor divers, se pune o problemă specială cu privire la inventariere, catalogare şi fişare. Deoarece arhiva cea mai veche a ajuns până la noi numai datorită întâmplării, nefiind în trecut posibil să se organizeze şi să se menţie continuu un serviciu de arhivă pe de o parte, iar pe de alta aceleaşi instanţe emitente de acte aveau tot felul de atribuţiuni, numai o clasificare de amănunt a fiecărei piese în parte, poate să fixeze caracterul ei. Din cauza acestor dificultăţi, într'o vreme când pregătirea arhivelor era mai puţin specială, nu s'a putut începe această lucrare. Azi însă, cu ajutorul tinerilor elemente anume pregătite, avem convingerea că vom putea duce la capăt lucrul început şi în acest sens.

CUNOAŞTEREA SATULUI PRIN ACTE

De mai multă vreme s'au început şi la noi diverse cercetări pentru cunoaşterea satului. Punctul principal al acestor cercetări este însă cel actual, sociologic, şi tinde să observe viaţa aşa cum este. Se fixează astfel un moment din viaţa noastră sătească şi se pot trage concluzii care să ducă la o mai bună organizare a comunităţii săteşti.

Paralel cu acest fel de cercetări se impun însă, din ce în ce mai mult, şi alte puncte de vedere. Anumite categorii de funcţionari săteşti (preoţi, învăţători, notari, primari, agenţi sanitari, etc.), sunt obligaţi să facă monografiile satelor respective, care singure aduc promovări în carieră. Şi acest lucru este bun dar cu un corectiv: să se dea mai întâi îndrumarea necesară şi cunoştinţele trebuitoare. Fără de acestea se iroseşte zadarnic timp şi trudă.

Nu ne propunem să arătăm aici cum se poate face o astfel de monografie. Pe lângă îndrumări mai trebuie şi altceva, care nu se poate da prin scris: deprinderea. Ci, în situaţia actuală a cunoştinţelor noastre asupra materialului informativ de natură istorică, credem că e mai necesar să facem toţi numai aceia ce suntem în măsură să facem. In locul unor compilaţii sarbede şi nesincere e mai bine să aducem două trei informaţii locale, sigure şi nesdruncinate. Lucrul acesta îl poate face oricine, ori unde şi nu cere decât puţină trudă. Anume: *strângerea informaţiilor de natură istorică locală.*

Rândurile acestea pleacă şi ca un răspuns la multele întrebări ce mi se fac. Preoţi, învăţători, notari, primari, ni se adresează regulat cu mărturisirea că vor să facă monografia satului respectiv şi ar dori să ştie „când s'a în-

fiinţat satul?". Această sârguinţă o socotim totdeauna sinceră şi ne străduim să le dăm răspunsul potrivit, căutând multe zile în diferite fonduri, tot ceea ce bănuim că putem afla. Toţi aceşti interpelatori epistolari uită însă un lucru: cu rari excepţii satele noastre nu s'au înfiinţat ci vin din negura vremurilor roind neîntrerupt împrejur. De aceia şi răspunsul nostru îi va fi punând în încurcătură: „constatăm existenţa satului X în anul cutare". Ceea ce nu le putem spune, căci nu avem timp să culegem mii de informaţii privitoare, este faptul că s'ar putea şti nume de oameni şi locuri de acolo, produse gospodăreşti, schimburi de proprietate, spiţe de neamuri, necazuri şi bucurii săteşti, evenimente istorice legate de sat şi multe altele, mărturisiri înscrise în hrisoave în decurs de veacuri.

Alţii, mai învăţaţi cu răsfoirea cărţilor, adună de prin ele tot ce găsesc şi apoi compilează sau adaptează, insistând în deosebi asupra unor lucruri mai noui, care nu trebue prezentate cu lux de vorbe ci cu statistici controlate.

Şi unii şi alţii procedând astfel uită însă două lucruri. Intâi ce află scris în cărţi vine dela oameni care nu sunt ai locului şi au cules numai ce i-a interesat pe ei. Al doilea, tot ce e interesant, tot ce e informaţie nouă şi sigură, se găseşte chiar în sat. Aceasta trebue adunată cu orice preţ căci dispare zi de zi. Aceia ce s'a strâns în cărţi şi s'a depus în arhive, poate fi aflat de oricine. Aceea ce nu se adună din sat rămâne pierdut pentru totdeauna.

Ceea ce cred că trebue făcut o arăt acum pe scurt, adresându-mă cetitorilor ilfoveni. O pot lua în seamă şi alţii. Ţin să spun încă o dată că mă interesează numai informaţia de caracter istoric. Pentru celelalte vor fi fiind mai multe şi mai bune îndrumări.

Se cercetează în rândul întâiu arhiva primăriei locale. Acolo se poate afla toată ascendenţa familiilor satului. La 1831 s'a introdus la noi, prin Regulamentul Organic, obligaţia ca preotul să înscrie în registre speciale (numite *mitrice)* toate actele oficiate de el (botezuri, cununii, decese). Această obligaţie a trecut la 1865 pe seama oficiului de stare civilă, care o ţine şi azi. Astfel, din fiu în tată, mergând înapoi, fiecare poate să-şi cunoască părinţii, moşii şi strămoşii, câte unii chiar şi răstrămoşii.

Starea civilă de acum nu mai ţine seama de oficierea serviciului religios. Pentru cunoaşterea acestuia este necesar să se cerceteze arhiva bisericii unde se ţin registrele de botezaţi, cununaţi şi înmormântaţi, ca mitricile de altădată. Este un mare păcat când acestea nu sunt ţinute în ordine. In alte ţări ele au o vechime de sute de ani şi acolo un simplu ţăran poate afla toţi strămoşii de pe la 1500 înainte. Aiurea sunt şi foi de familie în care sunt trecuţi toţi membri unei familii.

Arhiva şcoalei, în afară de viaţa culturală, deasemeni îi mai poate şi ea arăta populaţia şcolărească şi distingerea la învăţătură.

Se porneşte apoi la culegerea celorlalte informaţii, care pot fi mult mai interesante şi mai vechi. Se caută astfel inscripţiile dela biserici, depe crucile vechi, mai ales dela hotare, dela fântâni şi poduri, însemnările de pe cărţi vechi, mai toate aruncate în podul bisericii ori într'un ungher, de pe icoane, vestminte sfinte, candele, policandre, cădelniţe şi tot ce poate fi în biserici, cu grijă păstrate din preot în preot, din epitrop în epitrop. Un lucru vechiu nu e bine niciodată să fie distrus sau înstrăinat. El îşi are rostul lui în satul respectiv şi nu aiurea. Amatorii de antichităţi, amatori sau negustori, ar trebui să fie alungaţi cu pietre, iar cei care înstrăinează vechiturile satului să fie daţi pe mâna parchetului.

După aceia se merge din om în om. Fiecare sătean are un vraf de hârtii vechi, netrebnice. Acestea sunt foarte trebnice pentru istoria satului. In modul acesta se pot afla vechi *hrisoave domneşti* scrise pe hârtie groasă sau pe

piele (coajă) în care, cu slova veche, stau înscrise puternice întăriri domneşti sau vechi privilegii păstrate din tată în fiu la fruntaşii satelor. Unele sunt scrise în limba noastră, altele în limbile de pe vremuri. Mai toate poartă frumoase peceţi în chinovar, uneori bine legate cu sfoară, alteori sfărâmate de vreme şi de neîngrijire.

Pe lângă acestea sunt vechi hotărnicii de boieri mari, de feţe bisericeşti, de oameni buni şi bătrâni, ori de aleşii satului în vremuri mai nouă. Ele sunt mărturia cea mai bună a luptei pentru pământ şi a dragostei de ţarină.

In sfârşit, e neîntrerupt şirul zapiselor sau înscrisurilor între particulari. Din ele putem vedea acte de vânzare, schimburi, zălogiri (împrumuturi), danii, diate (testamente), foi de zestre, ţidule de dajdii, însemnări de tot felul şi orice se poate petrece între oameni. Intreaga viaţă a satului de pe vremuri trăeşte în aceste petice de hârtie cu scris chinuit dar sincer.

Toate acestea nu trebue adunate deavalma, ci pe neamuri şi proprietăţi, aşa cum au şi fost ele păstrate.

Când tot acest material a fost adunat se poate merge mai departe. Să se adune toate numele de persoane (botez şi familie), spre a cunoaşte *onomastica* ţinutului. La fel trebue culese şi toate *topicele* (numele de locuri) ale întregului hotar. Nemţii le zic *Flurnamen*, nume de hotar, şi sunt foarte înaintaţi cu cercetarea lor. Şi unele şi altele servesc la determinarea vechimii satului, şi a locuitorilor lui.

In sfârşit, se mai pot culege diferitele numiri de măsuri, greutăţi, bani, unelte, starea vremii, punctele de orientare, cu un cuvânt terminologia locală. Să nu se uite nici vechile obiceiuri şi vechile numiri ale satului.

Pe alocuri oficialitatea indusă în eroare a schimbat prea des numele vechi şi frumoase.

Nu trebuie să se uite nici cioburile de oale vechi,

uneori nearse bine, care arată vechi aşezări de ale strămoşilor Daci.

Iată o serie de lucruri care pot fi cercetate şi aflate numai în sat. Stim că nu este aşa de uşor. Toate înscrisurile de până acum optzeci de ani sunt scrise în slove vechi, greu de cetit şi necunoscute multora. Dar ce uşor se poate găsi un „specialist" care să te ajute dacă îi aduci tot teangul de hârţoage! Lui îi e greu să le adune dar îi face plăcere să-ţi dea o mână de ajutor.

Chiar şi lucrurile mai grele pot fi aduse specialistului. Inscripţiile de pe la biserici, cruci sau troiţe pot fi fotografiate sau copiate în decalc. Decalcul cel mai uşor e cel de sugativă. Se curăţă bine inscripţia frecându-se cu o perie aspră. Se pune deasupra o sugativă udă şi se bate încet cu peria în aşa fel ca sugativa să intre în adâncitu-rile inscripţiei luând forma literilor. Se lasă apoi să se usuce şi se scoate. Se capătă astfel o inscripţie mulaj. Alt mod de a copia inscripţiile mai uşor e acesta. După curăţirea inscripţiei se dă pe deasupra cu cerneală sau vopsea neagră de apă şi se pune peste ea o coală de hârtie albă (să nu fie lucioasă) şi se întinde apăsat. Literile ies în alb şi se cetesc ca în oglindă.

Din astfel de însemnări, inscripţii şi acte se pot scoate multe informaţii despre vechimea satelor. Şi Ilfovul nu are mai puţine informaţii decât alte judeţe. Cu toate că e atât de aproape de noi, totuşi se cunosc prea puţine lucruri. In afară de ceea ce dau dicţionarele geografice şi câteva monografii de mânăstiri şi geografice mai nimic nu se ştie. Ici-colo sunt publicate câteva note. Singura culegere specială este aceia a lui Victor Brătulescu şi Ilie Remus, *Mânăstiri şi biserici din judeţul Ilfov* (Bucureşti 1935), în care sunt adunate cele mai multe inscripţii referitoare.

Din puţinul ce s'a dat la lumină iată că putem scoate câteva date asupra vechimii aşezămintelor şi satelor

ilfovene. In ordinea vechimei mânăstirile şi schiturile apar atestate astfel: Mânăstirea dela Bolintin în vremea lui Mircea cel Bătrân († 1418). Tot de atunci e şi Snagovul. Tânganul unde era un „piscup" e de pe la 1462—1470. Poate mai dinainte e şi schitul Bălteni, unde se crede că a fost ucis Vlad Ţepeş, refăcut de vornicul Hrizea la 1626. Cernica a Vornicului Cernica Ştirbei e dela 1608. Balamuci a fost făcut înainte de 1632 şi refăcut la 1752. Căldăruşani la 1638, Plătăreşti la 1646, Plumbuita la 1647, Văcăreştii lui Nicolae Mavrocordat la 1716, Mărcuţa la 1733, Pantelimon la 1750, Ciorogârla Samurcăşeştii Vornicului Constantin Samurcaş la 1808, Ţigăneşti la 1812 (făcut de Dositeiu dela Căldăruşani) şi Pasărea la 1813 de Timoteiu dela Cernica.

După cum se vede Ilfovul e foarte bogat în lăcaşuri sfinte. Cu atât mai mult va fi fost bogat şi în sate. Incă din vremea preistorică se constată nenumărate sate; ori unde s'a săpat s'a dat peste ele. Amintim şi câteva sate. Incă de pe vremea lui Mircea cel Bătrân se vorbeşte de Herăşti (1389) de unde era Roman *Herăscul*. Tudoreştii apar la 1556. Şi vin la rând Dărăpănaţii (1596), „Răduleştii ce se zic Căcaţi" şi Jilava (1650), Curăteştii-Bratului, Lupşan, Cornăţel, Grădeşti, Futeşti, Preazda, Belciuga (Belciugatele), Tărăceni, Frecăţei, Voroveni (1656), Siviceşti zis şi Călineşti de pe valea Colceacului (1666), Dragomireşti pe apa Dâmboviţei, Fântânele, Petreşti, Vladimireşti (1669), Dobreni (1688), Mogoşoaia, Tunari (1717) şi Lipovăţ (1751), ca să nu numesc decât câteva care îmi ies înainte.

Poate şi acestea, dar de bună seamă multe altele trebue să fie mai vechi, pomenite în vechi hrisoave. Ele toate trebue adunate, studiate şi înfăţişate cercetărilor noastre. Ar fi păcat să se întârzie mai mult. Judeţul Ilfov e doar la poarta Bucureştilor, aşezare străveche ea însăşi.

Incheem aceste însemnări cu îndemnul către învăţătorii ilfoveni să nu mai întârzie cu adunarea mărturiilor străbune. Vor contribui astfel, rând pe rând, la luminarea trecutului nostru sătesc, partea cea mai însemnată a întregei noastre istorii.

ŞCOALA DE ARHIVISTICĂ

Intâia atitudine a Revoluţiei Franceze din 1789 faţă de arhive a fost negativă. Se hotărîse distrugerea în bloc a tuturor actelor care arătau privilegii, fie pentru persoane, fie pentru instituţii. In căutarea acestora, care au şi fost distruse în bună parte, din nenorocire cele mai vechi şi mai preţioase, s'au distrus arhive şi de altă natură.

Nu mult după trecerea vălmăşagului, revoluţionarii grăbiţi au constatat că orice reformă ar fi încercat se lovea de nevoia cunoaşterii exacte a situaţiei anterioare nu numai a clasei dominante ci şi a clasei dominate. Şi una şi alta însă nu puteau fi cunoscute decât tot prin întoarcerea la arhive. Atunci şi-au dat seama că acestea nu puteau fi folosite din lipsa specialiştilor care să le claseze şi să le descifreze, căci tot ei distruseseră importantul centru de studii medievale format din Benedictinii dela Saint-Maur. Din lipsa acestei cercetări, toate iniţiativele revoluţionarilor, ori cât de bine intenţionate, au trebuit să cadă. Aşa au putut să-şi dea seama că nu poate începe *o lume nouă* cu ei, ci cel mult, întemeindu-se totul pe trecut, să poată deschide un drum pentru *o viaţă mai bună.*

Această dorinţă de mai bine a determinat pe o seamă dintre oamenii revoluţiei să se gândească la pregătirea specialiştilor în domeniul cercetării vechilor arhive. Iniţiativele pornite în această direcţie n'au isbutit însă decât târziu de tot, în 1821, să creeze şcoala necesară, pe care au numit-o modest *Ecole des Chartes.* Dar şi după această dată şcoala a trecut prin multe încercări. Vicisitudinile timpului însă n'au înfrânt-o şi azi a ajuns în Franţa o autoritate atât în privinţa studiului şi organizării arhive-

lor şi bibliotecilor cât şi editării textelor istorice de orice natură.

Iniţiativa franceză a fost apoi adoptată şi de alţii. Astăzi aproape că nu există ţară civilizată care să nu aibă o astfel de şcoală, din respect faţă de vestigiile trecutului şi din justificata dorinţă de a prezenta cunoaşterii publice trecutul naţional aşa cum a fost. Contribuţia pe care au adus-o elevii acestor şcoale pe deoparte în privinţa adunării şi sistematizării materialului istoric, iar pe de alta în erudita lor activitate ştiinţifică, este deosebit de importantă. In multe părţi şi în multe privinţe este chiar unica manifestare serioasă.

Dacă în ţări cu trecut cultural multisecular, cu arhive deschise studiului încă din evul mediu, cu biblioteci bogate şi frecventate de sute de ani, s'a simţit totuşi nevoia unei astfel de şcoale speciale, în care erudiţia cea mai pretenţioasă să fie unită cu practica cea mai serioasă, cu atât mai mult ea era necesară la noi. In adevăr, noi am fost lipsiţi de multe dovezi ale manifestărilor culturale, n'am purtat grija unei serioase păstrări a mărturiilor istorice şi nu am simţit nevoia unei cercetări serioase a lor. Din fericire însă (ni s'au păstrat importante tezaure de această natură, fie întâmplător la destinatari, fie la instituţii sau colecţionari, cari le foloseau cum puteau. Nu li se putea cere mai mult. Un trecut mărturisit prin texte în limba latină, slavă, greacă, turcă, germană, maghiară şi altele vechi şi noui, nu era uşor de cunoscut. Ba mai mult. Inseşi textele în limba noastră au ajuns inaccesibile odată cu introducerea alfabetului latin pe vremea lui Cuza Vodă. Adăugând la acestea şi faptul că suntem în deficienţă aproape totală în privinţa organizării ştiinţifice a arhivelor şi a bibliotecilor naţionale, este dela sine înţeles că nevoia unei astfel de şcoale româneşti nu mai trebue demonstrată. Şi totuşi au trebuit străduinţe timp de şase zeci de ani până să o căpătăm şi aproape încă două zeci de

ani până să o punem în rândul semenelor ei de aiurea, cu misiunea ei specială în cadrul vieţii noastre istorice şi culturale.

Ce dintâi iniţiativă de a se înfiinţa un *Institut de paleografie* la noi este atestată în 1862. Nu cunoaştem nimic din amănunte. O a doua vine prin 1866—1868 din partea lui Grigore Manu, directorul general al Arhivelor Statului, care o motivează foarte serios. Şi întreaga noastră istoriografie avea astfel de preocupări. In sfârşit o a treia iniţiativă a pornit dela d-l Constantin Moisil în 1923, care a făcut propunerea profesorului D. Onciul, directorul general al Arhivelor Statului de atunci. Imprejurările au făcut ca nici aceasta să nu aibă urmare. Intâmplarea însă care joacă adesea rol hotărîtor, a făcut ca în acelaşi an să urmeze la conducerea Arhivelor Statului însuşi d-l Moisil. Era de aşteptat ca nu numai să-şi menţină propunerea, dar să şi lupte pentru realizarea ei.

Spre norocul ştiinţelor noastre istorice, d-l Moisil asociindu-şi adeziunea a doi istorici de mare autoritate, regretatul Iorga şi d-l Alexandru Lapedatu şi concursul înţelegător al ministrului însuşi d-l Dr. C. Angelescu, a putut obţine mai întâi aprobarea Ministerului şi la 28 Noemvrie 1924 s'au deschis cursurile *Şcoalei Practice de arhivari-paleografi,* cu întâia serie de 42 elevi înscrişi. Cele dintâi cursuri au fost de paleografie română, latină, slavă, greacă, izvoarele istoriei Românilor şi arhivistică. In anul următor s'au introdus bibliografia, diplomatica, expertiza grafică şi grafologia, heraldica şi sigilografia. Mai târziu se adaugă izvoarele externe ale Istoriei Românilor şi instituţii vechi româneşti, în 1926, dreptul vechi românesc în 1929, numismatica în 1934, cronologia şi arheologia în 1939 şi genealogia şi critica textelor în 1940. In anul 1942 se introduce programul complet cu adăugirea metodologiei şi istoriografiei.

Un an mai târziu, în 1925, se legiferează şi organizarea şcoalei prin art. 15 din legea de organizare a Arhivelor Statului, fără a se preciza amănuntele. Legea prevedea să se înfiinţeze „o şcoală practică de arhivari-paleografi, în scop de a pregăti personalul de specialişti necesar Arhivelor centrale şi regionale şi de a răspândi în publicul cult cunoştinţele practice pentru înţelegerea şi studierea documentelor, peceţilor, monumentelor heraldice şi miniaturistice, etc. şi pentru apărarea lor de distrugere ori înstrăinare". Durata cursului se fixează la 2 ani, timp în care urmau să se predea obiectele: arhivistica, paleografia română, paleografia latină, paleografia slavă, paleografia elină, diplomatica generală şi românească, cronologia, genealogia, sigilografia, eraldica, miniaturistica, instituţiile româneşti, numismatica, izvoarele istoriei Românilor şi dreptul românesc, etc.".

Regulamentul apare abia în 1931 şi-i modifică titlul în *Şcoala superioară de Arhivistică şi Paleografie.* O modificare din 1932 a legii arhivelor precizează că se va înfiinţa, în înţelegere cu Universitatea, o „şcoală specială de arhivistică şi paleografie". In 1938 conducerea arhivelor, şi odată cu aceasta şi a şcoalei, mi-a fost încredinţată mie. Cu mare greutate — şi aci cuvântul profesorului Iorga a fost hotărîtor — am putut să menţin şcoala în legea din acel an, când capătă rangul de învăţământ superior şi numele de *Şcoală de Arhivistică,* pe care îl are şi azi. In 1940 durata cursurilor se prelungeşte la 3 ani.

Vicisitudinile soartei au făcut însă ca în 1941 Şcoala să fie desfiinţată fără nici un motiv. Din fericire, un alt ministru de largă înţelegere şi spirit constructiv, d-l Profesor I. Petrovici, a reînfiinţat-o prin legea învăţământului superior din 1942.

Dar numai cu atât nu putea trăi. Profesorii trebuiau plătiţi. Ani de zile, din diferite motive, n'a avut ca prevedere bugetară decât o sută de mii de lei anual, din care urmau să fie plătiţi zece profesori. Din 1931 a fost supri-

mată şi această subvenţie, până la 1936. Tot numai cu o sută de mii de lei anual, a mers până în 1939, când am izbutit să introducem patru catedre cu salariul normal şi şase catedre cu diurna de 1.600 lei lunar. In anul următor s'a adăugat încă o catedră, iar în 1941 toate. In acelaşi timp am căpătat un post de secretar, unul de bibliotecar şi unul de om de serviciu. Astfel am putut ajunge la un lucru normal.

Astăzi sunt 11 catedre, prevăzute cu salariile normale şi 3 posturi administrative. Din vechea serie a profesorilor, pe care i-a apucat noua lege în 1938, sunt patru definitivaţi, la care s'au mai adăugat încă trei prin chemare în 1942. Patru catedre sunt încă libere. Aşa cum este situaţia azi, Şcoala are toate elementele materiale şi morale care să o facă să trăiască. Inaintea ei stă un întreg domeniu de lucru în care să se manifesteze.

*

Astăzi Şcoala de Arhivistică face parte din învăţământul superior, lucrează pe lângă Direcţia generală a Arhivelor Statului şi depinde de Rectoratul Universităţii din Bucureşti în ceea ce priveşte controlul activităţii didactice şi eliberarea diplomelor. Cursurile sale durează trei ani şi se pot înscrie bacalaureaţii liceului teoretic, licenţiaţii, şi doctorii universitari.

Scopul ei este să urmărească promovarea studiilor de specialitate în legătură cu cercetarea izvoarelor trecutului românesc şi organizarea arhivelor, bibliotecilor şi muzeelor. In acelaşi timp trebue să pregătească personalul necesar acestor instituţii spre a corespunde menirii lor. In afară de aceasta mai pregăteşte şi experţi grafici cu pregătire ştiinţifică pentru instanţele judecătoreşti.

Pe lângă Şcoala de Arhivistică va exista un *Institut de cercetări arhivistice* în cadrul căruia se vor putea specializa cercetătorii unor domenii limitate şi se vor face co-

municări de specialitate, urmărind progresul disciplinelor arhivistice, bibliotecăreşti şi muzeografice.

Biblioteca Şcoalei, cu toate că e întemeiată numai de doi ani, posedă un bogat număr de cărţi de specialitate şi material didactic. Un laborator de specialitate este pe cale de a se organiza spre a sta la dispoziţia cercetătorilor în acest domeniu.

Manifestările ştiinţifice ale corpului didactic al Şcoalei şi ale membrilor institutului se difuzează prin buletinul şcoalei, care apare sub numele de *Hrisovul*, rezervat numai studiilor de tehnică şi informaţie, şi prin lucrările speciale publicate separat în colecţia *Lucrările Şcoalei de Arhivistică*.

Cu toate greutăţile cu care a lucrat, neînţeleasă şi fără sprijin, Şcoala tot a putut să-şi împlinească menirea. In 19 ani de existenţă a avut 878 de elevi din care 32 au obţinut diploma. O parte din ei a urmat numai cursurile pentru care simţeau un deosebit interes în legătură cu preocupările lor. Alţii (55) au obţinut absolvenţa uneia sau a două din secţii, dar nu s'au prezentat la examenul de diplomă, care nu le aducea nici un avantaj faţă de licenţa sau doctoratul pe care îl aveau sau l-au obţinut în acelaşi timp.

Această situaţie este o garanţie în plus pentru a confirma părerea noastră că Şcoala de Arhivistică împlineşte o nevoe de mult simţită.

Şcoala, încă dela înfiinţare s'a bucurat de un corp didactic deosebit de select şi specialist. Inşirând câteva nume se poate uşor deduce aceasta. Amintim cu pietate mai întâi pe al acelora care nu mai sunt printre cei vii: Al.-Sadi Ionescu, pentru biblioteconomie, organizatorul cel mai luminat şi devotat al bibliotecilor noastre publice, Iulian Ştefănescu de paleografia greacă, neîntrecut în meticulozitatea cu care cerceta izvoarele greceşti, Henri

Stahl, expert grafolog care a pus bazele ştiinţifice ale expertizei grafice în ţara noastră şi unul din cei mai renumiţi experţi din lume şi Ion Vlădescu, de izvoarele interne ale istoriei Românilor, stăpân pe o metodă hipercritică, dar a cărei sănătate nu l-a ajutat să dea la iveală aceea ce ar fi fost în stare să facă.

Numărul specialiştilor recunoscuţi se adaugă însă şi cu al celorlalţi profesori, care sunt în general reputaţi în învăţământul universitar sau în specialităţile studiate. Amintim câteva nume: N. Cartojan, Constantin C. Giurescu, P. P. Panaitescu, Petre Cancel, V. Papacostea, Dan Simonescu, N. Georgescu-Tistu, Ion Hudiţă, N. A. Constantinescu, Ion C. Filitti, Ion D. Condurachi, care au lucrat adesea numai din dragoste pentru disciplinele pe care le predau şi din dorinţa de a le face să progreseze şi la noi în ţară.

Cursurile Şcoalei sunt variate şi numai în strânsă legătură cu scopul urmărit de Şcoală. In rândul întâiu se aşează *paleografia română, latină, greacă, şi slavă.*

Nu trebue să se uite că cirilica a fost folosită până acum 80 de ani în scrisul nostru şi că de atunci înainte este tot mai mult necesar paleograful. Filologiceşte însă limba noastră scrisă nefiind prea mult deosebită de limba vorbită, nu prezintă aceleaşi dificultăţi cum ar fi spre exemplu între limba franceză actuală şi cea medievală. In schimb lexicul său este extrem de bogat în vorbe străine şi în terminologie dispărută, a cărei lectură şi interpretare cer paleografului o bună pregătire. Pentru celelalte paleografii este drept că străinii au dat la iveală toate mijloacele de investigaţie şi practică. Este necesar numai un efort minim pentru deprindere. Aici toată greutatea pentru noi stă în adunarea, deprinderea cetirei şi interpretarea izvoarelor noastre scrise în aceste limbi, care prezintă destul interes, nenumărate dificultăţi de adunare şi interpretare şi o mai îndelungă practică. Până acum ne lipseşte materialul didactic românesc. El se găseşte însă

în arhive, de unde urmează să fie cules şi prezentat de către profesorii respectivi. Un element nou pe care l-am introdus la aceste cursuri este şi cel de ordin epigrafic. Inscripţiile medievale şi moderne trebue studiate şi ele, cu toate rigorile impuse de ştiinţă.

Un punct important al acestor cursuri îl constitue însă problema lexicală şi sensul cuvintelor în decursul vremii.

Arhivistica, urmăreşte să dea o bună cunoaştere în legătură cu organizarea arhivelor şi a serviciului de arhivă şi o cât mai amănunţită cunoaştere a fondurilor arhivistice, străine şi române, care conţin izvoare privitoare la noi. O parte importantă a cursului e rezervată cercetării metodelor celor mai potrivite de inventariere, catalogare şi difuzare a conţinutului arhivelor.

Bibliografia cu *biblioteconomia* şi *bibliologia* are aceiaşi menire pentru depozitele de cărţi (bibliotecile) ca şi arhivistica pentru arhive. Practica îşi are aici un rost precumpănitor.

Diplomatica, pune la îndemână cercetătorului elementele critice pentru studierea actelor din punct de vedere al autenticităţii lor diplomatice. Cu ajutorul ei trebue puse la îndemână istoricului numai izvoare demne de încredere. Se lucrează pe materialul original şi pe texte publicate, după natura criticei ce este de făcut.

Critica textelor arată modul de urmărire a soartei izvoarelor istorice, colaţionarea lor şi metodele critice de editare. Ea este un domeniu strict ştiinţific al cercetătorului istoric.

Cronologia tehnică urmăreşte formele vechi de datare a actelor, le verifică şi le raportează la felul nostru de calculare. Cronologia fiind însuşi scheletul istoriei, este deosebit de important să fie bine studiată atât pentru istoric cât şi pentru lucrările înseşi de arhivă. Cele mai multe erori ce se pot ivi în cercetările istorice se datorează gre-

şitei datări a actelor de către arhiviştii care le-au inventariat.

Cursurile de *izvoarele interne şi externe ale istoriei Românilor, istoria vechiului drept românesc şi instituţii vechi româneşti,* ţintesc să arate cum pot fi cunoscute, care sunt, ce rost au avut şi ce valoare aduc ele în istoria civilizaţiei noastre. Partea însemnată a cursurilor priveşte însă cercetarea acestor izvoare şi instituţii pentru formarea arhivistului şi a bibliotecarului.

Muzeografia nu urmăreşte să formeze specialişti în domeniile ştiinţifice care sunt reprezentate prin muzee, ci numai personalul necesar administrării bunei prezentări a pieselor muzeografice. Nimeni nu poate avea pretenţia de a forma specialişti în domeniile înseşi, dar specialistul format în domeniul său trebue să fie dublat de un bun muzeograf când are această însărcinare. Este şi aici aceeaşi problemă ca la arhivă şi bibliotecă.

Miniaturistica, numismatica, sigilografia, heraldica şi *genealogia* urmăresc şi disciplinele în sine ca aplicare şi cunoaştere a domeniului nostru, dar toată atenţia se îndreaptă asupra nevoilor pe care le are arhivistica şi arhiveconomia de aportul lor. Deci e vorba de înţelegerea şi studierea actelor diplomatice cu concursul acestor discipline, care nu sunt înfăţişate în nici o parte ca discipline de sine stătătoare. Importanţa lor — mă gândesc în rândul întâi la genealogie — nu e cazul să o mai punem în lumină.

Arheologia medie şi *modernă,* nu trebue să înşele pe nimeni prin titlu. Tot ce aparţine arheologiei preistorice, protoistorice şi clasice nu interesează cursul decât ca o privire generală. Intenţia mea când l-am introdus în 1939, n'a fost alta decât aceea de a forma cunoscători ai elementului arheologic din timpurile creştine, a cărei cunoaştere este atât de necesară cercetării istorice dar mai ales disciplinelor auxiliare. In rândul întâiu intră aici

arhitectura (civilă, bisericească şi militară), artele plastice, ţesăturile şi miniaturistica a căror terminologie apare atât de bogat în documente. Deci e vorba de arheologie în slujba paleografiei diplomatice şi a criticei textelor, pentru ca împreună cu acestea să ajute la o cât mai serioasă analiză şi prezentare a izvoarelor istorice româneşti.

Metodologia şi Istoriografia, cu sens mai mult de istoria concepţiilor istorice, sunt cursuri de iniţiere în tainele cercetării istorice şi de cultură generală. Ele au rolul să informeze şi să deschidă orizonturi largi de cunoaştere şi interpretare a formelor istorice. Vor avea de tras profit de aici studenţii cu vocaţie pentru studiile istorice.

In sfârşit *expertiza grafică* şi *grafologia,* necesară studiului scrisului din trecut, depăşeşte domeniul strict arhivistic deoarece caută să pregătească şi experţi grafici pentru instanţele judiciare, care nu au unde să-şi facă o pregătire privitoare la falsurile scrisului actual. Punând la dispoziţia elevilor cunoştinţele de expertiză, unite cu ale celorlalte discipline care pot să-i adâncească interesul, credem că venim în ajutorul justiţiei care va putea pune mai multă încredere în rezultatele acestei discipline.

*

Din cele expuse până aici rezultă neîndoios că Şcoala de Arhivistică are o dublă menire:

1. Să formeze eruditi pentru cercetările ştiinţifice care să contribue la cunoaşterea materialului istoric naţional;

2. Să pregătească personalul necesar celor trei mari institute de cultură, care sunt arhiva, biblioteca şi muzeul.

Prin arhivă nu trebue să înţelegem numai arhiva istorică anume constituită, ci şi arhiva de registratură ori de unde ar fi ea (tribunal, prefectură, primărie, etc.) care simte încă şi mai multă nevoe de personal anume format şi care nu mai trebue să fie socotit cenuşereasa serviciilor administrative. Dorim aceasta pe baza a două consideren-

te: întâiu, că orice arhivă de această natură trebue să fie absolut promptă în îndatoririle sale şi orice hârtie e necesar să fie grabnic în mâna celui interesat, şi al doilea, considerent de natură istorică naţională, că de inteligenţa acestui arhivar şi de grija lui pentru organizare şi conservare depinde păstrarea arhivelor pentru viitor.

Dar pe lângă aceste îndatoriri, care sunt practice şi ştiinţifice, şcoala mai trebue să formeze şi alt spirit în aceste direcţii. Acesta este al devoţiunii şi al abnegaţiei. Fiecare absolvent al şcoalei trebue să fie pătruns de spiritul că materialul ce i se încredinţează are nevoe de protecţia lui nelimitată, că orice piesă de această natură e necesar să fie socotită ca o parte din sufletul său însuşi, ca mărturia unui strămoş al neamului său. Pe lângă aceasta trebue să fie dominat de un adânc spirit de abnegaţie. Orice piesă de arhivă, bibliotecă sau muzeu îşi găseşte un cercetător. Intre acesta şi conservator trebue să existe o încredere reciprocă şi o conlucrare fraternă. Trebue deci să dispară din arhive, biblioteci şi muzee orice umbră de neîncredere a cercetătorului. Aceasta va fi spre binele atât al instituţiilor înseşi cât şi al progresului cultural al neamului nostru.

Acesta este scopul final al şcoalei de arhivistică şi aici dorim să ajungem.

INTRODUCERE IN CRONOLOGIE

Introducere. — Definirea şi scopul cronologiei. — Istoria şi datarea faptelor. — Cronologia tehnică. — Măsurarea timpului azi. — Concordanţa datelor. — Manuale de cronologie.

Inceputurile cronologiei. — Cronologia actuală şi în trecut; bazele ei. — Ziua şi noaptea. — Luna. — Anotimpurile şi anul. — Anul solar şi anul lunar.

Alcătuirea calendarului. — Astronomia şi astrologia în slujba calendarului. — Calendarul egiptean, grecesc şi roman. — Reforma iuliană şi reforma gregoriană.

Datarea actelor. — Erele, perioadele şi ciclurile. — Suputarea sărbătorilor. — Inceputul anului. — Datarea prin magistraturi. — Data de zi.

Incheiere.

Cursul pe care îl vom face împreună anul acesta priveşte *cronologia.* Traducerea exactă a cuvântului înseamnă „vorbire despre timp" (λόγος, vorbire, cuvânt, discurs; şi χρόνος, timp). Dar „despre timp" *din punct de vedere al faptelor omeneşti* se ocupă istoria, iar *din punct de vedere al vieţii pământului* în sine şi în cosmos au să-şi spună cuvântul geologia şi astronomia. Cu toate acestea, ieşind din cadrul înţelesului general al cuvântului, *cronologia* a căpătat un sens tehnic special în vorbirea obişnuită a cercetătorilor trecutului. In această situaţie ea a devenit o disciplină auxiliară a istoriei având ca obiect studierea sistemelor diferite după care oamenii au măsurat şi socotit timpul care trece şi raportarea lor la sistemul după care ne orientăm noi acum. Numai datorită cronologiei critice vom putea să determinăm cât mai exact în timp datele istorice, scopul ei final.

Este dela sine înţeles că istoria nu poate fi studiată fără a ţinea seama de cronologie, care îi formează însăşi

osatura. E drept că prea multe date o pot face imposibil de acceptat, dar nu-i mai puţin adevărat că lipsa lor ne pune în situaţia neplăcută de a nu o înţelege. Insă asupra modului de întrebuinţare a datelor rămâne să se pronunţe istoricul însuşi; datoria disciplinei noastre este numai de a-i limpezi câmpul cercetărilor sale din punct de vedere al măsurării timpului şi al corelaţiei între datele istorice (sincronizare).

In general, pentru foarte mulţi inşi problema succesiunii şi contemporaneităţii datelor nu prezintă nicio importanţă. Este o mare greşală căci în felul acesta nu poate exista nici judecata logică a adevărului istoric. Şi fără temeiul adevărului istoria nu are rost. Raportul cauzalitate-finalitate există şi aici; dacă ordinea logică nu este cunoscută exact, nu poate fi valabil nici raţionamentul. Pe noi, cei dela această şcoală, nu ne interesează cronologia sub aspectul judecăţii istorice, care poate fi valabil, ci sub acela al tehnicei însăşi. In calitatea noastră de arhivişti, paleografi şi editori de texte trebue să fim în măsură a studia şi clasa astfel materialul istoric încât oricând certitudinea datei să nu lase nimic de dorit. De aceea cursul nostru este întâiu de toate un curs de cronologie tehnică istorică.

Nimic nu apare omului actual mai uşor, mai banal şi mai lesne de reţinut decât monotonia anilor, lunilor şi zilelor pe care le adăugăm automat unele la altele, număr de număr. In realitate nu este aşa. Dacă anul se măsoară azi aproape exact, nu putem spune tot astfel despre luni, care au termene convenţionale (28, 29, 30 şi 31 zile) şi zile, care au tot alt început pe faţa pământului. Şi azi *data săvârşirii şi cunoaşterii unui fapt* depinde de poziţia omului şi de direcţia înregistrării lui.

Socotirea cea mai uşoară pe care o facem este cu ziua (inclusiv noaptea), al cărei început şi sfârşit îl vedem. Totuşi, neputând determina cronometric acest moment,

pentru calcul mai uşor am ajuns *acum* la acordul tacit să începem ziua îndată ce s'a încheiat ora 12 din noapte (24), moment însemnat cu 0 (zero). Au mai multă dreptate astronomii cari iau ca bază ora 12 din zi, verticala absolută a razei solare, care poate fi mai uşor controlată şi care în mod cert desparte ziua în două părţi egale, dar ce haos ar fi dacă fiecare zi ar purta două date!

Aceasta e o întâie incertitudine pe care am înlăturat-o convenţional. Mai vine însă şi a doua. Acest moment este tot altul în fiecare punct de pe glob. In vreme ce aici la Bucureşti avem acum ora 15 (sau 3 d. a.) la Paris este ora 14 (2 d. a.) iar la San-Francisco 10 dimineaţa. Din potrivă, ora noastră de acum corespunde orei 8 (20) de seară la Calcutta sau 11 (23) la Tokio. Deci în acelaşi timp altă oră în alt loc. Tot convenţional s'a făcut şi aici o repartiţie mai de înţeles. Luându-se meridianele (360) ca bază s'a împărţit faţa globului în grupe de 15 meridiane fiecare. Rezultă astfel 24 zone aferente celor 24 de ore ale zilei, dându-se fiecărei zone *aproximativ* ora timpului mediu, în unele părţi ea însăşi schimbătoare după sezon. Acest sistem de calculare a timpului este acum generalizat şi deci uşor de reţinut. E sistemul fuselor orare după care ora civilă creşte (spre Est) şi descreşte (spre Vest) în raport cu Greenwich, din oră în oră cu fiecare fus de 15 grade longitudine.

Se mai adaugă însă şi a treia incertitudine. Meridianele sunt de obiceiu E. şi W. de Greenwich (Londra), sistemul cel mai răspândit căci mai sunt şi altele pe care le întâlnim în cartografie, descrieri de călătorii şi diferite însemnări, cum sunt meridianele Roma, Paris, Petersburg... Acestea se întâlnesc în meridianul 180 E. şi W., care trece prin insulele Figi din Pacific. In acelaşi moment la răsărit de această linie este *Duminică* iar la apus este *Luni*. Deci comunicatul pe care îl vor da Japonezii astăzi, Luni 16 Nov. 1942, va fi cunoscut la New-York

Duminică 15 Nov. Aceiaşi datare o comportă şi comunicatul britanic de azi faţă de Japonia. Este deci necesar să facem o corespondenţă de date chiar şi acum.

Problema corespondenţei datelor din trecut se pune mult mai mult decât azi, iar raportarea lor la modul nostru actual de socotire a timpului aduce o dificultate în plus. Rezolvarea acestei probleme n'o poate aduce decât cronologia tehnică, pe care vom încerca să o înfăţişăm azi în liniile ei mari.

Incă de timpuriu s'a simţit nevoia cunoaşterii cronologiei, osatura istoriei, mai ales pentru fixarea datelor sacre. Din acest motiv determinarea principiilor de calcul a plecat din rândul bisericii, avându-se mai totdeauna la bază formele de datare menţionate în documente: ere, perioade, sărbători, etc. In acest sens s'au alcătuit de timpuriu multe manuale. Din cele mai vechi amintim numai numele lui Scaliger şi Denis Petau, a căror polemică a servit iniţiativii călugărilor Benedictini [1]).

Văzând în texte, mai ales în cele hagiografice, variaţia de date privitoare la acelaşi fapt istoric, sp. ex. naşterea, moartea, canonizarea unui sfânt, călugării Benedictini au căutat să le urmărească şi să le verifice prin toate textele şi documentele cunoscute, coroborând şi datele între ele. Rezultatul îndelungilor lor cercetări a fost cartea de bază a cronologiei: *Manualul pentru verificarea datelor* [2]). Este cartea fundamentală dela care pleacă toate manualele, desvoltate sau reduse după nevoile locului. Trebue să

1) J. Scaliger, *Opus de emendatione temporum*, Paris 1583 (şi alte ediţii); P. Denis Petau, *Opus de doctrina temporum*, 2 vol. Paris 1617, şi *Rationarium temporum*, 2 vol. Paris 1633 (cu mai multe ediţii).

2) *L'Art de vérifier les dates*, Paris 1750, începută de călugărul Maur d'Antine, continuată şi publicată de călugării Ch. Clémencet şi Ursin Durand; ed. II, 1770 şi III, în 3 vol., 1783—1787, au fost revizuite de călugărul François Clément, iar a IV-a, în două forme, una în 44 vol. şi alta în 11 vol., 1818—1844, de Saint-Allais.

amintim aici şi verificările matematice făcute de Ideler [1]) şi Ginzel [2]). Acestea au fost folosite de autorii manualelor de cronologie mai noui, ca Mas-Latrie [3]), Brinckmeier [4]), Grotefend [5]), şi Giry [6]), ca să nu mai amintim decât pe cei mai cunoscuţi [7]). La lucrările acestora ne vom adresa tot timpul spre a afla datele care ne sunt necesare [8]).

Pentru orientul ortodox nu avem însă manuale îndrumătoare [9]) şi trebuie să recurgem la calcul şi la păscălii vechi pentru date şi la *sinaxare* şi *minee* pentru sfinţi şi sărbători.

1) Chr.—L. Ideler, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, 2 vol., Berlin 1825—1826; şi ediţie prescurtată: *Lehrbuch der Chronologie*, Berlin 1831.

2) F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, 3 vol. Leipzig 1906—1911.

3) L. de Mas-Latrie, *Dictionnaire de statistique religieuse et de l'art de vérifier les dates*, Paris 1851 (Enciclopedia Migne), şi *Trésor de chronologie, d'histoire et de géographie pour l'étude et l'emploi des documents du moyen âge*, Paris 1889.

4) Ed. Brinckmeier, *Praktisches Handbuch der historischen Chronologie aller Zeiten und Völker besonders des Mittelalters*, ed. II, Berlin 1882.

5) H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutchen Mittelalters und der Neuzeit*, 2 tom. în 3 vol., Hannover 1891—1898; şi prescurtarea: *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutchen Mittelalters und der Neuzeit*, ed. VII, Hannover 1935.

6) A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris 1894; ed. nouă anastatică în 2 vol. 1925; are un larg capitol de cronologie tehnică (p. 79—314).

7) In mod curent ne folosim de manualul lui Giry şi de prescurtarea lui Grotefend, la care adăugăm foarte practica lucrare a lui Hans Lietzmann, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1—2000 nach Christus*, Berlin—Leipzig 1934 (col. Göschen, Nr. 1085).

8) O prezentare sumară şi la E. Cavaignac, *Chronologie de l'histoire mondiale*, ed. II, Paris 1934.

9) Cf. însă I. Martinov, *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, Bruxelles 1863.

Astfel de preocupări există şi în literatura noastră dar de caracter mult mai general, calendaristic. Probleme de strictă cronologie a tratat cu multă competinţă Nicolae Docan [1]).

* * *

Temeiurile cronologiei actuale stau în două elemente: anul solar sau tropic măsurat la 365 zile, 5 ore, 48 minute şi 46 secunde, care este o certitudine, şi măsurarea anilor dela naşterea lui Hristos, care a ajuns acum la 1942 ani, dată însă incertă pentru eveniment dar generalizată în practică. Toate celelalte elemente care se mai adaugă nu sunt decât componente de amănunt ale acestora.

Dar n'a fost aşa totdeauna. Multă vreme omul n'a putut cunoaşte timpul exact, măsurând anul ori cu mai puţine zile decât avea ori cu mai multe. Adeseori nici n'a numărat ani tropici, de care nu-şi dădea seama, ci ani lunari de 12, respectiv 13, lunaţiuni (lunaţiunea: dela luna nouă, σύνοδος, la luna nouă fiind de 29 zile, 12 ore, 44 minute şi 3 secunde). Nu rareori nici acest fel de socotire nu i-a fost cunoscut în succesiuneea sa şi a făcut datarea prin sărbători sau magistraturi. Noi trebue să cunoaştem orice sistem, să-l verificăm şi apoi să coroborăm datele.

Incă dela început omul a căutat să măsoare şi să socotească scurgerea vremii. Evident că aceasta nu s'a făcut decât în mod foarte sumar, empiric, dat fiind neînsemnatul spirit de observaţie şi posibilităţile de cercetare ale omului primitiv şi de mai târziu. Raţiunea lui nu era suficient de desvoltată şi nu putea să socotească decât elementele primare, câte cădeau în înţelegerea lui imediată.

Mai întâiu două elemente esenţiale i-au dominat ob-

1) N. Docan, *Despre elementele cronologice în documentele româneşti*, Anal. Acad. Rom. *Mem. Sect. Ist.* seria II, tom. XXXII, 1910, cu literatura mai veche.

servaţia: ziua şi noaptea, rezultat al apariţiei şi dispariţiei dela orizontul lui a soarelui şi a lunei cu stelele, toate deopotrivă de nelămurit pentru el. Tradiţia acestei întâi socotiri a vremii a durat milenii. Moise însuşi a consacrat acest procedeu de socotire punând facerea lumii pe zile *(Geneza,* I. 3—5). La fel a socotit toată cosmogonia clasică. Hesiod *(Theogonia)* şi Ovidiu *(Metamorfozele)* le adoptă cu toate că trăiesc în epoca altor forme de computare a timpului. Când şi alte elemente de cronologie s'au adaus calculării timpului mai îndelungat, ziua şi noaptea au rămas ca măsură de timp accesibilă oricui.

Cu vremea s'a putut vedea că nici soarele nici luna nu au acelaşi drum în fiecare zi sau noapte, punctul de apariţie şi dispariţie dela orizont fiind schimbător. Odată cu această mişcare se schimba şi mediul alternând zilele călduroase cu cele răcoroase. Vegetaţia însăşi era în strânsă legătură cu aceste apropieri şi depărtări, a căror periodicitate a început să fie reţinută. Din acest motiv s'au adăugat şi alte elemente de socotire. Timpul dela o schimbare a lunei până la revenirea ei la aceeaşi înfăţişare, uşor de observat mai ales dela lună nouă la lună nouă, a fost cel dintâiu element empiric de calculare pornit mai mult din anumite superstiţii. Această durată a fost împărţită în patru grupuri distincte: fazele lunii sau pătrarele, care sunt şi astăzi elemente esenţiale în observarea vremii şi figurează în calendarele populare prin semne convenţionale [1]).

S'a observat apoi schimbarea naturii care, evident, s'a pus iarăşi în raport cu fazele solare. Astfel s'au fixat anotimpurile, cel mai fericit câştig pentru economia omului. Dar în felul acesta s'a ajuns la cunoaşterea *anului.*

Corelaţia între luni, observate precis, şi ani, greu de

1) Luna nouă, întâiul pătrar, luna plină şi al treilea pătrar. De aceste pătrare se leagă o serie întreagă de observări meteorologice pe care noi încă trebue să le cunoaştem.

precizat, nu s'a putut face uşor. Totuşi, în interiorul unui ciclu al anotimpurilor, omul s'a putut conduce ţinând seama de fazele lunare. Superstiţia îl obliga să ţie bine această socoteală.

Săptămâna, pe care o aminteşte Moise fără numele zilelor, n'a fost cunoscută de Egipteni, Greci şi Romani. Creştinismul a împrumutat-o dela Evrei şi a generalizat folosirea ei ca despărţire a zilelor în zile lucrătoare şi ziua Domnului.

Cu acest sistem de calculare omenirea s'a condus milenii. Omul a putut să-şi ordone munca sa cu prevederea necesară pe aproximativ un an, dar n'a putut număra corect anul solar. Greutăţile care interveneau între el şi observarea timpului cert al schimbărilor astrale l-au făcut să rămână la cronologicizări felurite: în ani solari mai mult sau mai puţin exacţi, în ani lunari de 12 sau 13 lunaţiuni (cu o intercalară) şi în multe alte feluri cu aceeaşi bază solară sau lunară, cu diferenţe simţitoare faţă de anul tropic. Aceste diferenţe sunt destul de importante. Nici azi nu putem face corespondenţa decât cu mare grijă.

Oricare ar fi fost calculul pe care l-a avut în vedere omul noi constatăm că el a avut la îndemână trei elemente călăuzitoare: stelele, soarele şi luna, după care şi-a numărat zilele, lunile şi anii. Pe observaţia circuitului acestor elemente el a încercat să-şi fixeze un calendar, adecă o evidenţă a zilelor de sărbătoare şi lucrătoare, scop unic al oricărui calendar vechiu. Pentru împlinirea acestei meniri sacre astrologia din antichitate şi apoi astrologia ca cercetare strict ştiinţifică, au avut mult de lucrat şi cu deosebit succes.

Nu ştim când s'au făcut cele dintâiu observaţii calendaristice şi nici unde. Din anumite date egiptene putem constata totuşi că cel mai vechiu calendar aparţine Egiptului şi se urcă la anul 4236 în. de Hs. Cineva din Heliopolis a constatat că apele Nilului cresc în coincidenţă cu răsăritul heliac al planetei Sirius *(Sothis)*. Datorită acestei observaţii s'a putut fixa un calendar anual de 365 zile. Acest an era mai mic decât anul solar cam cu 6 ore, de aceea inundarea (anul civil) nu corespundea cu anul solar decât după scurgerea unui ciclu sothiac de 1461 ani [1]). Datorită acestor observaţii calendarul egiptean, în ultima sa formă, întocmai ca şi cel etiopian, ajunsese să aibă 12 luni a 30 zile (=360 zile anual), adăugând însă la sfârşitul anului, după Mesori, 5 epagomene (24—28 Aug.), dând astfel un total de 365 zile, plus una în anii bisecţi (29 Aug.), care formează anul civil egiptean [2]).

Profitând de aceste date calendarul grecesc (ἡμερολόγιον, μηνολόγιον) ajunge mai repede la o indicare mai corectă a sărbătorilor. Cu toate acestea ele rămân să fie anunţate publicului tot de un dregător religios (ἱερομνήμων) anume însărcinat cu ţinerea acestor socoteli. Şi anul grecesc avea 12 luni, care purtau tot alt nume în fiecare cetate [3]), iar zilele se numărau pe decade.

Oricum însă, punctul principal era câştigat. Inundaţia Nilului şi apariţia heliacă a lui Sothis dădeau un control; repetarea fazelor lunare după 19 ani solari adăuga pe al doilea. Mai trebuia să se afle micile diferenţe de

---

1. Precizăm că prin anul nostru solar înţelegem *anul tropic* de 365 zile, 5 ore, 48 minute şi 46 secunde, care se deosebeşte de anul astronomic *sideral* de 365 z. 6 h., 9 m. şi 9,5 s.

2. In transcrierea grecească lunile egiptene sunt: 1(Θώθ, 2) Φαῶφι, 3) Ἁθύρ, 4) Χοίακ, 5) Τύβι, 6) Μεχίρ, 7) Φαμενώθ, 8) Φαρμούθι, 9) Παχών, 10) Παῦνι, 11) Ἐπιφ, 12) Μεσωρή şi 1—5/6 ἐπαγόμεναι.

3. Sp. ex. la Atena: 1) Ἑκατομβαιών, 2) Μεταγειτνιών, 3) Βοηδρομιών, 4) Πυανεψιών, 5) Μαιμακτηριών, 6) Ποσειδεών, 7) Γαμηλιών, 8) Ἀνθεστηριών, 9) Ἐλαφηβολιών, 10) Μουνιχιών, 11) Θαργηλιών, 12) Σκιροφοριών. Calendarul macedonean, cu mai largă circulaţie, avea lunile: 1) Δῖος, 2) Ἀπελλαῖος, 3) Αὐδναῖος, 4) Περίτιος, 5) Δύστρος, 6) Ξανδικός, 7) Ἀρτεμίσιος, 8) Δαίσιος, 9) Πάνεμος, 10) Δώιος, 11) Γορπιαῖος, 12) Ὑπερβερεταῖος.

timp, pe care nimeni nu le putea observa atunci, pentru corectarea unor întârzieri ale vremii care erau observate dar rămâneau inexplicabile.

Cu acest calendar ne apropiem mai mult de calendarul normal prin Greci. Pe timpul lui Pericle, Meton ajutat de Eucmedon au observat corelaţia între 235 lunaţiuni şi 19 ani (6940 zile). Era o descoperire dintre cele mai importante *(numerus aureus)* pentru alcătuirea calendarului, care rămâne însă tot greu de calculat chiar şi după reforma mai târzie, a lui Calipp.

In parte aceste nepotriviri aveau să le corecteze Romanii. Calendarul roman *(fasti, kalendarium)* are şi el o evoluţie lungă şi multă vreme mai înapoiată decât a Egiptenilor şi a Grecilor. Tradiţia atribuia lui Romulus introducerea unui calendar de zece luni cu un total de 304 zile şi mai multe zile intercalare, care nu corespundea în nici un fel cu anul solar, căci baza lui era probabil lunară.

Numa Pompiliu a făcut o nouă îndreptare adăugând la sfârşitul anului încă două luni, Ianuarie şi Februarie, ajungând la 355 zile. Era tot an lunar, care rămânea în urmă cu 10—11 zile faţă de anul solar, iar zilele lipsă se adăugau după 22 Februarie la fiecare doi ani printr'o lună specială *(mensis intercalaris* sau *Mercedonius)*, care avea alternativ 22 şi 23 zile. Anii intercalari erau anunţaţi de *Rex sacrorum*, care era supus influenţei politice şi de aceea calendarul roman era plin de confusii.

Confusia produsă mai ales prin reforma propusă de *Decemviri* a hotărît pe Iulius Caesar să facă o nouă îndreptare a calendarului. Ajutat de Sosigene, care cunoştea bine calendarul grecesc şi egiptean, Cesar a dat reforma cunoscută sub numele de *calendarul iulian*. Mai întâiu a schimbat ordinea lunilor, cărora le-a dat numărul de zile pe care îl ştim, şi a pus la inceputul anului pe Ianuarie şi pe Februarie. Anul are 365 zile plus o zi în plus

(dies intercalaris) la fiecare al patrulea an, introdusă ca a 6-a bis calendă a lui Martie *(bis kal. Mart.)*. Noul calendar s'a introdus în anul 45 în. de Hs. *(ab U. C. 709)*. Zilele se numărau înainte de *Nonae* (4—6 zile), *Idus* (6—8 zile) şi *Calendae* (16—19 zile).

In anul 44 în. de Hs., primul an iulian, luna Quintilis luă numele de *Iulius*, iar în a. 8 în. de Hs., Sextilis primi pe acela de *Augustus*. De atunci înainte calendarul roman se generalizează şi aşa îl avem şi noi. Mica diferenţă care a scăpat calculului lui Sosigene a fost corectată de Papa Grigore XIII (Ugo Buoncompagni) în anul 1582. Această îndreptare a pătruns greu de tot în lumea noastră. Am fost, şi mai sunt încă, mult mai refractari îmbunătăţirilor decât au fost anticii faţă de diversele reforme pe care le-au primit. Amintim că lumea contemporană încearcă acum şi alte reforme. E de văzut la ce rezultate vor ajunge, fiindcă tinde să facă anul mecanic.

Pentru a avea tabloul exact al datelor este necesar să ţinem seama de felul cum calculau contemporanii şi de raportarea acestui calcul la felul nostru de calculare. Pentru aceasta ne ajutăm de toate datele de control pe care ni le dă calculul matematic şi cele care reies din cercetarea izvoarelor istorice contemporane. Care sunt aceste date putem să vedem dintr'o singură datare. Un document din sec. XII are următoarea dată: „Acta sunt haec anno ab Incarnatione Domini MCIX, Indictione II, Epacta XVII, Concurrente IV, Cyclus lunaris V, Cyclus Decemnovennalis VIII, Regularis Paschae IV, Terminus Paschalis XIV, Cal. Maji, Dies Paschalis VII cal. Maji, Lunae ipsius (dies Paschae) XXI“ [1]). Sau data unei cărţi tipărită la 1546 de Filip Moldoveanul: „în anul 7054, dela naşterea lui Hristos 1546, crugul soarelui 28; şi în crugul soarelui litera dominicală r, crugul lunii 19 şi în crugul lunii nu-

1) Cf. Brinckmeier, o. c. p. VII—VIII.

mărul de aur... şi indiction 4... luna Iunie ziua 22"[1]). Căutând data exactă a acestor referinţe vom şti să facem orice operaţie asemănătoare, chiar când textele vor da una sau alta din aceste date, deşi mai greu când lipseşte una din cele principale, anul erei sau al ciclului.

Dacă răsfoim orice colecţie de documente medievale vedem că acestea sunt datate felurit. Diversitatea datărilor o putem reduce la:

1. Date prin *ere,* numărarea continuă a anilor într'o succesiune oarecare:

2. Date prin *perioade* şi *cicluri,* anii revin la numărare după închiderea perioadei sau a ciclului;

3. Date prin *anul magistraturii,* adecă al funcţiunii pe care o îndeplineşte emitentul sau al suveranului respectiv: împărat, consul, rege, principe, pontifice, etc.;

4. Dată prin *lună şi zi* după sistemul vremii prin sărbători mobile, sărbători fixe sau alte elemente de suputare.

Prin *eră* înţelegem sistemul de numărare succesivă a anilor solari sau lunari plecând dela o dată mai mult sau mai puţin exactă. Există un număr impresionant de astfel de ere, căci în fiecare parte a lumii a existat un motiv local pentru o astfel de numărătoare. Dăm câteva exemple mai cunoscute.

Era bizantină, imperială sau constantinopolitană, cunoscută mai ales sub numele *dela Facerea lumii,* a fost introdusă prin sec. VII d. Hs. Apare pentru întâia dată în *Chronicon Paschale* şi e folosită între alţii de Cedren şi Theodor Gaza. A fost adoptată de Ruşi şi de noi. Se consideră începutul lumii cu 5508 ani în. de Hs. Este era zisă eclesiastică, deoarece anul grecesc era socotit la 5598 în. de Hs.

1) Cf. *Revista Istorică,* XVI (1930), p. 126; D. P. Bogdan, *Contribuţiuni la bibliografia românească veche,* în *Biserica Ortodoxă Română,* LVI (1938), p. 58.

Se calculează: din anul dat se scade 5508 pentru lunile Ian.-Aug. şi 5509 pentru lunile Sept.-Dec.

Era alexandrină, concepută de Anianus, consideră începutul lumii în anul 5501 în. de Hs. E folosită de Maximus, Theophanes şi Syncellus.

Era antiohiană, introdusă în sec. V de Panodorus. Egipteanul, consideră începutul lumii la 5492 (după alţii 5493) Aug. 29 în. de Hs. Este sistemul întrebuinţat uneori şi de Syncellus în cronografia sa.

Era romană (ab Urbe condita) numără anii dela fundarea Romei (753 în. de Hs., după calculul varronian). Anul ab U. c. 754 corespunde cu A. D. 1.

Se calculează scăzând cifra dată, dacă este mai mică (suntem în. de Hs.), din 754, sau scăzând 753 din cifra dată, dacă este mai mare (suntem d. Hs.).

Era seleucidă (siro-macedoneană) introdusă de Diadochi la 312 în. de Hs.

Era spaniolă începe la 38 în. de Hs. Nu ne e cunoscută împrejurarea în care s'a introdus.

Era creştină (Anul Domnului) introdusă în sec. VI, de călugărul scit Daniil cel Mic (Exiguus). Numără anii dela naşterea Domnului cu o eroare, se pare, de 3—7 ani. S'a introdus foarte greu în lumea creştină; azi însă s'a generalizat şi la necreştini. E menţionată în acte sub formulele: anno gratiae, anno Domini, anno a Nativitate, anno ab Incarnatione.

Era armeană introdusă de Armeni la 9 Iulie 552 d. Hs. în urma conciliului dela Tiben. La calcul se adaugă 551 ani la anul dat.

Era mahomedană, Hegira, Higret, începe Vineri 15 Iulie (după alţii Joi 15 Iulie) 622, ziua fugii lui Mahomed dela Meca la Medina. Anii sunt lunari şi calcularea se face mai greu (calcul matematic sau table).

Era libertăţii sau a *Revoluţiei Franceze* e folosită în Franţa (1792—1805). Calcularea nu e uşoară.

Era fascistă (începe la 28 Oct. 1922 *(Marcia su Roma)*. E folosită în Italia alături de anul creştin.

Mai sunt şi alte ere pe care nu le mai amintim. In general, având un punct de plecare ştiut şi o succesiune a anilor, corespondenţa se face destul de uşor. Trebue să ţinem seama totdeauna de ziua cu care începe anul.

Alt sistem de datare este acela prin *perioade*, care sunt formate dintr'un număr precis de ani. Odată încheiat şirul anilor se revine cu numărătoarea la primul an.

Olimpiada este o perioadă de patru ani care corespunde timpului jocurilor panhelenice dela Olimpia, fiecare an păstrându-şi ordinea în numărătoare (Nr. olimp., al II-lea, al III-lea, etc.), anul bisextil indicând numărul de ordine al perioadei. Aici însă se numără şi ciclurile încheiate. Astfel se zice anul al III-lea din olimpiada 172 (172,3). Deaceea *olimpiada este eră şi perioadă în acelaşi timp.*

Sistemul acesta a fost introdus în anul 776 în. de Hs. (1 Iulie) şi e folosit întâiu de Herodot şi de Tucidide. Anul I al olimpiadei 195 corespunde cu A. D. 1. Calculul este deosebit pentru olimpiadele mai mici de 195 (suntem în. de Hs.) şi mai mari (suntem d. Hs.), însă este uşor de făcut [1]).

Indictionul este o perioadă de 15 ani, de origine fiscală. Pare să fie introdus de Adrian dar se generalizează abia sub Constantin cel Mare (313). Se indică anul de

---

1) a) *Calculul olimpiadelor mici:* ex. 172,3=90 în. de Hs. Scădem o unitate (1) din numărul olimpiadei; rămăşiţa se înmulţeşte cu 4, produsul se adaugă cu numărul anului din olimpiadă, suma se scade din 777. b) *Calculul olimpiadelor mari;* ex. 263,2= 274 d. Hs. Se fac aceleaşi operaţiuni, dar din suma ultimă se scade 776.

a) 172 — 1 = 171
171 × 4 = 684
684 + 3 = 687
777 — 687 = 90 în. d. Hs.

b) 263 — 1 = 262
262 × 4 = 1048
1048 + 2 = 1050
1050 — 776 = 274 d. Hs.

ordine din perioadă, care trebue determinată prin alte elemente din textul respectiv. Ziua de început e variabilă [1]). E întrebuinţat foarte des, mai ales în Orient (Sf. Atanasie, Sf. Ambrosie).

Numărul de aur (numerus aureus) Calculul lui Meton dovedise că 6940 zile sau 235 lunaţiuni (luni sinodale) corespund cu un ciclu de 19 ani *(circulus decemnovennalis* sau ἐννεακαιδεκαετηρίς), care a fost primit de Atena la 16 Iulie 433 în. de Hs. Calculul era aşa de important încât era scris totdeauna cu litere de aur, de unde numele [2]).

Ciclul lunar (crugul lunii) corespunde cu numărul de aur, însă începe cu trei ani mai târziu [3]).

Ciclul solar (cyclus solaris, circulus solaris, crugul soarelui) este de 28 de ani (4×7 ani), rezultat din înmulţirea numărul anilor comuni plus bisextul (3+1=4) cu numărul zilelor săptămânii (7, care au dat *literele dominicale).* După 28 de ani zilele săptămânii revin la aceleaşi date din luna anului. Serveşte la calcularea Paştelui cu ajutorul *literei dominicale,* de aceia i se mai zice şi *ciclul literilor dominicale* [4]). Inceputul este pus la anul 9 în. de Hs.

---

1) Aci nu e vorba de o calculare ci de verificarea scriitorului care a datat astfel actul. Această verificare se face: a) fie din anul dela Hs. (M) scăzând 312 şi împărţind restul cu 15, rămăşiţa arătând indictionul (câtul nu ne interesează); b) fie adăugând 3 la M şi împărţind suma cu 15. c) Când cunoaştem leatul (L), anul dela Facerea lumii, îl împărţim direct cu 15. Când rămăşiţa este 0 (nula) înseamnă că avem indictionul 15 (se încheia perioada).

2) Se calculează socotindu-se începutul la a. 1 în. de Hs., 29 Martie sau 29 Aug. Deci: M+1 : 19, rămăşiţa = n. de aur; la noi L+3 : 19, rămăşiţa = n. de aur.

3) Deci: M—2 : 19, răm. = c. l., sau M+17 : 19, răm. = c. l.; la noi; L : 19, răm. = cr. l., dovadă că altul e începutul numărării.

4) Ordinea în ciclu se verifică prin: M+9 : 28, răm. = c. sol. La noi alta e data începutului (20 în. de Hs.) şi se calculează deosebit: a) L : 28, răm. = cr. soar. b) M+20 : 28, răm. = cr. s. c.). M—8 : 28, răm. = c. s. Deasemeni pentru stilul gregorian se calculează în alt mod.

Ciclul pascal. Din combinarea ciclului solar cu ciclul lunar (28×19=532) s'a constatat că se formează un ciclu de 532 ani în care atât fazele lunare cât şi cele solare revin la aceleaşi date. Este ceea ce se numeşte calendarul perpetuu [1]).

Pe lângă elementele de suputare calendaristică pe care le-am arătat până acum trebue să spunem, cu titlu de informaţie, că mai sunt şi altele care serveau tot la suputarea Paştelui. Le enunţăm şi pe acestea mai mult pentru satisfacerea unei curiosităţi legitime.

Litera dominicală. Orice an începe cu una din cele şapte zile ale săptămânii. Pentru a-i cunoaşte calendarul s'a afectat fiecăruia câte o literă dela începutul alfabetului (A—G), care arată a câtea zi din an a fost prima Duminică. Anii bisecţi au două litere (prima pentru Ian.-Febr., a doua pentru Mart.-Dec.) [2]). Uneori literile sunt indicate prin ordinea lor (litera I-a, a II-a, etc., care corespund cu A, B, C, etc.).

Concurenta (concurrentes, epactae solis, epactae majores, la noi *mâna anului).* Se iau şapte cifre convenţionale (1—7) afectate fiecărei zi de săptămână spre a exprima ziua săptămânii în care cade 24 Martie [3]). Se conduce după ciclul de 28 ani.

Concurenta serveşte şi la aflarea zilei săptămânii cu care începe fiecare lună, ajutându-se de mâna anului.

Epacta (epactae minores, epactae lunares, adjectiones lunae, la noi *temelion, temelia lunii, temelia).* Lit. dom. serveşte ca să aflăm corespondenţa între zilele săptămânii şi data lor; spre a afla însă corespondenţa zilelor cu fazele lunare ne servim de *epacte,* care indică diferenţa în zile între anul solar şi anul lunar la 1 Ian. (după alţii la 1 sau 22 Mart.). Se bazează pe ciclul de 19 ani; schimbarea se face la 1 Sept. Din punct de vedere matematic este un calcul cu totul relativ.

Există o corespondenţă între epacte şi celelalte elemente de suputare, dar se poate şi calcula [1]).

Regularia este de mai multe feluri: *regulares pasche, regulares solares mensium, regulares lunares mensium, regulares clavium.* In regulariile lunare este vorba de nişte cifre convenţionale afectate lunilor cu care putem afla ziua de săptămână începătoare de fiecare lună; la noi li se zice *epacte* sau *mâna lunilor.* Se urmăresc prin corespondenţa cu alte elemente computistice.

Cheia Paştelui sau a sărbătorilor mobile cuprinde o serie de litere sau cifre (1—35), care arată cele 35 de posibilităţi de fixare a Paştelui (22 Martie—25 Aprilie), dată de care se leagă şi toate datele celorlalte sărbători mobile [2]).

Cunoscând ordinea literei în alfabet sau a cifrei afectată unui an vom şti a câta zi după 22 Martie este Duminica Paştelui.

Legiuita fască indică data calendaristică după care poate cădea Paştele (21 Martie—18 Aprilie).

---

1) Se calculează: M + 1 : 532, răm. = c. p.; la noi: L : 532, răm. = cr. pas. Altul este începutul.

2) Dacă se spune că lit. dom. a unui an este E, înseamnă că 1 Ian. a fost într'o Miercuri (A = Miercuri, B = Joi, C = Vineri, D = Sâmbătă, E = Duminică); mergem descrescând cu literile în fiecare zi a săptămânii până ajungem la E, litera Duminicii însăşi.

3) Corespondenţa este în ordine inversă: $\frac{1,}{F}\ \frac{2,}{E}\ \frac{3,}{D}\ \frac{4,}{C}\ \frac{5,}{B}\ \frac{6,}{A}\ \frac{7,}{G}$

1. Luna se consideră de 30 zile (în loc de 29 zile, 12 ore, 44 minute şi 3 sec.). Nr. epactei a ieşit din următoarea socoteală a diferenţelor de zile între anul solar şi anul lunar din ciclu, al treilea an lunar fiind totdeauna embolismic *(saltus lunae).*

Anul 1 = 11 zile diferenţa.
" 2 = 11 + 11 = 22 zile.
" 3 = 22 + 11 = 33 — 30 = 3 zile.
" 4 = 3 + 11 = 14 zile...

2) Această cheie este indicată prin număr (1—35) sau literă. Păscăliile noastre sau literile slavone din alfabet cu altă valoare numerică decât aceea pe care o au în numeral.

Cunoscând toate aceste elemente încă nu putem spune că am fi în măsură să calculăm toate corespondenţele. Trebue să mai ştim şi altele.

Intre acestea în rândul întâiu trebuie să ştim că *anul* nu are acelaşi început pretutindeni şi în toate timpurile. E necesar să cunoaştem şi *stilurile:*

1 Ianuarie (Stilul Circumciziei);

1 Martie (Stilul veneţian);

21 sau *22 Martie* (Stilul echinocţiului de primăvară);

25 Martie (Stilul Bunei Vestiri), cu două începuturi: *Calculus Pisanus* începe la 25 Martie înainte de Naşterea Domnului; 2) *Calculus Florentinus* începe la 25 Martie posterior Naşterii (diferenţa e de un an);

1 Septemvrie (Stilul bizantin);

21 sau *22 Sept.* (Stilul echinocţiului de toamnă);

24 Sept. Stilul anglo-saxon, calculul lui Beda);

25 Decemvrie (Anno a Nativitate).

Trebue să atragem aici din nou atenţia asupra necesităţii cunoaşterii diferenţelor între stilul Iulian şi stilul Gregorian şi diferitele date şi locuri când a fost adoptat acesta din urmă [1]).

Mai trebue să ştim deasemeni că multe documente sunt datate cu anul magistraturii (imperiu, consulat, regalitate, pontificat, etc.) Pentru corespondenţa acestora ne vom adresa listelor respective [2]).

In sfârşit, data de lună şi zi e prezentată foarte variabil, ori după câte un calendar ieşit din uz (sp. ex. calendarul roman), ori după sărbători sau zi de săptămână (sp. ex. a 3-a zi după Duminica Orbului; Vineri înainte de Sf. Nicolae ,etc.), care toate cer o bună cunoaştere a calendarului spre a fi redate după calculul nostru.

1) V. expicaţia pe care am dat-o în *Liste de Suverani*, în *Hrisovul*, 1 (1941), p. 142—147 (şi extras). v. mai sus, p. 232—238.

2) Foarte numeroase la alţii. Pentru noi şi vecinii noştri, trimit la ale mele *Liste de Suverani*, l. c.

Tot în obligaţiile noastre intră şi determinarea împărţirii zilei, care nu este aceeaşi pretutindeni.

In concluzie, cronologia va comporta un istoric al calendarului, cu reformele lui succesive care au căutat să pună de acord numărul zilelor şi anului cu rotaţia pământului în jurul soarelui, după ştiinţa noastră de azi, a soarelui deasupra pământului în concepţia veche. Apoi vom studia sistemele de datare întrebuinţate de oameni în diferite epoci şi locuri, oricare ar fi ele.

Avem de a face, fără îndoială, cu o serie întreagă de dificultăţi şi nepotriviri, peste care trebue să trecem. Ele sunt însă mai mult de ordin practic decât teoretic şi de acea oricine le poate învinge uşor prin observarea unor date certe, aplicarea unor reguli de calcul simple şi prin câteva informaţii de natură istorică.

Toate acestea vor fi cercetate de noi împreună în anul acesta [1]).

1) Lecţie de deschidere a cursului de cronologie la Şcoala de Arhivistică, ţinută la 16 Noemvrie 1942.

INDREPTĂRI

Pag.	rând:	în loc de:	ceteşte:
9	12	noţiuni . . . înseşi	spre a sfârşi cu *noţiunea.*
27	3	cunoaşere	cunoaştere
41	2 n. 1	Hurmuzuki,	Hurmuzaki,
61	21	δογμα	δόγμα
61	21	carte	carte,
69	8	Propoganda	Propaganda
69	2 de jos	*propagande*	*propaganda*
83	2 n. 3	tersburg	St. Petersburg
167	19	sicillicus	sicilicus
170	21	αιλύρα	φιλύρα
174	2 de jos	ὀπισθὄγραφος	ὀπισθόγραφος
196	25	σελçί.	σελίς.
258	11 de jos	Bagdan	Bogdan
259	4	Rgman	Roman
261	12	Dabijna	Dabija
267	1 n. 2	1336	1366
273	13—14	Petru Deljan Alussian	Petru Deljan Alussian
276	7 de jos	Cacak	Cacak
283	1 n. 1	Austrei	Austriei
302	11		iscăli
313	6	cără	cătră
316	6	pünă	până
316	21	orgnizate	organizate

N. B. — Câteva litere diacritice pentru *ci, gi* lipsind tipografiei, s'au pus *c, g* în loc. Cetitorul le va recunoaşte.

TABLA MATERIEI

	Pag.
Prefaţă	5
1. *Ştiinţele auxiliare ale istoriei*	7—26

I. *Introducere:* 1. Şcoala de Arhivistică şi paleografie. 7. Scopurile ei, 7—9.

II. *Istoria şi ştiinţele auxiliare:* definiţia istoriei, 9—11. ştiinţele auxiliare, 11—12. *Majore:* Geografia, 12. Arheologia, 12—13. Geologia. 13. Filologia, 14—15. Antropologia, 15—16. Sociologia, 16. Dreptul, 16. Filosofia, 16—17. 2.*Minore:* Arhivistica. 17—18. Paleografia, 18—19. Diplomatica. 19—20. Grafologia, 20—21. Cronologia, 21. Sigilografia, 21. Heraldica, 21. Numismatica, 21. Medalistica, 21—22. Miniaturistica, 22 Genealogia, 22. Epigrafia, 22. Bibliologia, 22—23. Terminologia diversă, 23—24.

III. *Incheiere:* 1. Formele de prezentare ale istoriei: povestită, pragmatică, genetică, 24. concepţiile filosofice, 24. 2. Caracterul istoriei: între ştiinţă şi artă, 24—26; ştiinţă de raţionament, 26.

2. *Introducere în diplomatică*	27—46

I. *Introducere:* Dorinţa de cunoaştere ca semn al civilizaţiei, 27—29. Istoria ca disciplină a cunoaşterii trecutului, 29. Cunoaşterea trecutului se întremeiază pe izvoare: scrise, nescrise, directe, indirecte, *urmele* trecutului, 29—30.

II.*Critica izvoarelor istorice:* Izvoarele istorice sunt puse la îndemână cu ajutorul ştiinţelor auxiliare, 30—31. Necesitatea criticii izvoarelor, 31—32. Critica de autenticitate şi critica diplomatică, 32. Definiţia diplomaticei, 32—34.

III. *Pregătirea diplomatistului:* Cunoaşterea depozi-

tului şi a cancelariei emitente, 34—35. Geneza documentelor: *datum, actum,* 35—36. Clasificarea documentelor, 36—37. Formele de conservare, 37.

IV. *Studiul documentului: Critica externă:* material, scris, format, liniat, semne particulare, elemente de validare, pliat, deteriorări, 37—39. *Critica internă (analiza):* limba şi forma, 39—40. Formularul discursului diplomatic: *protocol* — invocaţie, intitulaţie, adresă, salutaţie, — 40—41; *text* — preambul, notificaţie, naraţie, dispoziţie, sancţiune (clauze, clauze cominatorii: *poena spiritualis, anathema, imprecatia* şi *poena temporalis),* coroboraţia, 41—44; *eschatocol:* semnături, dată şi loc, aprecaţie, 44—45. Lipsa formulelor, 45.

V. *Incheiere:* Formarea diplomatistului, 45. Necesitatea publicării documentelor, 45—46.

3. *Despre editarea documentelor* . . . . 47—64

Importanţa documentului, 47—48. Pentru uşurarea informaţiei, 48—50. Intocmirea rezumatului, 50. Indicele, 50. Rostul diletanţilor în editarea documentelor, 50. Obligaţiile editorului, 50. Data, locul, emitentul, deţinătorul, cuprinsul şi depozitul documentului, 50—53. Rezumatul documentului în periodice, 53—54. Cunoştinţe elementare necesare editorilor ca documentul să poată fi utilizat atât de istoric cât şi de filolog, 54—62. Documentele rău editate sunt inutile, 62—63. Unitatea şi colaboraţia în editarea documentelor, 64.

4. *Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei Românilor* . . . . . 65—100

Importanţa izvoarelor istorice, 65. Valoarea ediţiilor critice, 65—66. Rostul şi folosul bibliografiilor, 66—67. Depozitele izvoarelor istorice, 67. Necesitatea colecţiilor de izvoare, 67—68.

Polemicile dovedesc necesitatea cunoaşterii izvoarelor, 68. Biserica, familiile, comunităţile şi aşezămintele îşi publică izvoarele istorice, 68—71. Colecţiile statelor naţionale, 71—79. Izvoarele marilor epopei şi ale conceptelor universale, 79—81.

Problema colecţiilor istorice la noi, 81—82. Intâile iniţiative de alcătuire a corpului cronicilor noastre, 82. Necesitatea publicării izvoarelor după Fl. Aaron, M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, G. Ioanid, A. Papiu-Ilarian, B. P. Hasdeu, D. A. Sturdza, N. Iorga şi I. Bogdan, 82—90. Adunarea materialului istoric nu trebue să mai întârzie, 90—93.

Ce spun istoricii că trebue să cuprindă un corpus al izvoarelor noastre, 93—95. Categoriile de izvoare după origine, formă şi cuprins, 95—97. Valoarea izvoarelor istorice, 97. Gruparea lor, 97—99. Foloasele ce se trag din alcătuirea unui corpus, 99—100.

5. *Izvoarele istoriei Românilor* . . . . . 101—128

Indreptar pentru cunoaşterea izvoarelor istoriei Românilor, 101. Ce este un izvor istoric, 102. Forma, proveniența şi cuprinsul izvoarelor istorice, 102—106.

Necesitatea cunoaşterii izvoarelor istorice, 106. Metoda de cercetare şi de lucru, 106—107. Divisiunea muncii şi nevoia pregătirii tehnice, 107—108. Lucrările de metodă şi informaţie care trebue făcute, 108—111. Se impune cunoaşterea materialului istoric, 111—112.

Clasificarea studiilor de istorie românească, 112—113. Izvoarele istoriei noastre, 113—116. Scriitorii, 116—118. Actele diplomatice, 118—119. Scrisorile, 119. Legile, 119—120. Călătorii, 120. Rapoartele diplomatice, 120—121. Inscripţiile, 121. Monetele, 121. Listele de magistraţi, pomelnicele şi genealogiile, 121. Iconografia, 121—122. Monumentele arheologice, 122. Limba şi folklorul, 122. Monografiile, 122—123. Bibliografiile, 123—124. Manualele, 124.

Formarea cercetătorului istoric, 124—125. Cercetarea bibliotecilor şi a arhivelor, 125—127. Critica izvoarelor, 127—128.

6. *Şcoala în evul mediu* . . . . . 129—153

Epocile istoriei, 129—130. Şcoala în epoca medievală, 130. Limba latină; *trivium, quadrivium,* 130—131. Succesiunea şcoalelor importante, 131. Şcoala bizantină la Atena, în Bizant: Justinian, Teodor Studitul, Psellos şi

sub Paleologi, 131—137. Şcoala slavonă dela Târnova, 137. Şcoala la Arabi, 137—139. Scoala în Apus, dela Cassiodor şi Benedictini la Cluny, 139—145. Universitatea, 145—149. Şcoala la Chinezi. 149—152. In căutarea adevărului, 152—153. Autori consultaţi, 153.

7. *Pentru un dicţionar geografic al României* 154—166

I. Iniţiativa „Arhivelor Olteniei", 154—155. II. Nevoia unui dicţionar geografic al României, 155. III. Trebue fixată toponimia ţării, 155—156. Cine determină schimbarea numelor de localităţi. 156—157. Schimbarea toponimiei este o eroare, 157—160. Ce fluctuaţie se poate permite, 160. IV. Cum să se alcătuiască dicţionarul, 160—161. Scopul dicţionarelor geografice, 161. Cuprinsul lor: 1) Satul, comuna, plasa, judeţul, 161. 2) Descrierea orografică: toponimia şi importanţa ei; antroponimia, 161—164. 3) Locuitorii: ocupaţia şi veniturile lor, 164—165. 4) Istoricul comunei, 165. Tehnica dicţionarului, 165—166. Incheiere, 166.

8. *Evoluţia scrisului şi cartea până la apariţia tiparului* . . . . . , 167—199

Introducere, 168—169. Necesitatea scrisului, 168. Vechimea scrisului, 168. Răspândirea scrisului, 168—169.

I. *Materialul pe care s'a scris,* 169—176. 1) Substratum, 169. 2) Materialul organic şi anorganic, 169. 3) Nisipul, argila, huma, 169—170. 4) Cărămida şi tableta de ceară, 170. 5) Lemnul şi scoarţa copacilor, 170—171. 6) Frunza, ciuperca, ceara, 171. 7) Roca tare, 171. 8) Osul, 172. 9) Metalul: aurul, bronzul, argintul, fierul, arama, 172: 10) Materialul flexibil, 172. 11) Pânza, 172—173. 12) Papirosul, 173—174. 13) Pergamentul, 174—175. 14) Hârtia, 175—176.

II. *Instrumentul cu care s'a scris,* 176—178. 1) Stilum, 176—177. 2) Culoarea, cărbunele, lutul galben, creta, 177. 3) Penelul, calamus, pana, aurul, argintul, chinorosul, chinovarul, 177—178.

III. *Evoluţia scrisului,* 178—182. 1) Figura, 178. 2) Semnul, 178—179. 3) Scrisul capital, 179 4) Scrisul uncial.

semiuncial, 179. 5) Scrisul cursiv, 180. 6) Stenografia: dia semeion, tachigrafia, nota tironiană, rigla, sicilicus, 180—181. 7) Cryptographia, cryptogramma, 181. 8) Minuscula, 181—182. 9) Tiparul, 182.

IV. *Alfabetul,* 182—191. 1) Numele alfabetului, 182. 2) Scrierea egipteană, 182—184. 3) Scrierea sumero-accadiană, 184—185. 4) Scrierea cretană, 185—186. 5) Scrierea feniciană, 186—187. 6) Scrierea grecească, 187—188. 7) Scrierea italică, 188—189. Scrierea cirilică, 189—191.

V. *Cartea,* 191—199. 1) Transmiterea scrisului, 191. 2) Cartea, 191—192. 3) Plumbea volumina, 192. 4) Liber-biblos, 192—193. 5) Volumina, 193. 6) Charta, 193—194. 7) Tabula, 194. 8) Codex, 194. 9) Foaia, 194—196. 10) Scrierea cărţei, 196. 11) Pagina, reclama, 196—197. 12) Scrisul nu e un privilegiu, 197. 13) Răspândirea cărţii, 197—199.

Incheere, 199.

9. *Istoria în învăţământul secundar* . . . . 200—211

Cap. I. *Momentele psihologice ale unei lecţii de istorie,* 200—205. 1) Pregătirea, 200—201. 2) Tratarea, 202—204. 3) Aplicarea, 204—205. 4) Materialul didactic, 205.

Cap. II. *Lecţii practice,* 206—211. 1) Despre istorie, vechimea vieţii omeneşti pe pământ şi traiul oamenilor de demult (clasa I), 206—207. 2) Cruciatele. Urmările lor (clasa II), 207—208. 3) Napoleon I. Imperiul. Luptele şi căderea lui. Congresul dela Viena (clasa III), 208—209. 5) Italia şi popoarele preromane. Etruscii (clasa V), 209—210. 6) Imperiul bizantin. Justinian. Cultura bizantină (clasa VI), 210—211. 7) Progresele ştiinţei în a doua jumătate a veacului al XIX-lea până la războiul mondial. Biologia şi ştiinţele fizico-chimice (clasa VII), 211—212.

10. *Tezaurele noastre arhivistice* . . . . . 212—224

Tezaur şi arhivă, 213—214. Nevoia de a păstra urmele trecutului, 214—215. Vechile arhive, 215. Arhivele publice, 215. Centralizarea lor sub Napoleon I, 215—216. Vechile arhive româneşti, 216—217. Organizarea Arhi-

Pag.

velor Statului la noi, 217. Arhivele instituţiilor publice şi particulare, 217—218. Fondurile Arhivelor Statului din Bucureşti, 218—219. Informaţiile scoase din Arhive, 219—220. Greutăţile cercetării în arhive, 220—221. Rolul arhivistului, 221. Lucrările arhivistice, 221—222. Protecţia arhivelor, 222—223. Chemare pentru strângerea arhivelor particulare, 223—224. Arhivele oglindesc gradul de civilizaţie a Statului, 224.

11. *Traducerea documentelor* . . . . . 225—227

Nevoia traducerii unor texte din limbi puţin cunoscute, 225. Ce texte se traduc, 225—226. Cum se fac traducerile, 226. Alcătuirea glosarelor pentru limbile vechi, 226. Traducerile vechilor dascăli, 226—227. Trebue să se facă lucrările de bază, 227.

12. *Ortografierea onomasticelor şi toponimelor istorice* . . . . . 228—230

Numele vechi şi echivalentele moderne, 228. Forma apartenenţei etnice, 228—229. Transliteraţia şi transcrierea numelor, 229. Varietatea formelor în *Listele de Suverani*, 229—230. Unificarea ortografierii este necesară 230.

13. *Liste de suverani.* Imperiul oriental. — Imperiul Otoman. — Grecii. — Românii. — Bulgarii. — Sârbii. — Ungurii. — Polonii. — Ruşii . . . . . 231—290

Introducere: Nevoia listelor; lipsa de cercetări, 231. Listele pentru Transilvania, 231—232. Listele vecinilor noştri, 232. Stilurile şi calendarul îndreptat, 232—233. Introducerea stilului gregorian în Europa, 233—237. Corespondenţa stilului iulian cu gregorian, 237—238.

I. Împăraţii din Orient (Bizanţ) . . . . 238—245

1) Dinastia teodosiană (379—518), 238—239. 2) Dinastia justiniană (518—610), 239. 3) Dinastia heracleană (610—716), 239—240. 4) Dinastia isauriană (716—867). 240—241. 5) Dinastia macedoniană (867—1057), 241—243. 6) Dinastia Ducas şi Comnen (1057—1185), 243—244. 7) Dinastia Angelos (1185—1204), 244. 8) Împăraţii din Nicea (1204—1261), 244—245. 9) Dinastia Paleologilor şi Cantacuzinilor (1261—1453), 245.

II. *Împăraţii din Trapezunt (1204—1461)* . 245—246

III. *Împăraţii latini din Constantinopol* . 246—247

1) Împăraţi efectivi (1204—1261), 245. Împăraţi titulari (1261—1384), 247.

IV. Turcii şi Imperiul Otoman . . . . 247—250

1) Apariţia Turcilor (562— ca. 900), 247. 2) Sub dinastia Buye (iraniană, ca. 900—1055), 247. 3) Sub dinastia ghaznavidă (turcă, 950—1191), 247. 4) Sub dinastia Selgiukizilor: a) In Bagdad (1038—1194), 248. In Iconium (Konie, 1041—1307), 248. 5) Dinastia osmană (1231—1924), 249—250. 6) Republica turcă (1924—), 250.

V. Grecia modernă . . . . . 250—251

1) Formarea Statului (1821—1831), 250. 2) Regatul (1832—), 250—251.

VI. Românii . . . . . 251—271

1) Ţara Românească (1290—1859), 251—258. 2) Dobrogea (1340—1389), 258. 3) Moldova (1324—1859), 258—264. 4) Transilvania: a) Epoca organizaţiilor româneşti (896—1020), 264. b) Sub Arpadieni (1103—1301), 264—266. c) Sub dinastii diferite (1301—1559), 266—269. d) Sub suzeranitatea turcească (1541—1690), 269—270. 5) Principatele Unite: Ţara Românească şi Moldova (1859—1861), 270. 6) România Principat (1861—1881), 271. 7) România Regat (1881—), 271.

VII. Bulgarii . . . . . 271—275

1) La marea de Azov sub Huni, Avari, etc. (...—679), 271—272. 2) In Bulgaria (Neamul Dulo şi Wokil (679—1072), 272—273. 3) Dinastia Asăneştilor (română, 1185—1280), 273. 4) Dinastia Terterilor (cumano-tătară, 1280—

1323), 274. 5) Dinastia Şişmanidă (1324—1393/1396), 274. 6) Bulgaria nouă (1878—), 274—275.

VIII. Sârbii . . . . . , , 275—279

1) Serbia maritimă (891—1186), 275—276. 2) Serbia sudică (Rascia, 780—1196), 276. 3) Serbia mare (1196—1459), 276—277. 4) Despoţii sârbi sub Unguri (1465—1535), 277. 5) Serbia nouă (1804—), 278. *Adaus:* Vechi jupani şi crali după tradiţie (sec. IX—1711), 278—279.

IX. Ungurii . . . . . 279—283

1) Epoca legendară, 279. 2) Epoca invaziei (sec. IX—1000), 280. 3) Regii Ungariei: a) Dinastia arpadiană (1000—1301), 280—281. b) Dinastii diferite (1301—1526), 281. c) Dinastia Habsburg şi Habsburg-Lorena (1526—1918),282—283. d) Republica-regat (1918—), 283.

X. Polonii . . . . . 284—287

1) Epoca legendară (sec. VI—X), 284. 2) Epoca istorică (ca. 950—1795/1846), 284—287. 3) Polonia nouă (1918—1939), 287.

XI. Ruşii . . . . . 287—290

1) In Novgorod (862—879), 287. 2) In Kiev (879—1157), 287—288. 3) In Halici (1152—1264), 288. 4) In Vladimir şi Suzdal (1157—1328), 288. 5) In Moscova (1318—1696), 288. 6) Petersburg (Petrograd, 1696—1917), 289—290. 7) Republica Sovietică (1917—), 290.

14. *Câteva note cu privire la cercetările genealogice româneşti* . . . . . 291—314

Cercetările genealogice la noi, 291. Ce se cere genealogistului, 291—292. Informaţiile şi datele genealogiei, 292—294. Registrele stării civile, 294—296. Distrugerea arhivelor şi informaţia genealogică, 296—298. Material pentru genealogist, 298—299. Probleme de rezolvat prin genealogie, 299. Bibliografia genealogiilor, 299. Incheere, 299—300.

Anexe. Legislaţia stării civile la noi: 1) Ţara Românească, 300—305. 2) Moldova, 305—308. 3) Condica civilă a Moldovei, 308—313. Starea civilă la Arhivele Statului, 313—314.

15. *Arhivele României* . . . . . 315—336

Istoric. Formarea Statului român, 315. Cartea-instrumentum, 315—316. Arhivele cancelariilor româneşti, 316—317. Arhivele la destinatari, 317—318. Arhivele de registru, 318. Infiinţarea arhivelor de Stat, 318—319. Formarea Arhivelor Statului generale şi regionale, 319—322. Conducătorii arhivelor româneşti 322—323.

Scop. Scopul Arhivelor Statului este să strângă, să păstreze şi să centralizeze fondurile arhivistice, 323—324.

Organizaţie. Legislaţia, 324—325. Secţiunile şi materialul arhivelor din Bucureşti, Iaşi şi Cluj, 325—333. Arhive sustrase din Transilvania, 331—332. Materialul arhivelor din Craiova, Timişoara, Năsăud şi Braşov, 332—333. Arhive particulare, 333—334. Fondurile şi proveniența Arhivelor Statului, 334—335. Organizarea şi clasarea, 335—336. Pregătirea arhiviştilor la *Scoala de Arhivistică,* 336.

16. *Cunoaşterea satului prin acte* . . . . 337—343

Monografia satului, 337. Strângerea informaţiei istorice, 337. Satele noastre nu au dată de întemeiere, 337—338. Materialul istoric din sat: arhiva primăriei şi a şcoalei, inscripţii, hârtii vechi, hotărnicii, zapise, 338—340. Onomastica, topicile, terminologia populară şi rămăşiţele trecutului, 340—341. Decalcul inscripţiilor, 341. Vechi sate ilfovene, 341—342. Să se adune mărturiile trecutului, 342—343.

17. *Şcoala de Arhivistică* . . . . . 344—354

Greutatea cetirii scrisului vechi, 344. Ecole des chartes din Paris, 344—345. Dificultăţi paleografice la noi, 345—346. Cum s'a întemeiat Şcoala de Arhivistică, 346—347. Salarizarea profesorilor, 347—348. Scopul Şcoalei de Arhivistică şi al Institutului de cercetări arhivistice,

Pag.

348—349. Profesorii Şcoalei, 349—450. Scrierea cirilică, 350—351. Materiile predate la şcoală, 351—353. Menirea şcoalei, 353—354.

18. *Introducere în cronologie* . . . . . 355—373

Introducere. — Definirea şi scopul cronologiei, 355. Istoria şi datarea faptelor, 355—356. Cronologia tehnică, 356. Măsurarea timpului azi, 356—357. — Concordanţa datelor, 357—358. — Manuale de cronologie, 358—360.

Inceputurile cronologiei. — Cronologia actuală şi în trecut: bazele ei, 360.— Ziua şi noaptea, 360—361. — Luna, 361.— Anotimpurile şi anul, 361—362.— Anul solar şi anul lunar, 362.

Alcătuirea calendarului. — Astronomia şi astrologia în slujba calendarului, 362.— Calendarul egiptean, grecesc şi roman, 362—365. — Reforma iuliană şi reforma gregoriană, 365.

Datarea actelor. — Erele, perioadele şi ciclurile, 365—370. — Suputarea sărbătorilor, 370—371. — Inceputul anului, 372. — Datarea prin magistraturi, 372. — Data de zi, 372—373.

Incheiere, 373.

Indreptări 374

Tabla materiei . . . . . 375—384

2000—1945

Tip. „*Graiul Literar*" — Bucureşti